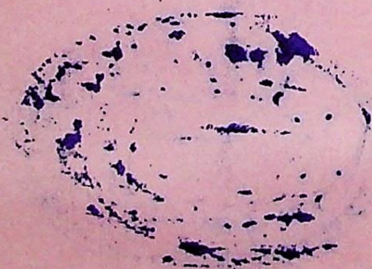
गोवर्धन-ग्रन्थ-माला-१४

राजतरङ्गिणी प्रणेता

महाकविः कल्हणः

डा. सुभाष वेदालङ्कार

गोवर्धन-ग्रन्थ-माला-११

राजतरङ्गिणी-प्रणेता

महाकविः कल्हणः

डॉ० सुभाषः वेदालङ्कारः
एम.ए. (संस्कृत, वेद), पी-एच.डी., साहित्याचार्य
अध्यक्ष संस्कृत विभाग
महारानी श्रीजया महाविद्यालय, भरतपुर

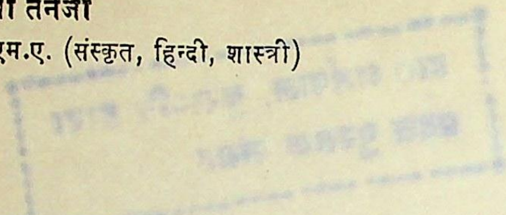

अलंकार प्रकाशन, जयपुर
७४ तनेजा ब्लाक, आदर्श नगर, जयपुर-३०२००४

प्रकाशक:

मनीषा तनेजा

एम.ए. (संस्कृत, हिन्दी, शास्त्री)

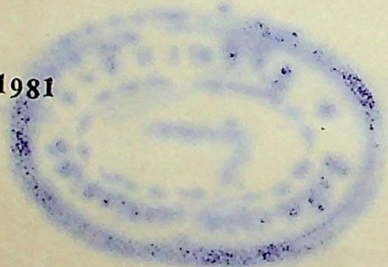

अलंकार प्रकाशन, जयपुर

74 तनेजा ब्लाक, आदर्श नगर, जयपुर–302004

मूल्य : पचास रुपया

प्रथम संस्करण 1981

वितरक :

साहित्य भण्डार—मेरठ

नेशनल पब्लिशिंग हाऊस—दिल्ली

सुरुचि साहित्य—नईदिल्ली

देवनागर प्रकाशन—जयपुर

समर्पणम्

विबुध–कमल–कुल–दिनकराणां वेदविदाम्

सुरभारत्या अनन्य-सेवकानाम्

श्रद्धेय–गुरुवर्याणाम्

श्री रामनाथ–वेदालङ्काराणाम्

पादपङ्कजयोः सादरं

समर्पितोऽयम् ग्रन्थः

विनयावनतः

रामनवमी 1981 सुभाषः

अनुक्रमणिका

प्राक्कथनम्

सुरभारतीप्रिया अध्येतारः। "महाकविः कल्हणः" इति संस्कृतग्रन्थं तत्रभवतां भवतां करारविन्देषु समर्पयन् हर्षप्रकर्षमनुभवामि।

द्वादशवर्षपूर्वं "कल्हणस्य राजतरङ्गिण्यां चित्रिता भारतीय-संस्कृतिः" इति शोधप्रबन्धो मया संस्कृत–माध्यमेनालेखि। प्रबन्ध-प्रकाशनार्थञ्च बहवः प्रकाशकाः प्रार्थिताः किन्तु धनलुब्धकास्ते मत्त एवं व्यय–वित्तं प्राप्य मां कृतज्ञं कर्तुकामा आसन्। सम्मानदृष्ट्या च न मया तदङ्गीकृतम्।

अथ भारतसर्वकारः, राजस्थान-सर्वकारः विश्वविद्यालय--अनुदान-आयोगः नैके दानिनो मानिनः श्रेष्ठिनश्च अर्थप्रदानायाभ्यर्थिताः किन्तु—

ऊर्ध्वबाहुर्विरोम्येष न च कश्चित् शृणोति माम्।

इत्युक्तिरेव स्मृतिपथमगात् पौनः पुण्येन। अतः कथञ्चित् कुतश्चित् धनं संगृह्य ग्रन्थस्यायं पूर्वभागः "महाकविः कल्हणः" इति मयैव प्रकाश्यते। आशासे उत्तरभागोऽप्यचिरादेव प्रकाशं यास्यति।

अस्मिन् पूर्वभागे तरङ्गत्रयं विराजते। प्रथमतरङ्गे महाकविकल्हणस्य व्यक्तित्वम् कवित्वम्, जन्मकालः, विचाराः, शिक्षा चेत्यादिकं विस्तरेण विवेचितम्।

द्वितीयतरङ्गे कल्हणरचनायाः महाकाव्यत्वम्, वैशिष्ट्यम्, गुणाः, दोषाश्चेति सम्यक् सन्निविष्टम्।

तृतीयतरङ्गे "राजतरङ्गिण्याः वंशावलिः" सविस्तारं विवर्णिता। इतिहासश्च तत्रस्थः विस्तरेण प्रकाशितः। वस्तुतः राजतरङ्गिणी न केवलमद्भुतं नवसरणि-प्रवर्तकं महाकाव्यमेव, अपितु भारतस्य प्रथमः इतिहासग्रन्थोऽपि वर्गीवर्ति, दुर्भाग्यात् महाकाव्यमिदमुपेक्षितं भारतीयैरेव। भारतेतिहासं प्रस्तोतुकामः न खलु कश्चन इतिहासज्ञः राजतरङ्गिणीमुपेक्ष्य यथार्थेतिहासलेखने क्षम इति मम सुदृढं मतम्। अत एव पाश्चात्यकोविदैः कैश्चित् भारतीयनीषिभिरपि, राजतरङ्गिण्या महत्त्वं प्रकाशितम्। स्वनामधन्यः पंडित जवाहरलाल नेहरु महाभागः पौनः पुण्येन प्रशशंसेमां काव्यरचनाम् स्वग्रन्थे।

भगवन्तः! नेदं पांडित्यप्रदर्शनयुगम्। संस्कृतप्रचाराय सरलैव भाषा प्रयोज्येति मम श्रद्धेयगुरुपादानां डा० रामनाथवेदालङ्काराणामादेशः। तञ्चानुसृत्य, यथा-शक्ति सरला सरसा, प्रवाहमयी समासशून्या च भाषा ग्रन्थे मया व्यलेखि।

तेभ्य एव वेदविदांवरेभ्यः ग्रन्थोऽयं समर्प्यते।

ममायं ग्रन्थश्चेत् कल्हणस्य तस्य काव्यस्य च गम्भीराध्ययनाय संस्कृत-प्रणयिनः छात्रान् विदुषश्च प्रेरयेत् तर्हि स्वप्रयासं सफलमहं मंस्ये।

ग्रन्थप्रकाशनाय विद्वत्तल्लजैः डा० रामचन्द्र द्विवेदि महाभागैः समये समये प्रेरणा, उत्साहः मार्गदर्शनं च प्रदत्तम्। अस्य पूर्वभागस्य "महाकविः कल्हणः" इति नामाऽपि मया तेषामेव सम्मत्याङ्गीकृतम्। एतदर्थं डा० द्विवेदिनः धन्यवादार्हा ननु।

अलङ्कार-प्रकाशन-जयपुरस्य व्यवस्थपका अपि ग्रन्थप्रकाशन-सहयोगायाभिनन्द्यन्ते।

आशासे विद्वांसः सम्मतिप्रदानेनानुग्रहं मयि करिष्यन्तीति।

विदुषां वशंवदः

रामनवमी 1981

सुभाषो वेदालङ्कारः

प्रथमः तरङ्गः

महाकविः कल्हणः

कश्मीरमंडलं खलु कवीनां जन्मस्थलं वरीवर्ति। बिल्हणशब्देषु कविताविलासास्तत्र तथैव सामान्येनावाप्यन्त यथा कुंकुम-केसराः। शारदा-देव्या महदनुतम्पया बहुभिः कविपुंगवैस्तन्मण्डलं पवित्रीकृतम्। कविवर्येषु च महाकविः कल्हणः मूर्धन्यो नाम। स हि न केवलं कश्मीराणामपितु समस्तभारतभुवः बहुश्रुतः, बहुपठितः, बहुचर्चितः, विद्वान्, पंडितः कविः, महान् इतिहासकारश्च आसीत्। भासो यथा नाटकक्षेत्रे, कालिदासो यथा काव्यक्षेत्रे, बाणश्च यथा गद्यकाव्यक्षेत्रे अग्रण्यः तथैव ऐतिहासिककाव्यनिर्माणे कल्हणः सर्वानपि कवीनतिशेते इत्यत्र न संशयावकाशः।

दुर्दैवात् कवेः जीवनदर्शनस्य, पांडित्यस्य, कवित्वस्य, कृतित्वस्य च ज्ञानाय नोपलभ्यते तत्कालीनं लिखितमितिवृत्तं, प्रबन्धो निबन्धो वा कश्चित्। जोनराजस्य कृतिं व्यतिरिच्य तन्नामापि न क्वापि विलोक्यते। केवलं तस्य लब्धा कृतिः राजतरंगिणी एव वर्तते तथाविधो निर्मलादर्शः, यत्र कवेः समेषामपि गुणानां प्रतिच्छाया प्रतिबिम्बिता खलु।

अष्ट-तरंगेषु विभक्ताया राजतरंगिण्याः प्रत्येकं तरंगस्यावसाने पंक्तिरियं शब्दान्तरेषु विद्यते—

"इति काश्मीरिक-महामात्य-चम्पक-प्रभु–सूनोः कल्हणस्य कृतौ राजतरंगिण्यां....तरंगः

स्पष्टमनया पंक्त्या यत् कल्हणः चम्पकस्य तनयः अवर्तत। नैकपद्येषु चम्पकस्य गुणाः चरितञ्च ससम्मानं वर्णितं कविना। प्रथमन्तावत् हर्षराज्ये द्वारपतिपदे नियुक्तः स नेत्रपथमायाति[1]। 1099 खीष्टाब्दात् पूर्वम् दरदसीमायां विद्यमानस्य दुग्धघातदुर्गस्य[2] विजयाय, चम्पक–प्रयासः ससम्मानं वर्णितो ननु। दुर्गः दरदनृपतेरधीन आसीत्[3], न सुकर आसीत्तस्य विजयः, तथापि द्वाराधिपः चम्पकः हर्षस्याज्ञया विजयाय प्रतस्थे, मधुमतीं च सरितं सबलः तीर्त्वा दुर्गम् परितः अवेष्टयत्[4]।

---

(1) 7-1177। (2) 7-1171।
(3) 7-1173। (4) 7-1179।

हर्षस्य, राज्याय जीवनाय च प्रवर्तमाने संघर्षे चम्पकः केषुचिदेव राजभक्तेषु वर्णितः अस्ति यैर्ननु आपद्ग्रस्तस्य स्वामिनः साहाय्यं न परित्यक्तम्[5]। राजा स्वयमपि तद्राजभक्तिं वर्णयति[6]। तनयविरहव्याकुलः स यदा, महत्यामपि विपत्तौ, चम्पकं भोजदेवस्यान्वेषणायादिदेश[7], स प्राह भगवन् न मामस्यां विपत्तौ स्वसामिप्यात् दूरं प्रेषयेति[8]। किन्तु पुत्राभावे जगदन्धं मन्यमानो नरपतिस्तं प्रेषयत्येव[9]। अस्मिन् वार्ताप्रसंगे उभयोः मध्ये प्रवर्तमानः संवादः इतिहासदृष्ट्या यथार्थ एवास्ति। संभवतः कल्हणस्तत् घटनाचक्रं चम्पकमुखात् श्रुत्वैव लिलेख। स्टीन-महोदयः अपि अस्य पुष्टिं करोति।

"अश्वनिमित्तं प्रवर्तितस्य कलहस्य सूचिकाया एकस्य घटनाया अप्युल्लेखो वर्तते यां हि केवलं चम्पक एव जज्ञौ, तत्र विद्यमानेन संवादेनापि कल्हणः मन्त्रितनयः अभूदिति ज्ञायते।[11]

चम्पककल्हणयोः पितृपुत्रसम्बन्धे ज्ञाते, अनुमीयते यत् कल्हणः स्वपितुः साहचर्येण तत्कालीनं समस्तमपि वृत्तं सम्यगबुध्यत्। अत एव अन्यैः वर्णनैः समं हर्षस्य राजधानीतः पलायनवृत्तमपि यथार्थम् चित्रितं चकार[12]। हर्षस्य पलायन-समये तस्य गुप्तवासे[13] च प्रयागः, चम्पक-महानस-भृत्यः मुक्तश्चावशिष्टावास्ताम्[14], राज्ञा समं कुटीरे स्थितः प्रयागस्तु शस्त्रिभिः वेष्टितः सन् निहतः, पार्थिवः अपि छिन्नमूलो द्रुम इव तत्रैव पपात[16]। मुक्तस्तु द्वैवात् ततः पलायांचक्रे[17] संभवतः हर्षस्यान्तिमदिवसानां पूर्णम् वृत्तं कल्हणः तस्मादेव वेद।

कल्हणपिता चम्पकः प्रकृत्या धर्मप्रिय आसीत्। शिवभक्तः स नन्दिक्षेत्रे गत्वा शिवभक्तिं चकार,[18] पूजादानादिकर्मभिः, स्वोपार्जितां सम्पत्तिं च सफलामकार्षीत्।

> नन्दिक्षेत्रे व्ययीकृत्य प्रत्यब्दं सप्तवासरान्।
> चम्पकः सफलां चक्रे सर्वकालार्जितां श्रियम्॥

तस्य जीवनस्यान्तिमो भागः नन्दिक्षेत्रे एव व्यतीतः अभूत्[19]। कल्हणः अपि संभवतः पित्रा सह नन्दिक्षेत्रं जगाम तीर्थाटनाय, अत एव तस्य वर्णनं यथार्थम् वर्तते।[20]

---

(5) 7-1586।
(6) 7-1588।
(7) 7-1588।
(8) 7-1588।
(9) 7-1589, 1592।
(10) स्टी० राज०–भाग 1।
(11) 7-1591।
(12) 7-1624।
(13) 7-1713।
(14) 7-1698, 1701।
(15) 7-1700, 1710।
(16) 7-1712।
(17) 7-1601, 2।
(18) 7-954।
(19) 8-2365।
(20) 1-35, 107।

अष्टमतरंगस्य "नन्दिक्षेत्रे स तत्राद्यैः प्रणीतश्चम्पकादिभिः[21] । इति पद्येनावगम्यते यत् 1136 ख्रीष्टाब्दे अपि चम्पको जीवित आसीत् ।

पितृव्यः कनकः—केषांचित् पद्यानां सूक्ष्माध्ययनेन, कल्हणस्यापरः सम्बन्धी कनकः दृश्यते । चम्पकस्य अनुजः स वर्णितः –

स्वशिष्यस्तेन तस्यासीद्गायनः कनकोऽथ सः ।
चम्पकावरजः खेदात् गीताभ्यासकृतोद्यमः[22] ।।

स खलु महान् गायकः अभूत् । तत्संगीतेन हृष्टस्तद्गुरुः हर्षः कांचनदीन्नाराणां लक्षं तस्मै ददौ । परिहासपुरे स जनिं लेभे[23] । कनकः हर्षस्य शिष्यः स्वामिभक्तश्च सेवकः अभवत्, तत्सम्मान-रक्षार्थं च सुस्सलसमुदायान्निष्क्रम्य देशान्तरं ययौ, वाराणसीं च गत्वा त्यक्तप्राणः राज्ञः हर्षस्य अनुचरेषु कृतज्ञतापूर्णम् स्थानं लब्धवान्[24] ।

संगीतज्ञः असौ हर्षनृपतिं परिहासपुरमन्दिरस्य बुद्ध-प्रतिमां याचित्वा तां ररक्ष, अपराञ्चैकां मूर्तिम् बौद्धश्रमणः कुशलश्रीः अरक्षत्[25] । कनकश्रमणयोरेकस्मिन्नेव पद्ये वर्णनेनेदमपि निर्णेतुं शक्यते यत् कनकः अपि केनापि प्रकारेण बौद्धधर्मेण समं सम्बद्ध आसीत् ।

इत्थं च कनके कल्हणस्य पितृव्ये, चम्पके च पितरि सिद्धे, उभयोश्च सम्मानं वीक्ष्य, असंशयमेव, कविपरिवारस्य राजसभायामतीव प्रतिष्ठासीदिति कल्प्यते ।

कल्हणस्य जन्मस्थली–"परिहासपुरे जन्ममेदिन्यां कनकामिधः"[26] इत्यनेन परिहासपुरं कनकजन्मभूमिं विदित्वा नेदमनुमातुमसमीचीनं यत् कविपरिवारस्य मूलस्थानं परिहासपुरमभूत् । इदं परिहासपुरस्य पवित्र-भवनानां मन्दिराणाम्, मूर्तीनाम्, प्रासादादीनाञ्च सूक्ष्मवर्णनं विलोक्य, तस्य भौगोलिक-वर्णनस्य च बहुश उल्लेखेनापि संपुष्टं जायते[27] । (एतेषां विस्तृतं वर्णनं कलाध्याये विलोकनीयम्) अतः कल्हणस्यापि जन्मस्थानं परिहासपुरमभूत् इति मम मतमस्ति ।

कल्हणस्य जातिः—जात्या कल्हणः ब्राह्मण आसीत् । तस्य जनकः जात्या द्विजः अभूत् । ब्राह्मणान् प्रति विलोक्यते कवेः पौनः पुन्येन पक्षपातः । असकृच्च स भूदेवान् तानभिधाय तन्महत्वं गौरवञ्च प्रदर्शयति । तन्मते द्विजानां धैर्यम् ननु अकुण्ठितं भवति, स्वर्गम्, धरां, रसातलं च क्षणेनैव ते दग्धुं प्रभवन्ति स्वक्रोधाग्निना[28] । यशस्कर-वर्णन-प्रसंगे कविस्तान्, राज्यप्रदान्, वन्दनीयान्, दैवततुल्यांश्चालिखत्[29] । अनुचितैरपि तत्प्रायोपवेशैः समं सहानुभूतिः कविना प्रदर्शिता, नैकस्थले द्विजेभ्यः स्वर्णाग्रहारादिदानं कविः वर्णितवान् । (ब्राह्मणानां विषये कविविचाराः जाति-प्रसंगे विलोकनीयाः) इत्थं ब्राह्मणानां मुहुर्मुहुः प्रशंसा कल्हणस्य द्विजत्वमनुमापयति ।[30]

---

(21) 8-2365 । (22) 7-1117 ।
(23) 7-1098, 1118, 8-12 । (24) 8–12, 13 ।
(25) 7–1097, 98 । (26) 7–1098 ।
(27) 4–194, 204 से 323, 5–97 से 100, 7–1326, 44 ।
(28) 4–631, 42 । (29) 6–2, 3 ।
(30) 8–2227 ।

कल्हण-धर्मः—पुरातन-कालादद्यावधि "**शैवधर्मः**" एव काश्मीरवासिनां प्रधानधर्मः अस्ति। कल्हण-समये अपि शैव-सम्प्रदाय एव प्रसिद्धतम आसीत्। शिवस्तत्र पूज्यते। राजतरंगिण्या अध्ययनं कल्हणं शिवभक्तं प्रतिपादयति। प्रत्येकं तरंगस्य मंगलाचरणे अर्धनारीश्वरस्य, शिवस्य स्तुतिरस्ति यत्र खलु शिवपार्वत्योः संयुक्तमूर्तिर्दृश्यते[31]। (धर्मप्रसंगे अर्धनारीश्वर-शिवस्य स्वरूपं विस्तरेण प्रदर्शितं खलु।

कल्हणस्य पिता चम्पकः प्रायेण तीर्थाटनं चकार। नन्दिक्षेत्रे गत्वा स भूतेशं शिवमानर्च।[32] पितुश्च प्रभावः पुत्रे अपि अनिवार्य एव।

पंचम-तरंगे शैव-सिद्धान्तस्य व्याख्यातृणां, कश्मीरमंडलस्य विदुषामन्यतमस्य भट्टकल्लटस्य ससम्मानं कविरुल्लेखमकार्षीत्।[33] शैवसिद्धान्ताः कवेरविज्ञाता नासन्।

तान्त्रिकाणां तेषां सिद्धान्तानामपि, नैकवारं वर्णनं प्राप्यते, तान्त्रिकधर्मश्च शैवसम्प्रदाये शिवपूजया सह सम्बद्धः अस्ति। कल्हणः तन्त्र-ग्रन्थानधीतवानिति प्रतीयते। कदाचित्तु कविः तान्त्रिक-सिद्धान्ते प्रमत्तानां तान्त्रिकाणां शैवानां च कार्येषु आक्षेपमपि विदधाति।

बौद्धधर्मे अभिरुचिः—शैवस्यापि कल्हणस्य बौद्धधर्मे रुचिः नैकशो दृष्टिगोचरा भवति। प्रथमतरंगस्य, अशोकनृपतेः प्रारभ्य, अष्टमतरंगस्य जयसिंहभूपतिपर्यन्तं, राज्ञां दीर्घपरम्परा बौद्धधर्मे रुचिं धत्ते, सहस्रशः बौद्धविहाराणां, स्तूपानां, चैत्यानाञ्च निर्माणे ते संलग्ना दृश्यन्ते। कल्हणः अपि ससम्मानं तेषां वर्णनमकार्षीत्। (एतेषां विषये विस्तृतं वर्णनम् स्थापत्यकला-प्रसंगे द्रष्टव्यम्), न केवलं विहारादीनां वर्णनमेव बौद्धधर्मे कवेः रुचिं प्रदर्शयति, अपितु अन्ये अपि संकेतास्तत्र प्रमाणम्। कविः मेघवाहन-नागार्जुन-सदृशान् बौद्ध-भूपतीन् प्रशशंस। यतस्तैः बौधधर्मप्रतिपादितामहिंसामंगीकृत्य स्वराज्ये जीवहिंसा-निषेध उद्घोषितः। यज्ञे अपि च पशुहिंसा निवारिता अहिंसाया आज्ञां सम्मानयितुं च जययात्राः सम्पादिताः।[34]

कल्हणः भगवतो बुद्धस्य तन्निर्वाणस्य, सर्वलोकानुकम्पिनां बोधिसत्वानां च पौनः पुन्येनल्लेखमकार्षीत्। बोधिसत्वानां लक्षणं गुणांश्चापि स लिलेख।[35] प्रथमतरंगे राज्ञः-जलौकस्य वर्णनप्रसंगे एका कृत्यादेवीकथा वर्णिता वर्तते, सापि कल्हणस्य बौद्धधर्मे सहानुभूतिं सूचयति।[36] शतशः बुद्ध-प्रतिमानामपि कविः वर्णनं व्यदधात् (तासां विस्तृतं वर्णनं-मूर्तिकलाप्रसंगे अवलोकनीयम्)।[37] अपि च कल्हणः स्थाने-

---

(31) 1–1, 2, 2–1, 3–1, 4–1, 5–1, 6–1, 7–1, 8–1।
(32) 7–954, 8–2365।
(33) 5–66।
(34) 1–27, 3–4, 7, 75, 76।
(35) 1–139, 3–7, 1–134, 35, 38, 39, 3–4, 28, 8–2234 2574।
(36) 1–131 से 147।
(37) 3–355, 464, 4–300, 259, 61, 62, 63, 507, 6–172, 8–1184, 7–1097।

स्थाने बौद्धपरम्पराणां, सिद्धान्तानाम्, तत्प्रतिपादकपारिभाषिक-शब्दानाञ्च, उल्लेखं चकार। बोधिसत्व-अहिंसा-क्लेश-बोधिपरनिर्वृति-सर्वार्थसिद्धि'प्रभृतयः शब्दा अत्रोल्लेखनीया ननु।[38] इत्थं च सम्यगवगम्यते बौधधर्मे कवेरभिरुचिः।

कल्हणस्य अध्ययनम्—कल्हणः कुत्र किं किं चाधीतवानिति न तेन क्वापि लिखितं स्पष्ट-शब्देषु। किन्तु राजतरगिण्याः बहून् संकेतान् वीक्ष्यास्माभिः कवेः तद्विद्याधिजीवनविषयेस्य विस्तरेण ज्ञातुं शक्यते।

(1) कविः कल्हणः—"सुकवेः स गुणः श्लाघ्यो ननु येन स अमृतास्वादमप्यधः करोति येन च तस्या, वर्णितानां नृपति-प्रभृतीनां च कीर्तिः स्थैर्यम् याति", "को नाम कवि-प्रजापतिमतिरिच्य, अतिक्रान्तं कालं प्रत्यक्षीकर्तुं क्षमः"[39] एतैः शब्दैर्भूमिकामारभ्य कल्हणः कस्यापि कवेः गुणानामुल्लेखं विधाय च स्वात्मानं कविरूपे प्रस्तौति। तस्मात् कवये यादृशमध्ययनमनिवार्यमस्ति तादृशं कल्हणेनापि कृतं स्यादिति अनायासेनैव अनुमातुं शक्यते। आचार्यप्रवरा आहुः यत् कविपदप्राप्तुकामाय लेखकाय साहित्यशास्त्रालंकारशास्त्र-व्याकरणेतिहास-नैकविधकाव्यप्रभृतीनाम ययनमत्यावश्यकं नाम। कल्हणः अपि बहुभिः संकेतैः सूचयत्यस्मान् यत्तेनाप्येतेषां गम्भीराध्ययनं सम्पादितम्।

(2) साहित्यशास्त्रम्—एकस्मिन् पद्ये स वदति कथादैर्घ्यानुरोधेन वैचित्र्ये (अलंकार-सौन्दर्ये) एव मया समयो न नीतस्तथापि विदुषां सहृदयानां चाल्हादाय किंचित् रमणीयं रसालंकारादिवस्तु मम काव्ये अस्त्येव। इत्थं च कविः साहित्य-शास्त्राध्ययनस्य सूचनां ददौ। साहित्यशास्त्र-ग्रन्थेषु प्रचलितानां पारिभाषिकशब्दानां, सिद्धान्तानां चासकृत् कल्हणेनोल्लेखो विहितः, इमानि पदानि खल्वत्र प्रमाणम्।

······सुधास्यन्दास्कन्दी···स······सुकवेर्गुणः, यशः कायः, कीर्तिकायस्य, रम्यनिर्माणशालिनः, संवेद्यान् भावान् प्रतिभया यदि, वैचित्र्येऽप्यपपंचिते····वस्तु यत् प्रीतये सतां, वाच्यप्रकाशने दुष्टवैदुष्य-तीव्रा, गुणवान्, रागद्वेष-बहिष्कृतः, कविकर्मणि····निर्दोषः, नमः कविकर्मणे, भैषज्यमूतसंवादिकथा. मूर्धाभिषेकः शान्तस्य रसस्य, संक्रान्त-प्राक्तनानन्तरव्यवहारः····सुचेतसः" संदर्भः हृदयंगमः, अमन्दरसस्यन्दसुन्दरा, तरंगिणी-मधुमती वाणी च कवि-सेविता।[40]

इत्यादिषु पदेषु न केवलं काव्यसिद्धान्ता एव संगृहीताः किन्तु काव्य-कारणप्रयोजनात्मादीनामपि सकेतो विहितः। (सर्वेषामप्येतेषां पदानां विस्तृत-व्याख्या-काव्यकलाप्रसंगे कृतास्ति।

अपि च राजतरंगिणी, कैश्चित् मौलिकगुणैर्युक्तं, आचार्यैः प्रतिपादितैः काव्यलक्षणैः सम्पन्नं महाकाव्यमस्तीत्यनेनापि, साहित्यशास्त्रे कल्हणस्य परिश्रमः सम्यगवगम्यते।

---

(38) 1–135, 37, 38, 39, 72।

(39) 1–3, 4।

(40) 1–6, 3, 45, 4, 5, 6, 7, 18, 13, 21, 22, 23, 37।

अन्यच्च केषाञ्चित् साहित्यशास्त्र-ग्रन्थानां, लेखकानां चापि स्पष्टमुल्लेखः कविना कृतः। तेषु साहित्यशास्त्र-प्रणेता भट्टोद्भट्टः, आचार्यः वामनः, शंकुकः, ध्वन्यालोककारः आनन्दवर्धनाचार्यः कविकण्ठाभरणविरचयिता क्षेमेन्द्रः, इत्यादयो आचार्या लेखकाश्चः प्रमुखाः सन्ति, तेषां ग्रन्थानपि कविरधीतवानिति कल्प्यते।[41]

(3) **काव्यानामध्ययनम्**—अनेकेषां काव्यानामपि कल्हणः, अध्ययनं चकारेति कल्पना नैककवीनां, तत्काव्यानां चोल्लेखेन कर्तुम् शक्यते। "**विलोक्यान्य-निबन्धांश्च कार्यः काव्यक्रियादरः**" इति भामह-वचनं कविः पालितवान्।

कालिदास-काव्यानि— महाकवेः कालिदासस्य काव्यानां विशेषतश्च "**रघुवंशस्य**" कविः ऋणी वर्तते, नैकस्थलेषु भाषाभावानां समानता दृश्यते, सप्तम-तरंगे (7–312) कुरूपा दुर्वहता निगदिताः सन्ति। रघुवंशे अपि (12–43) अयं विचारः प्राप्यते।

हर्षचरितम्—बाणस्य "हर्षचरितम्" सूक्ष्मतयाधीतम् कविना। विरल-प्रयोगाणां शब्दानां, सूक्तीनां, अन्येषां नैकविधपदानां, भाषायाश्च प्रयोगे हर्षचरिते, राजतरंगिण्याञ्च विद्यमाना समानता हर्षचरितस्य गम्भीराध्ययनं सूचयति। दृष्टान्ताय कानिचित् पदानीमानि विलोकनीयानि खलु।

हर्षचरितम् (पृ० निर्णय सागर प्रेस 1892)	राजतरङ्गिणी
20–अगण्याप्यवगणा	सगणो वगणो वास्तु 8–21, 26
50–सम्फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकालः	उत्फुल्ल-वकुलच्छविः। अट्टहासः कृतान्तस्य 4–50
69–कल्याणाभिनिवेशी	कल्याणाभिनिवेशिना
77–तेजसः परमाणुभिरिव केवलैः निर्मितम्	तैजसैरेव ससृजे परमाणुभिः 7–874
79–भास्वद्बिम्बधरेण प्रसन्नावलोकितेन चन्द्रमुखेन कृष्णकेशेण-वपुषा सर्वदेवावतारमिव।	भास्वद्बिम्बधरां कृष्णकेशीं सर्वदेव-मयीव 3–416

एतादृशानि समान-शब्द-युक्तानि पदानि त्रिंशत् वर्तन्ते राजतरंगिण्यां हर्ष-चरिते च।

विक्रमांकदेव-चरितम्— पूर्ववर्तिनः बिल्हणमहाकवेः विक्रमांकदेवचरितमपि कल्हणेन नैकवारमधीतम्। बिल्हणप्रदर्शितं इतिहासघटनाद्वयं कविः स्वकृतौ उल्लिलेख। तस्य च कवेः उपाधिं नामापि च ददौ।

(1) कश्मीरेभ्यो विनिर्यातं राज्यं कलशभूपतेः।
विद्यापतिं यं कर्णाटश्चक्रे पर्माडिभूपतिः ॥7-135॥

(2) प्रसर्पतः करटिभिः कर्णाटकटकान्तरे।
राज्ञोऽग्रे ददृशे तुंगं यस्यैवातपवारणम् ॥7-936॥

---

(41) 4–494, 497, 705, 5–34।

(3) त्यागिनं हर्षदेवं स श्रुत्वा सुकवि बान्धवम् ।
बिल्हणो वंचनां मेने विभूतिं तावतीमपि ।।7-937।।

एतैः त्रिभिः श्लोकैरेव अज्ञातनाम्नः बिल्हणस्य नाम सर्वप्रथमं विद्वद्भिर्लब्धम् ।

कल्हणेन पद्येनैकेन प्रतिपादितः भोजनरेन्द्रस्य कवीन् प्रति समादरः बिल्हण-काव्येनापि सिद्ध्यति ।[42] कल्हणेन प्रशंसितः लोहरनरेशः क्षितिराजः बिल्हणेनापि स्वकाव्ये वीररूपे, कविबन्धुरूपे च प्रशस्तिं प्राप ।[43]

कल्हणेन वर्णितः उत्कर्षः, बिल्हण-काव्ये अपि उल्लिखितः, यत्र, स शौर्येण धरां म्लेच्छशून्यां चकारेति लिखितम् ।[44] प्रवरसेनस्य सशरीरं स्वर्गगमनवृत्तं बिल्हणेनापि वर्णितम्, शब्दाः अपि समान-रूपेण प्रयुक्ताः वर्तन्ते ।[45]

इदं खलु संक्षिप्त-वर्णनं सम्यक् साधयति यत् कल्हणः बिल्हणस्य सुपरिचितोऽभूत् तत्काव्यं च सूक्ष्मतयासौ अधीतवान् ।

भुवनाभ्युदयम्—कविः अजितपीड-राज्यप्रसंगे, **शंकुकस्य तत्कृतेः भुवनाभ्युदयकाव्यस्यापि** ससम्मानमुल्लेखं करोतीति तत्काव्याध्ययनमपि कल्प्यते ।

"कविर्बुधमनः सिन्धुशशांकः शंकुकाभिधः ।
यमुद्दिश्याकरोत् काव्यं भुवनाभ्युदयाभिधम् ।।"[46]

हरविजयमहाकाव्यम्— अवन्तिवर्मणः राज्ये कल्हणः आनन्दवर्धन-मुक्ताकण-शिवस्वामिभिः समं "हरविजय-काव्यप्रणेतुः" रत्नाकरस्य सादरं वर्णनं चकार, एतेन तत्काव्यस्य, आनन्दवर्धनस्य **"देवीशतक-काव्यस्य"** चापि **अध्ययनसूचना** प्राप्यते । शिवस्वामिकवेः, मुक्ताकणस्य च काव्यांशाः क्षेमेन्द्रेणाप्युद्धृताः **सन्ति "कविकण्ठाभरणे"** ।

भल्लटशतकम्—शंकरवर्मणः राज्ये भल्लटादीनां कवीनाम् वर्णनं वर्वर्ति प भल्लटः "भल्लटशतकम्" "पद्ममंजरी" इत्याख्यं कोषं च निर्मितवान्, उभयोरपि कल्हणेनावश्यमेवाध्ययनं कृतं स्यात् ।

"आसेवन्तावरा वृत्तीः कवयो भल्लटादयः ।।"[47]

श्रीकण्ठचरितम्[48]—कल्हणात् पूर्वमेकः मंखाख्यः कविरासीत् तस्योल्लेखं

---

(42) 7–259 वि० 18–47 ।
(43) 7–251 वि० 18–47 ।
(44) 7–256, 57 वि० 18–67 ।
(45) 3–377, वि० 18 28 ।
(46) 4–705 ।
(47) 5–34, 204 ।
(48) 8–3354, 2423 ।

कविश्चकार, मखः 'श्रीकण्ठचरितम्' 'श्रीकण्ठकोषं'' च निर्ममे, उभयमपि कल्हणेनाधीतमभूत्। मंखभ्रातुः अलंकारस्य विद्वत्परिषदि कल्हणः अपि ययौ।

(4) **रामायण-महाभारतस्याध्ययनम्**—शतशः संकेताः कल्हणस्य रामायण-महाभारतवीरकाव्ययोः गभीराध्ययनं प्रतिपादयन्ति। प्रायेण कविः अनेक-घटनानां स्फुटीकरणाय, एतयोः महाकाव्ययोः घटनानां, पात्राणाञ्च दृष्टान्तं ददाति।

नास्ति काकुत्स्थात् पार्थिवः प्रभुः, वायुपुत्रायितं पङ्ग्वा तया संधाब्धिलंघने। तौ राम-लक्ष्मणावेतौ, ''परिभवं लंकेश्वरो लब्धवान्।''

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य बनाय च।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकार-विप्लवः॥[49]

इत्यादयः पद्यांशाः रामायणाध्ययन-सूचका वर्तन्ते, अपि च कविः, मैनाकपर्वताख्यानं, रामस्याभिषेकं, तन्निर्वासनं, गंगावतरणं सीतान्वेषणम्, सुग्रीवमैत्रीं, बालिवधं, हनुमता-वारिधितरणं, अन्याश्च नैका कथाः उल्लिखितवान् एतैश्च रामायणाध्ययने कवेः रुचिः ज्ञायते।[50]

महाभारतम्—महाभारतस्य कृष्ण-बलराम-भीष्म-द्रोण-कृप-युधिष्ठिर-भीमार्जुन-दुर्योधन-कर्णसदृशानां प्रधान-पात्राणां नामानि अनेका घटनाश्च राज-तरंगिण्यां प्राप्यन्ते। यादवाः तेषां कुलोद्वहः श्रीकृष्णः, तस्य सपत्नः कंसः, राजधानी मथुरा, जरासन्धेन सम युद्धं, तत्र च लांगलध्वजस्य विजयः, कौरव-पांडवानां कुरु-क्षेत्रम्, पांचाली, पांचाल-देशः, महाभारतयुद्धम् इत्यादि-महाभारत-काव्य-सम्बद्धानां, वरीवर्ति तत्र वर्णनम्।[51]

विशालस्यास्य वीरकाव्यस्य राजतरंगिण्यामागता घटना विस्तरभिया नात्र दीयन्ते, संकेतैरेव संतोषो विधेयः।[52] विदुषां मते कुरुपांडवानां युद्धं, रामचरितञ्च महत्प्रभावमजनयत् कल्हणजीवने, अन्येषामभिमतमस्ति यत् कवेः, उभयोरपि पवित्र-ग्रन्थयोः महती श्रद्धा आसीत्। नात्रातिशयोक्तिः स्यात् यत् इदमुभयं वीरकाव्यं सम्यगधीत्यैव स्वेतिवृत्तं कल्हणः व्याचचक्षे।

---

(49) 4-67, 6-226, 7-1202, 8-335, 1808।
(50) 8-1355, 15, 1806 से 1810, 2382, 2976, 3159।
(51) 1-60, 63, 70, 59, 61, 49, 51, 82, 8-540।
(52) 1-119, 2-94, 3-276, 5-76, 103, 521, 600, 26, 41, 7-510, 85, 804, 1168, 1365, 1476, 1718, 8-335, 469, 670, 992, 1093, 1199, 1289, 1355, 2025, 2132, 70, 2256, 80, 2305, 36, 2789, 2811 48, 2911, 48, 77, 3449।

(5) **ज्योतिष-शास्त्रम्**—कल्हणो ज्योतिषशास्त्रस्यापि, बभूव किलाध्येता। सप्तमतरंगे राज्ञो हर्षस्य जन्म-कुंडली ज्योतिषशास्त्रानुसारं वर्णिता। तत्र खलु दुर्योधनवत् वंशोच्छेदस्य योगः अभूत्, जन्मलग्नः कर्क आसीत्। शनि-मंगलौ पंचमे भवने, बुधवृहस्पती षष्ठे स्थाने, सूर्यशुक्रौ सप्तमस्थाने, चन्द्रश्च दशमे स्थाने स्थितः अभूत्, यदा चन्द्रमा, शुक्रः, पापग्रहश्च-क्रमशः दशम-सप्तम-पंचम-स्थानेषु, आयान्ति तदा कुलक्षयो भवति। कौरवाणां वंशनाशस्येदमेव कारणमभूत्।[53] इदं खलु वर्णनं ज्योतिशास्त्रानुसारं वरीवर्तीत्यत्र न संशयो ऽवशिष्यते।

प्रथम-तरंगे पद्ययुगले ज्योतिष-संहिताकारैः प्रतिपादितां नक्षत्रगतिं सूचयित्वा कविः युधिष्ठिर समये प्रकाशं पातयति। स आह "चित्र-शिखण्डिनः (सप्तर्षिगणाः) नक्षत्राः एकस्मादपरं नक्षत्रं शतवत्सरेषु प्रयान्ति। राजा युधिष्ठिरो यदा पृथिवीं शशास तदा सप्तर्षयो मघानक्षत्रेषु आसन्।[54] अष्टमतरंगे कविः वृहत्संहितायां वर्णितानि वृष्टिचिन्हानि वर्णयति।[55] नैकस्थलेसु नैकविधानां नक्षत्राणां सनामोल्लेखो वर्तते। इत्थं ज्योतिश्शास्त्रे कल्हणस्य रुचिः, तदध्ययनञ्च सम्यगनुमीयते।

(6) **व्याकरणम्**—राजतरंगिण्यां प्रायेण भाषायास्त्रुटयो न दृश्यन्ते तच्च व्याकरणस्य गहनाध्ययनमेव सूचयति। कल्हणसमये तत्पूर्वम् च पाणिनेः व्याकरणस्य, महाभाष्यस्य, अन्येषां व्याकरणग्रन्थानाञ्च प्रचार आसीत्। कविस्तेषां उल्लेखमपि करोति। प्रथम-तरंगे वर्णितः परार्घ्यविभवः अभिमन्युः अभिमन्युपुरं निर्माय चन्द्राचार्य-प्रभृतीन् विदुषः देशान्तरादानीय स्वराज्ये महाभाष्य-प्रवर्तनं चकार, स्वयमपि च व्याकरणम् ध्यदधात्।

चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वा देशात्तस्मात्तदागमम्।
प्रवर्तितं महाभाष्यं स्वयञ्च व्याकरणं कृतम्॥ 1-176।

समये व्यतीते, व्याकरणाध्ययने विच्छिन्ने सति, चतुर्थ-तरंगे वर्णितो जयापीडो नृपतिः पुनरपि देशान्तरात् कोविदानानीय स्वराज्ये महाभाष्यं प्रावर्तयत्, क्षीरस्वामी इत्याख्यात् वैय्याकरणात् स्वयमपि शब्द-विद्यां (व्याकरणं) अधीतवान्।[56]

एकस्मिन् पद्ये पाणिनेः अपरत्र च काशिकावृत्तिकर्तुः वामनस्य ससम्मानमुल्लेखः कविना कृतः।[57] अनेन संक्षिप्तविवेचनेनानुमातुं शक्यते यत् कल्हणः पाणिनि-व्याकरणस्य महाभाष्यस्य, अन्येषाञ्चोपलब्धानां व्याकरणग्रन्थानां गम्भीराध्ययनम-कार्षीत्।

---

(53) 7-1719, 20।
(54) 1-55, 56।
(55) 7-715, 16।
(56) 1-175, 76, 4488, 89।
(57) 4-497।

(7) **कामशास्त्रम्**—कामभावनायाः विविधरूपाणां कल्हणः संकेतं चकार । कामशास्त्रप्रतिपादिताः दशविधाः कामावस्थाः स्थाने-स्थाने उल्लिखिताः खलु, कामभावप्रतिपादकस्य "कुट्टनीमत-काव्यस्य" निर्मातुः दामोदरगुप्तस्यापि कविना उल्लेखो विहितः ।[58]

(8) **नाटकाध्ययनम्**—भास-कालिदास-भवभूति-प्रमुखाः नाटककाराः कल्हणात् पूर्ववर्तिनो बभूवुः । कविकाले च ते तत्कृतयश्च प्रथितयशस आसन् । तेषां कृतीनामध्ययनमपि संभाव्यते । एकस्मिन् पद्ये महाकवि-भवभूतेस्तु स ससम्मानं वर्णनं व्यधात् ।[59] भवभूतिः महावीरचरितम् मालतीमाधवम्, उत्तर-रामचरितञ्चेति नाटकत्रयं लिलेख, उत्तररामचरिते वर्णितायाः शम्बूकवृषल-कथायाः[60] प्रभावः ब्राह्मणतनयवलि-कथायां स्पष्टं संलक्ष्यते । अथ द्वितीयतरंगे चन्दक इत्याख्यः कविरपि उल्लिखितो ननु-

नाट्यं सर्वजनप्रेक्ष्यं यश्चक्रे स महाकविः ।
द्वैपायनमुनेरंशस्तत्काले चन्दको ऽभवत् ॥ 2-16 ॥

संभवतः कल्हणस्तत्प्रणीतं नाटकं दृष्टवान् । अन्यच्च भरतमुनेरपि कविः नाम ददौ, तस्य शास्त्रे च लिखितानां केषाञ्चित्, नाट्य-नट-नाटक-नेपथ्य-रंग-जवनिकाप्रभृतीनां शब्दानामपि असकृत् प्रयोगो दृष्टिपथमायाति । तदखिलञ्च नाटकानां नाट्यशास्त्रस्य चाध्ययनमन्तरा न संभाव्यते ।

(9) **प्राकृतभाषा**—राजतरंगिण्यामनेके प्राकृत-भाषायाः शब्दाः प्रयुक्ताः सन्ति, ये हि तस्या भाषाया अध्ययनं सूचयन्ति । अथ च कविः वाक्पतिराजश्चापि कविना पद्ये एकस्मिन् सादरमुल्लिखितः । तस्य च गौडराज्ञो यशोवर्मणो विजयवर्णनयुक्त "**गौडवाहो**" इति काव्यमपि कविनाधीतं स्यादिति, सहजमेवानुमातुं शक्यते ।[61]

विविधभाषा-ज्ञानम्—संस्कृत-भाषायास्तु कल्हणः पंडित आसीदेव, एतदतिरिक्तं, बौद्धसिद्धान्तानां पौनः पुन्येनोल्लेखः पालीभाषाया अपि अध्ययनं ज्ञापयति । काश्मीर-भाषायाश्चापि ।

(10) **तन्त्रशास्त्रम्**—अनेकेषां तान्त्रिकाणां, तन्त्र-सिद्धान्तानां, सिद्धानामद्भुतानां तान्त्रिक-चमत्काराणां च मुहुर्मुहुः उल्लेखः तन्त्र-शास्त्रस्य ज्ञानद्योतकं खलु वरीवर्ति । कविः शैव आसीत्, शैवानाञ्च प्रधान-शास्त्रं तन्त्रशास्त्र भवति । अतस्तदध्ययनं कविना विहितं स्यादित्यत्र नहि संशयः ।

(11) **पुराणाध्ययनम्**—सर्वेषामप्युपलब्धपुराणानां सम्यगध्ययनं चकार कल्हणः । स्वकीयान् भावान् स्फुटीकर्तुमसौ प्रायेण पुराणानामाख्यानान्येक

---

(58) 3-396 ।
(59) 4-144 ।
(60) उ०रा०च० 2-8,10 राज० 3-82,83,84,85 ।
(61) 4-144 ।

संकेतितवान्। पुराणेष्वपि नीलमतपुराणस्य गभीराध्ययनं स विदधौ। "**मतं नीलमुनेरपि**" (1–14) इत्यभिधाय स्वयमेव कविस्तज्ज्ञानं समसूचयत्। विलुप्तेषु द्विपंचाशतनृपतिषु गोनन्द–प्रभृतयश्चत्वारो नरपतयो नीलपुराणादेव कविना गृहीताः। ··· **तेभ्यो नीलमतादृष्टं गोनन्दादि- चतुष्टयम्** (1–16) अपि च तत्पुराणोक्तं पद्यमेकमपि कविनोद्धृतम्—

> काश्मीराः पार्वती तत्र राजा ज्ञेयो हरांशजः।
> नावज्ञेयः स दुष्टोऽपि विदुषा भूतिमिच्छता॥

पदे–पदे कल्हणस्य नीलमत–पुराणाध्ययनं प्रस्फुटं जायते। प्रथम–तरंगे "**विजयेश्वर–नन्दीशक्षेत्र–ज्येष्ठेशपूजने**" इत्युल्लेखः नीलपुराणे अपि वर्तते।[62] कश्मीर–तीर्थानां विस्तृतमध्ययनं कल्हणेन नील-पुराणादेवाधिगतम्।

श्रुतनन्दिपुराणो जलौकः नन्दीशस्पर्धया सोदरादीनां सेवनमकार्षीदिति वर्णयन् कविः नीलपुराणोक्तं सोदरतीर्थम् समसंकेतयत्।[63] नीलपुराणोक्ताः क्रिया अपि कल्हणो जज्ञौ, आगमद्विषः बौद्धा याश्च अच्छिन्दन् वादेन, प्रतिवादिनः पराजित्य।[64]

"**मंडले विप्लुताचारे विच्छिन्न–बलिकर्मभिः** 1–179। अत्र या बलिरुल्लिखिता सा हि नीलपुराणे अपि वर्णितास्ति।[65] (क) "**आद्येन चन्द्रदेवेन शमितो यक्षविप्लवः**"–इत्यभिधाय कविः नीलपुराणोक्तां कथामेवोल्लिखति।

इत्थं नीलपुराणस्य गम्भीराध्ययनं सूच्यते। अपि च अन्येषामपि पुराणानामनेकविषयाः राजतरंगिण्यां विद्यन्ते यैः ननु तज्ज्ञानमवबुध्यते।

(12) **माहात्म्यानां ज्ञानम्**—कल्हणः अनेकेषां माहात्म्यानामपि प्रभूतमध्ययनमकार्षीत्। अनेकेषां तीर्थानां वर्णनमेव तत्र प्रमाणम्।

अमरनाथ माहात्म्यम् – प्रथम–तरङ्गे कविः अमरेश्वरतीर्थस्य तस्य यात्रायाश्चोल्लेखं चकार, अमरेश्वर एव सम्प्रति "**अमरनाथ**" इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति। अद्यापि च प्रतिवर्षम्-सहस्रशो जनास्तस्य यात्रां कुर्वन्ति। अस्य च तीर्थस्य विस्तृतं वर्णनं "**अमरनाथ–माहात्म्ये**" "**अमरेश्वर–कल्पे**" च वर्तते, राजतरंगिण्यां तीर्थस्योल्लेखः तन्माहात्म्याध्ययनं सूचयति। इदं तीर्थम् तन्माहात्म्यञ्च मया कश्मीरयात्रायां दृष्टम्।

अर्धनारीश्वर–माहात्म्यम्— अर्धनारीश्वरः शिवः पुरातनकालादद्यापि भारतवर्षे पूज्यते। कल्हणः प्रत्येकं तरंगस्य प्रथमपद्ये तमेव स्तौति। अतः अर्धनारीश्वर–माहात्म्याध्यनमनुमीयते।

ईशालयमाहात्म्यम्—ईशेश्वरो हरः पुराहि भारतवर्षे विशेषतश्च कश्मीरेषु पूज्यते स्म। तस्य च नैकवारं कविः वर्णनमकार्षीत्। राजा समधिमत्–आर्यराजः

---

(62) 1–133 नीलपुराण 55–1134–36।
(63) 1–123 से 130 नील 55–1137।
(64) 1–178।
(65–क) नील० 55–214 से 265, 5–37 स्टी० भा० 2 टि० 103।

स्वगुरोः ईशानस्य सम्माने ईशेश्वरमन्दिरं निर्ममे । "ईशानस्य गुरोर्नाम्ना व्यधादीशेश्वरं हरम्" । 2–134 । सुरेश्वरीक्षेत्रे तस्य तीर्थमप्यासीत्[65] (ख) यच्च पश्चात् "ईशबर" इति विकृतनाम्ना प्रसिद्धि प्राप । "डल झील" इत्यभिधानस्य महाजलाशयस्य, उत्तरपूर्वक्षेत्रे यच्च अतिष्ठत्, अस्य वर्णनं नूनं ईशालय–माहात्म्य–मधीत्यैव कविः चकारेति सहजमेवानुमीयते ।

कपटेश्वरमाहात्म्यम् — प्रथम-तरंगे सप्तम-तरंगे च पापसूदन-तीर्थम् कविरुल्लिखति ।" यत्र काष्ठरूपः उमापतिः पूज्यते स्म कपटेश्वरनाम्ना । कपटेश्वर-तीर्थमपि पृथकरूपेण सप्तमतरंगे उल्लिखितं खलु, यत्र च मालवाधिपो भोजः स्वर्णराशिभिः कुंडमेकमकारयत् ।[67] अनयोः "कपटेश्वर-पापसूदनतीर्थयोः गौरवं "कपटेश्वरमाहात्म्ये" वर्णितम् । तत एव च ज्ञात्वा कल्हणः अप्यलिखत् ।

कपालमोचन-माहात्म्यम् — कपालमोचन-तीर्थस्य महिमा "कपालमोचनमाहात्म्ये" लिखितो विद्यते, यद्यपि तीर्थस्यास्य सनामोल्लेखो न वर्तते राजतरंगिण्याम्, तथापि तस्य स्थितिस्थानस्य देग्रामस्योल्लेखो वर्वर्ति सप्तमतरंगे । कपालमोचनमाहात्म्ये अपि तीर्थस्य नाम "द्विग्राम" इति प्रदत्तं ननु, तदेव च विकृतरूपे, 'देग्राम' इति विद्यते राजतरंगिण्याम् । एतेन साम्येन "कपालमोचन-माहात्म्यं" कविनाधीतमित्यवगम्यते ।

केदारतीर्थ-माहात्म्यम् —सप्तम-तरंगे पद्ययुगले 'वाह-क्षेत्रम्' वर्णितम् ।[68] तत्रैव तीर्थमप्येकमासत यत्र हि प्राणत्यागाय जना ययुः । आसन्नमृत्युः क्षेमगुप्तः अपि तत्र ययौ, श्रीकण्ठ-क्षेममठौ च विदधे ।[69] अस्य तीर्थस्य वर्णन केदार-तीर्थमाहात्म्ये वर्तते, तदध्ययनञ्च विधाय कल्हणस्तदुल्लेखं चकार ।

गया-माहात्म्यम् —षष्ठसप्तमतरंगयोः गयातीर्थस्य तत्र च काश्मीरेभ्यः गृह्यमाणस्य श्राद्धशुल्कस्योल्लेखः अस्ति ।[70] तद्वर्णनात् पूर्वम् निश्चययेन कल्हणः 'गयामाहात्म्यमधीतवान्' । "गोदावरीमाहात्म्यम्"–प्रथमतरंगे वर्णितो राजा गोधरः गोधराख्यमग्रहारं ब्राह्मणेभ्यो ददौ[71] गोदावरी-माहात्म्ये गोधरशब्दस्य स्थाने "गोदर" इति वर्तते । अपि च अष्टम-तरंगस्यान्तिमे श्लोके सप्तधारावाहिनी गोदावरी सरित् अपि उल्लिखिता वर्तते, याञ्च संगत्य विशोकानदी "गोदर" स्थाने तीर्थमेकं करोति ।

(65–ख) 5–37 स्टी० भा० 2 टि० 103 ।
(66) 1–132, 7–191 ।
(67) 7–190 ।
(68) 7–186, 204 ।
(69) 6–186 ।
(70) 6–254, 7–1008 ।
(71) 1–95, 96 टि० ।

गोदरस्थानस्य, गोदावर्याश्च तीर्थस्य, वर्णनं "गोदावरीमाहात्म्ये" पठित्वा कवि स्तदुल्लेखमकरोत् ।

ज्येष्ठेश्वर-माहात्म्यम्—ज्येष्ठेश्वर-ज्येष्ठेश-ज्येष्ठरुद्रादिनाभिः शिवः भारत-वर्षे सेव्यते स्म, तस्य मन्दिराणां तीर्थस्य च बहुशो विद्यते उल्लेखो राजतरंगिण्याम्, स[72] च न संभाव्यते-'ज्येष्ठेश्वर-माहात्म्यस्य' अध्ययनमन्तरा ।

त्रिपुराप्रादुर्भाव-माहात्म्यम्—त्रिपुरेश्वरः शिवः, तत्तीर्थम्, तन्मठा मन्दिराणि च पदे-पदे राजतरंगिण्यां वर्णितानि । एकस्मिन् पद्ये तत्पर्वतोल्लेखः अप्यस्ति[73] । इदं वर्णनं च त्रिपुराप्रादुर्भाव-माहात्म्यस्याध्ययनं सूचयति ।

त्रिसंध्या-माहात्म्यम्—सन्ध्यादेवी जलरूपे पुण्यपापानां अन्वयव्यतिरेकयोः दर्शनं करोति । कविर्वर्णयति[74] यत् सा हि "त्रिसन्ध्या" नाम्ना सुपरिचितास्ति ब्राह्मणानाम् । सप्तमतरङ्गस्याद्ये पद्ये गिरिजाव्याजेन सा कविना स्तुता । कश्मीर-तीर्थेषु त्रिसन्ध्यातीर्थम्, पवित्रतमं मन्यते स्म पुरा काले । त्रिसन्ध्याया तत्तीर्थस्य च महिमा कविना "त्रिसन्ध्या माहात्म्येनाधिगतः" ।

हरमुक्त-माहात्म्यम् नन्दिक्षेत्रमाहात्म्यम् च— उभयोरप्यनयोः माहात्म्ययोः अनेकेषां तीर्थानामुल्लेखो विद्यते । एतेषु प्रायेण नन्दीशः शिव एव स्तूयते स्म ।[75] नन्दिक्षेत्रं खलु शिवस्य-वासस्थलममन्यत इति **नन्दिक्षेत्रे हरावासे**···· इति पद्यांशेन ज्ञायते । अस्य असकृत् उल्लेखः समागतः[76] । तस्य हरस्य च पौनः पुन्येन वर्णनम्, उभयोरपि माहात्म्ययोः विस्तृताध्यनस्य सूचकं ननु । इत्थं च बहूनां माहात्म्यानां कविरध्ययनमकार्षीदिति निश्चीयते ।

(13) **इतिहासप्रबन्धाः**—कविः कल्हणः महान् इतिहासकारो वर्तते इति 'राजतरंगिण्याः' राजवंशावल्याः विस्तृतेन विवेचनेन अग्रे ज्ञास्यते । बहून् इतिहास-ग्रन्थान् कविरधीतवान्, स्वकृतेः भूमिकायां स्वयमपि स तेषामुल्लेखं चकार । सुव्रत-प्रबन्धः, राजकथाश्रिता एकादशग्रन्थाः, हेलराजस्य पार्थिवावलिः, क्षेमेन्द्रस्य नृपावलिः इत्यादयः ग्रन्थाः, विविधानि शास्त्राणि, प्रशस्तिपट्टानि, मन्दिराणि, आज्ञा-पत्राणि, छविल्लाकरस्य, पूर्वमिहिरस्य च प्रबन्धौ, एतेषां तु विस्तरेणाध्ययनं निरीक्षणञ्च कल्हणः, स्वयमेव स्वीचकार[77]।

(14) **अन्ये विषयाः**—राजनीतिशास्त्रे कल्हणः महान् पंडितः अभूत् । राजनीतेः, कूटनीतेः, विविधशस्त्रास्त्राणाञ्च शतशः उल्लेखास्तत्र प्रमाणम् ।

---

(72) 1–124, 290, 341 स्टी० राज० भा० 2 टि० 102 ।
(73) 5–46, 6–135, 7–151, 526, 956, 5–123 ।
(74) 1–33 ।
(75) 1–113, 123, 130, 150, 2–170 ।
(76) 1–36 टि० 113, 7–646, 8–2439 ।
(77) 1–12, 14, 17, 13, 15, 18, 19 ।

अर्थ-विषये विद्यमानाः सकेताः अर्थशास्त्रस्य, वर्णाश्रम-आचार-विधि-विषये स्थिताः विचाराः, स्मृतिग्रन्थानां धर्मशास्त्राणां, तान्त्रिकाणाम्, तान्त्रिकसिद्धान्तानाञ्च वर्णनं तन्त्रशास्त्रस्य, वैदिकसिद्धान्तानामुल्लेखाश्च कल्हणस्य वेदाध्ययनं ज्ञापयन्ति। इत्थञ्च कल्हणः विद्याया विविधक्षेत्रेषु पारंगतः अभूत्।

मंखस्य श्रीकंठचरिते कल्हणस्योल्लेखः —कल्हणस्य देशवासी मखः '**श्रीकंठ-चरितं**' नाम काव्यं लिलेख। तस्य च पंचविंशे सर्गे एकस्याः साहित्यपरिषदः उल्लेखं स चकार। सा परिषत् मंखभ्रातुः अलंकारस्य सदने किलायोजिता। मंखः परिषदि समागतानामभ्यागतानां ससम्मानं सनामोल्लेखञ्च परिचयं ददौ। बूल्हरमते मंखः स्वकवितां कल्हणस्य काव्यात् कतिपय-वर्षपूर्वमलिखत्। 1128 ख्रीष्टाब्दात् 1144 ख्रीष्टाब्दस्य मध्ये च तस्य कालः संभाव्यते। अतः कल्हणस्यापि अलंकार-समाया-मागमनमनुमीयते। किन्तु परिषदि समागतेषु त्रिंशत् विद्वत्सु 'कल्हण' इति नाम नावाप्यते। किञ्च कल्हणः स्वकृतौ, मंखालंकारयोरुल्लेखञ्चकार। कविः सूचयति यत् अलंकारः जयसिंहस्य गञ्जाधिपः अवर्तत। मठादिनिर्माणञ्च व्यधात्।

स्नानकाष्ठमठब्रह्मपुरी-सेत्वादिकमणा।
सोऽलंचकारालकारौ वृहत्गंजाधिपो धराम्॥ 8-2423॥

इत्थमलंकारस्य राजतरंगिण्यामुल्लेख वीक्ष्य, तत्परिषदि कल्हणस्य नामा-भावस्य कल्पना समीचीनैव प्रतिभाति।

मंखस्यापरः भ्राता शृंगारः अपि नाम्ना संकेतितः[78] किन्तु नेदं संभवं प्रतिभाति यदनेकेषां विदुषामुल्लेखैः समं कल्हणस्योल्लेखं न कुर्यात् कविप्रवराणां प्रशंसकः मंखः। वस्तुतः कल्हणस्तत्रोल्लिखितो वर्तते, किन्तु कल्याणपदेन स तत्र सूचितः खलु।

कविः कल्याणः – मंखः विद्वत्परिषदः प्रसंगे पद्यत्रये कविकल्याणस्योल्लेख-मकार्षीत्, स काव्यकर्तृषु प्रवीणं तं लिलेख। तन्मते अलकदत्तस्तत्साहाय्यमकरोत्। कल्याणस्य कविताविषये स कथयति यदत्र बिल्हणकवितायाः प्रतिबिम्बं स्फुटं प्रतिभाति।[79] इदं च मयापि कल्हणाध्यनप्रसङ्गे प्रदर्शितम्।

जोनराजः स्वकृतौ वर्णयति यत् मखमते कल्हणस्याश्रयदाता अलकदत्तः "सांधिविग्रहिक" पदे कार्यमकरोत्। तत्रैव जोनराजो ब्रवीति यत् कल्हणस्य कथा-नामध्ययने महती रुचिरासीत्। मंखेन कल्याणे अपि सैव रुचिः प्रदर्शिता।

मम मते अपि विविधकथाकलापविज्ञः कल्याणः वस्तुतः कल्हण एवाभूत्। कल्हणशब्दः प्राकृतशब्दस्य "कल्लाण" पदस्यापभ्रंशो वर्तते यस्य संस्कृतरूपं कल्याण एवास्ति। मंगलं च यस्यार्थो वरीवर्ति। कल्याणशब्दः संज्ञावाचिपदेषूपलभ्यते। प्राकृतभाषायां व्यजंकवर्गीयः (ल्य) ध्वनिनियमे(ल्ल) भवति, अयं च (ल्ल)पुनरपि, अप-

---

(78) 88–2422 टि०।

(79) श्रीकंठचरिते 15–78 से 80।

अ'शभाषायां भारोपीयभाषासु च (ल्ह रूपे) प्रकटीभवति। एवमेव संस्कृतस्य कल्याम् (श्वः) शब्दः प्राकृते (कल्लु) वर्तते, स एव च कल्ह-काल्ह-कल्ह-काल्ह रूपेषु विविध-भाषासु प्राप्यते। यथा—

संस्कृते	प्राकृते	अपभ्रंशे
प्रयास्यति	पल्लठई	बिहारी
चिल्ल	चिल्लु	चील, चील्ह

आकारस्य अकारे परिवर्तनं ध्वनि-नियमानुसारं वर्तते। अस्य प्रमाणरूपे "कल्हण-कल्याण" इत्युभयोर्मध्ये कल्लनरूपमप्यस्ति, यच्च राजतरगिण्यामपि प्राप्यते। "**आशा-चन्द्रापराख्यस्य कल्लनस्यानुजन्मनः**" (7-182)। राजतरगिण्या-मेकस्मिन् पद्ये वयमपभ्रंशरूपं "कल्हण" इति प्राप्नुम यद्धि संस्कृते "कल्याण" इत्यस्ति।

'**राजपुत्रः साहदेविः कल्हणो विशतः प्रभोः**" (8-926)। चतुर्थतरंगे शिशोः राज्ञः चिप्पटजयापीडस्य मातुलेषु "कल्याण" नामागतं खलु" '**पद्मोत्पलक-कल्याणमम्मधर्माः स मातुलेः**" (4-679), अष्टमतरंगे अपि राजभृत्यस्य कल्याण-स्योल्लेखो वरीवर्ति।

"**सक्रान्ते प्रांगणं युद्धात् कल्याणाद्या व्यरंसिषुः**" (8-609) तत्रैव धन्य-भ्रातृव्यः अपि "कल्याण" एवाभिहितः। "**भ्रातृव्यमनयद्धन्यः कल्याणमवकल्यताम्**" (8-2605)। स्त्रीलिंगे अपि तादृक् परिवर्तनयुक्तं रूपं दृश्यते। जयापीडस्य राज्ञीषु "**कल्याणदेवी**" कलशजयसिंह-नृपयोः भार्यायाः" **कल्लना-कल्हनिका-शब्द-स्यानुरूपं** वर्तते।[80] कल्हनिकापदं संस्कृतस्य कल्याणिका शब्दस्यापभ्रंशरूपमास्ते। कल्हणः राजतरंगिण्यां तथाविधान् जनानुल्लिखति येषां नामसु कल्हण-कल्याण-वत् स्वरपरिवर्तनं दृश्यते रूपान्तरं च विलोक्यते। यथा **गर्गचन्द्रः गग्गचन्द्रः**। **गर्गः-गग्गः**। **लोष्ठकः लोठकः** लोठनः। अन्यच्च राजतरगिण्यां अनेक–पुरुषाणां भिन्नानि-भिन्नानि नामानि लिखितानि विद्यन्ते। यथा गर्गचन्द्रः गर्गः – गग्गो वाभिहितः। राजवदनः बलहरश्चेति उभयं नाम एकस्यैव पुरुषस्य वर्तते। लोठनः लोष्ठकः लोठकश्चापि एक एव पुरुषो विद्यते।[82] "**मनुजेश्वरकोष्ठयो**" (8-1504), **भिक्षु कोष्ठेश्वरमुखानपि** (8-1261), इत्यत्र वर्णितः, कोष्ठः कोष्ठेश्वरो वा अभिन्न एव। स एव च पुनः "**महीभुजा पीड्यमानैराहूतः कोष्ठकादिभिः**" (8-1587) इत्यादिषु "**कोष्ठक**" इति निगदितः। अपि च शरदियः एव शरद्भासीति कथितः।[83]

---

(80) 4-462, 67, 7-293।

(81) 8-182, 196, 2912, 2799, 3313, 2496।

(83) 2183, 1090।

इत्थं च विविधपुरुषाणां भिन्ननाम्नां प्रदर्शनस्य कल्हणस्य प्रवृत्तिं वीक्ष्य, स्वरसमानतां च विलोक्य कल्हणः-कल्याणस्यैव प्राकृतरूपं भविष्यतीति विचारः समीचीन एव।

अतः मंखेन कल्हणस्य वास्तविकं नामैव प्रयुक्तं, किन्तु कविः स्वात्मने कल्हण इति प्रायुँक्त, अत एव कल्याण-पदस्य तदपभ्रंशरूपं राजतरंगिण्याः पंक्तिषु दृश्यते।

कल्हणकालः —काव्यस्य इतिहास-प्रदर्शनरूपं प्रयोजनमंगीकृत्य कल्हणः न क्वापि महाभारतादिप्रवर्तितं कथानकं, प्रेमकथां वा कामपि जग्राह। अपितु स ऐतिहासिकं वृत्तं स्वीकृत्य भारतस्य, विशेषतश्च निजकालिकभारतस्य यथार्थेतिहासं स्फुटीचकार।

अतिशयभ्रमणेन स्वदेशं पूर्णरूपेण कविर्दृष्टवान्। अतएव तत्र घटमानानां घटनानां स सूक्ष्मतया प्रत्यक्षदर्शी आसीत्। अनेनैव हेतुना राजतरंगिणीमधीत्य वयं तत्कालीनस्य भारतस्य राजनीतिक-सामाजिकार्थिक–धार्मिक–दशां सम्यक् द्रष्टुं पारयामः। संस्कृतेः सभ्यतायाश्च स्पष्टं रमणीयं च चित्रं नो नेत्रपथमायाति। अपि च कल्हणकृतिः भारतस्य, विशेषतश्च कश्मीराणां पूर्णम् मानचित्रमपि प्रस्फुटं विदधाति। कासुचित् परिस्थितिषु वातावरणे च कविरुवासेति सम्यगवगम्यते। अथ चेदमपि स्मर्तव्यं यत् यदाहि कल्हणः समकालस्य वृत्तानि घटनाश्च वर्णयति तदैव स्वदेश–विषये तन्निवासिनां च विषये स्वाभिमतमपि ददात्येव। तच्चावलोक्य कल्हणस्य, व्यक्तित्वचरित्रज्ञानमपि सुकरं सुलभञ्च जायते। यासु परिस्थितिषु कविरुवास, तत्कालस्य, राजनीतिकैतिहासिक–वृत्तं कीदृशमासीदिति पश्चात् वक्ष्यते। अत्र तावत् संक्षेपतो वयं कल्हणस्य जीवनकाले प्रवर्तितानां घटनानां तासां च समाजे प्रभावं द्रक्ष्यामः।

कल्हणस्य जन्मकालः— कवेः वचनानुसारं सः स्वकृतिं 1148-49 ख्रीष्टाब्दे लिलेख। कृतेः शैलीं तत्र प्रतिबिम्बितां कविमनोवृत्तिं च विलोक्य असकृत् प्राप्यन्ते तत्र तथाविधाः संकेताः यैः खलु साधुतया कल्हणस्य तरुणावस्था ज्ञायते। सुस्सलोद्धारात् पूर्वम् 1121 ख्रीष्टाब्दस्य वसन्तौ श्रीनगरे घटितानां घटनानां वर्णनसमयेऽपि तस्य तारुण्यं दृश्यते, परिपक्वबुद्धिः च दृष्टिगोचरा जायते। भिक्षाचरस्य सैन्यानां विश्वासघातिचरितं कल्हणस्य प्रत्यक्षदर्शित्वम् सूचयति स प्राह–

ह्यो जानके भैक्षवेऽद्यबलात्तुंगतुरंगमान्।
दृष्टवन्तो वयं सैन्ये सादिनोऽद्यापि साद्भुताः ।। 8-941

घटनानां प्रत्यक्षदर्शनोत्कण्ठा तरुणेष्वेवाधिका भवति। कविना कृते विपत्कालस्य, सुस्सलराज्यस्य पूर्वभागस्य च वर्णने वर्तन्ते तत्र बहवः संकेताः यैः कल्हणस्य सूक्ष्मदृष्टित्वं, साक्षित्वं चावगम्यते। अतः कल्हण-जन्मकालः द्वादश-शताब्द्याः प्रारम्भे

एव स्वीकर्तव्यः । इदञ्च तज्जनकं 1098 ख्रीष्टाब्दे अधिगतद्वाराधिकारं वीक्ष्यापि पुष्टं जायते ।

कल्हणस्य जीवनकाले देशस्य राजनीतिः—द्वादशशताब्देरारम्भः कश्मीरेतिहासे क्रान्तिकालः, प्रवर्तमान-राजनीतेश्च आमूलपरिवर्तनकालो ऽवर्तत । 1089 ख्रीष्टाब्दात् 1101 ख्रीष्टाब्दपर्यन्तं कृतशासनस्य हर्षस्य राज्यारम्भः सुखसम्पत्-शान्तिसंयुतो दृश्यते । पश्चाच्च स राजा स्वीयैरेव दुष्कर्मभिः राज्यात् प्रच्यावितः, ऐश्वर्योपभोगनिरतस्य राज्ञः, जनधनापहाराय विहिता अनुचितप्रयत्नाः, क्रूरप्रकृतीनां उपद्रवकारिणां डामराणां च कार्याणि हर्षपतनमकार्षुः । डामराः उच्चलसुस्सलयोः नेतृत्वे विद्रोहं चक्रुः । परिणामे च हर्षनृपतिः हत्यया मृत्युमालिलिंग ।

हर्षसम्बन्धिभ्यां विद्रोहिभ्यामुच्चलसुस्सलाभ्यां हर्षराज्यं द्विधा विभक्तम् । उच्चलः कश्मीरदेशम्, अनुजः सुस्सलश्च पर्वतप्रदेशं लोहरं शशास ।

हर्षपतनेन प्रबलतां याताः डामरा भीषणां विपत्तिं जनयामासुः । कूटनीतिज्ञः उच्चलः डामरान् परस्परं संघर्षनिरतान् विधाय, नीत्या तदधिपेन गर्गचन्द्रेण समं मैत्रीं कृत्वा राज्यं चकार । किन्तु अवरजस्य सुस्सलस्य, अधिकारप्राप्त्यै छलकपट-युक्तैराक्रमणैश्च तद्राज्ये विपदाजगाम । अन्ततश्च स्वाधिकारिणामुपजापेन स कालकवलितो ऽभूत् । अथ अधिकारिभिः राज्ये अभिषिक्ते रड्ढे दिनमेकं राज्ये संचालिते च, गर्गचन्द्रः रिपून् निहत्य राज्याधिकारं स्वहस्ते चकार । सर्वेषामपि जीवनमरणं तद्वशे अभूत् । अथ कल्हणः सड्डहंसरथ-प्रभृतीन् शरीरच्छेदनप विषादिभिरवधीत् ।[84]

सुस्सल-राज्यम्—इतस्तावत् सुस्सलः गर्गचन्द्रेण समं सन्धिं चकार । उच्चलादधिकं प्रवीरस्यापि तस्य प्रकृतिक्रूरत्वात्. दीर्घसूत्रितया, अदूरदर्शितया च शासनकालः संघर्षमयः, उपद्रवसंकुलः, रुधिरप्लुतश्चाभूत् । डामरैः सहासौ युद्धनिरतो अतिष्ठत् ।[85]

भीषणे संघर्षे गर्गचन्द्रे पराजिते अपि अपरे क्रूरा डामरा भिक्षाचर-नेतृत्वे विद्रोहमकार्षुः, राजधान्यामेव च ते सुस्सलं पराजेतुं शक्ता बभूवुः । सुस्सलश्च राजधानीतः पलायांचक्रे ।

भिक्षाचरस्यापहरणम्-सुस्सल-प्रत्यावर्तनं च—सुस्सले पलायिते भिक्षाचरः राज्यपदे अभिषिक्तः । षण्मासपर्यन्तञ्च शासनमकार्षीत् । किन्तु डामराणां काष्ठ-पुत्तलिकामात्रं स अभूत् । राजवंशसमुद्भवानां स्थाने उच्चपदेषु डामरा एव नियुक्ता बभूवुः । तस्मात् स अपि अचिरादेव गलितविभवः विपद्ग्रस्तो भूत्वा समये भोजनमपि न प्राप । "**काले भोज्यमपि प्राप्यं नासीद् गलितसंपदः ॥ 8–92 ॥** अथ राज्ञः प्रमादं डामराणां च कार्यम् वीक्ष्य ब्राह्मणाः प्रायोपवेशान् चक्रुः, ते च सुस्सलं प्रत्यावर्तनाय

(84) 8–425, 26, 38, 43, 44, 46, 49 ।
(85) 8–442, 52, 54 ।

तुमुलोद्घोषमकार्षुः ।[86] दूताश्च त्वरया तदन्तिकं प्रधाविताः, राज्यस्य सर्वदिक्षु विप्लवा उपद्रवाश्चावर्धन्त ।

अथ वैशाखमासस्य शुक्लत्रयोदश्यां सोमपालबिम्बप्रभृतिभिः समं युध्वा, पूर्वकृतं स्वावमानं च प्रक्षाल्य, डामरानुकृतः ससैन्यः सुस्सलः काश्मीरान् प्रति प्रतस्थे । 4197 लौकिकाब्दे, ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां च षण्मासानन्तरं पुनरपि राजधानीं प्रविवेश । डामराणां विघटनं विलोक्य च अनायासेनैव सिंहासनमारुरोह ।[87]

सत्वरमेव भिक्षाचरं च बबन्ध, कियत्कालानन्तरं भिक्षुः काश्मीरमंडलं विहाय पुष्याणनाडाख्यं ग्रामं जगाम, पश्चाच्च तत्रैव स कैश्चिन्निहतः । इत्थं पुनरपि सुस्सलः, अरिदलं विदार्य राजच्छत्रं प्राप ।[88]

सुस्सलराज्ये गृहकलहाः—भिक्षाचरकालात् प्रवर्तमानः गृहकलहः सुस्सले पुनः राज्यारूढे अपि सततं वृद्धिमाययौ । स्वसपत्नसहायकानां स्पर्धायामसमर्थः अभवत् सुस्सलः । किञ्च निजानीकिनीभिः कृतैरुपद्रवैः स अधिकं दौर्बल्यम् प्राप । त्रिवारं खलु श्रीनगरम्, उपद्रवेषु विद्रोहेषु दुर्भिक्षेषु च न्यपतत् । अग्निना च महती हानिरुत्पादिता । सर्वत्र विप्लवाः समजायन्त, डामराणां च दाहलुण्ठनादिभिः सततं ते संवर्धिताः ।[89] तथापि पंचनदीयानाम्, पर्वतीयानाञ्च सामन्तानां शक्त्या सुस्सलः स्वराज्यस्थितिं सुदृढां चकार ।

जयसिंहस्य उदयः—अथ 1128 खीष्टाब्दे सुस्सलः निजरिपूणां विरोधे प्रारब्धेन, स्वीयेनैव षड्यन्त्रेण स्वयमेव निहतः ।[90] तस्य तनयः जयसिंहश्च उदयं प्राप । सिंहासनमारुह्य स जज्ञौ यत् डामराः पूर्ववत् क्रूरा उपद्रव-निरताश्च वर्तन्ते । किन्तु कूटनीत्या कपटबलेन च स दृढमूलः अभूत् । तस्य भयावहः शत्रुः भिक्षाचरःअपि एकस्मिन् सीमान्तदुर्गे निहतः । अत्रान्तरे, पित्रा विजितः एकः दुर्गः लोहरक्षेत्रञ्च सल्हणभ्रातुः लोठनस्य वशे जगाम । पुनश्च स जयसिंहेन विजितः । तथापि लोठन-मल्लार्जुनौ डामराणां साहाय्येन उपद्रवनिरतावास्ताम् एव । 1143 खीष्टाब्दे मल्लार्जुने निगृहीते, कश्मीरमण्डलमुपद्रवशून्यं भविष्यतीत्याश्वस्ते जयसिंहे, अकस्मादेव अनुचिताधिकारप्रार्थी नूतनः अरिः सल्हणसुतः भोजः उदियाय । डामरा अपि शस्त्र-सज्जिता अजायन्त । अन्ते च जयसिंहस्य कूटनीतिः भोजेन समं सन्धिना सफलाभूत् ।

इदं सर्वं वर्णयन्नपि कल्हणो न कदापि लिलेख यत् हर्षकालात् प्रवर्तमानाः प्रवर्धमानाश्चः, उपद्रवाः शमं ययुः ।

---

(86) 8-898, 99, 900, 904 ।
(87) 8-916-954 ।
(88) 8-957, 59, 1174 ।
(89) 8-1127, 57 ।
(90) 8-1314, 15, 16, 17 ।

अनेन संक्षिप्तविवेचनेन निर्णीतं यत् कल्हण-जीवनस्याधिको भागः तस्मिन् दीर्घसमये ययौ यदा समस्तमपि कश्मीरमण्डलं गृहकलहैः, उपद्रवैः षड्यन्त्रैश्च पूर्णमासीत्। कवेः जीवने मनसि च तत्प्रभावःअवश्यंभावी बभूव।

कल्हणस्य परिवारः, हर्षस्य च पतनम—कश्मीरदेशे प्रवर्तमानेन विद्रोहेण, उपद्रवेण च हर्षस्य राज्यं विच्छिन्नम्। तत्पतनेन समं कल्हणपरिवारे अपि दुर्दैववारिदा व्याप्ताः। अष्टमतरंगे, हर्षस्योत्तराधिकारिणां राज्येषु, वयं हर्ष-समये राजसेवानिरतान् राजपुरुषान् पश्यामः किन्तु न तत्र क्वापि दृश्यते चम्पकः। केवलमेकस्मिन् स्थले भूतेश्वरतीर्थप्रसंगे तन्नामैव दृश्यते, येन च 1135 ख्रीष्टाब्दे स जीवित आसीदित्यनुमीयते।

नन्दिक्षेत्रे स तत्राद्यैः प्रणीतश्चम्पकादिभिः॥ 8–2365॥

हर्षराज्ये उच्चपदेषु स्थितः चम्पकः तत्पतनानन्तरं जनजीवने प्रजायै न किमप्युल्लेखनीयं कार्यमकार्षीत्। धर्मकार्येषु प्रायेण निरतः स उवास। राजकार्यात् विरक्ते च तस्मिन् कल्हणःअपि प्राप्यानधिकारान् न प्राप्नोत्।[91]

कल्हणस्य संरक्षकत्वम्—राजतरंगिण्या ज्ञायते यत् कल्हणः कस्यापि राज्ञो राजसभायां नैकमप्युच्चपदमलंचकार। न च कस्यापि नृपतेः विशेषस्नेहं सम्मानं वा प्राप।

जयसिंहः—प्रायेण कविभिः स्वसंरक्षकाणां राज्ञां स्तुतौ बहूनि काव्यानि पद्यानि वा विलिखितानि। किन्तु न खलु कल्हणस्तच्चकार। राजतरंगिण्याम् तद्वैपरीत्यमेव विलोक्यते। कवेः जीवन-काले प्रायेण जयसिह-भूपतेः राज्यमासीत् किन्तु केवलं न तत्प्रशंसायां किंचिल्लिलेख कल्हणः। निष्पक्षतया स तस्य गुणैः सह भीषण-दुर्गुणानां दुर्वृत्तानां चापि पदे 2 भर्त्सनाञ्चकार। यया च स्फुटं जायते यत् नासीत् कल्हणः सभाकविः।

भूभृतः जयसिंहस्य चरित्रं वर्णयन् कविर्लिखति यत् मन्त्रिणः, राजनि गाम्भीर्यस्य अभावं व्यलोकयन् अतएव राजापि तान् सिषेवे। राज्ञः जाड्यत्वम् मूढजनसंग्रहप्रवृत्ति[92] च कविः पौन-पुन्येन प्रादर्शयत्। किन्तु अष्टमतरंगावसाने तस्य प्रशंसामपि कृतवान्।

भूपतेः भीषणदूषणानि प्रदर्शयन् कविर्लिलेख।।'यो हि जयसिंहसदृशो नृपतिः अतथ्यं तथ्यं, असत्यं सत्यं पश्यति, अचिरेणैव स अन्यैः कदर्थ्यते। कस्मिन्नपि कार्ये विघ्नविहतः जयसिंहः स्वदुष्कृत्यानि स्मरन् ततापा। बहवो जना निगदन्ति यत् जयसिंहः कौर्यधाम आसीत्। स्वार्थपरायणः राजा अपराधिनमपि न किंचिदुवाच।[93]।" जयसिंह-शासने दुर्दशां वर्णयन् कविराह–सुस्सलद्वैराज्ये अपि न हि तादृशः संकटो दृष्टिगोचरोऽभूत् यथेदानीं तत्पुत्रं परितः।[94]

---

(91) 8–1566।

(92) 8–2105, 2106, 2381।

(93) 8–2083, 2186, 2381, 2978।

(94) 8–2809।

प्रायः कवयः स्वसंरक्षकाणां दुर्गुणानविगणय्य तत्प्रशंसायामेव निरता भवन्ति। राजतरंगिण्यां न तथा दृश्यते। कविः जयसिंहस्य दुर्गुणान् बहुशः वर्णितवान्। प्रशंसायान्तु श्लोकाः केचन एव विद्यन्ते। अतः जयसिंहः नासीत् कल्हणस्य संरक्षक।

सुस्सल :—जयसिंहजनकः सुस्सलः अपि कल्हणस्य संरक्षकत्वेन नैव संभाव्यते। यतः कविः निर्भयमेव तस्य चरित्रस्य दुरन्तदूषणानि भीषणक्रौर्यम्, लुब्धप्रकृतिं प्रायेण वर्णयति। सुस्सलः प्रेतशासित आसीदिति लोकप्रवाद-प्रकथने नहि संकोचं चकार कल्हणः। तस्य क्रुद्ध-प्रकृतिं वर्णयन् सः प्राह, पृथ्वीहरादिभिः कृतमुपद्रवं वीक्ष्य तीव्र-प्रकोपः सुस्सलः कुपथं समाललम्बे यं च केचित् दुर्दैवोपहृता एवालम्बन्ते[95]।

सुस्सलस्य राज्यप्राप्तिमुल्लिखन्नाह कविः–4194 लौकिकाब्दे छलकपटैः राजा भूत्वा सुस्सलः भूतैरधिष्ठित इव यावज्जीवं प्रजासंहारमकार्षीत्।[96]

एकतस्तु कटुशब्दैः सुस्सलस्य निन्दां करोति अपरत्र च भिक्षाचरस्य शूरतायाः महोत्साहस्य च मुहुर्मुहुः प्रशंसामप्यकरोत्। स कथयति–गजेन्द्रवत् शूरवरः, संकटे सैन्यानां संरक्षकः, श्रान्तिशून्यः, श्लाघाविरहितः क्लेशसहो नान्यः क्वचिदासीत् भिक्षा-चराद्व्यतिरिक्तः। तस्य शौर्येण, विजेतारोऽपि विस्मिता बभूवुः[97]। इत्थं प्रकारान्तरेषु प्रशंसितोऽपि भिक्षाचरः नहि कल्हणपरिवारस्य लाभमकरोत्। तस्मान्नापि सुस्सलः नैव च भिक्षाचरः कल्हणस्य संरक्षकत्वेन स्वीकर्तुं शक्यते।

केचित् विद्वांसः अलकदत्तं कल्हणसंरक्षकमाहुः तदपि नैव समीचीनम्। तस्य संरक्षकत्वे नोपलभ्यते किंचित् प्रमाणं, स्वयं कल्हणः एकमपि शब्दं न लिलेख तद्विषये। वस्तुतः कवेः जनकः चम्पक एव तस्य संरक्षकः, पथ-प्रदर्शकश्चासीत् मन्मते।

देशवासिनां कृते कल्हणस्य विचाराः—कविसम्मतौ काश्मीरिकेषु शारीरिक-शक्तेः नैतिकशक्तेश्च न्यूनता, तच्चरितस्य उल्लेखनीयं वस्तु वरीवर्ति। अधमजातिषु, वर्गेषु-तावत्तस्याः शक्तेः सर्वथाभाव एवाभूत्। ऐतिहासिक-घटना वर्णयन् कविः हास्य-रसमाश्रित्य-काश्मीरिकाणां सैनिकानां कातरतायाः चाटुकारितायाश्च विशेषतः वर्णनमकार्षीत्।

सेवकानां प्रथमप्रहारस्यैव भयवशात् तुंगस्य प्राणाः निर्ययुः। भीतस्य च राज्ञः संग्रामदेवस्य निरुद्धः श्वासः अपि प्राचलत्। तच्चावलोक्य धर्मपुत्रस्य पार्थस्य दुर्बुद्धेः कंकस्य भयात् मलमूत्रं निर्गतं, शस्त्रं च भूमौ पतितम्। तुंगमन्त्री च चंगः शस्त्रहस्तः अपि कान्तावत् मौनं-दधौ। संग्रामराजेन प्रहिताः नानभागनन्दिमुख-प्रमुखा अपि तुंगवत् तुरुष्काहवे पलायिताः[98]। काश्मीरिका जनप्रवादादेव भयन्ते स्म।

---

(95) 8–654, 1460, 675।

(96) 8–1460।

(97) 8–1067, 1767, 68, 76।

(98) 7–84, 86, 87, 118,।

पार्थिवो हर्षः "तुरुष्काः आस्कन्दोद्यता सन्तीति" दंडनायकेन कृताया विभीषिकाया एव कारणात् साध्वसात् कृत्स्नां कोशसामग्रीं विहाय ससैन्यः पलायांचक्रे[99]। दुग्धघाटदुर्गे युध्यन्ती हर्षसेना सर्वम् सैन्यवस्तुजातं, कोशं, श्रियं, आयुधजालञ्च विसृज्य पलायनपरायणाभूत्। तृणकम्पनमात्रेण गर्गसेना सशंकाभूत्। "उत्पलो हतः" इति जनश्रुतिमाकर्ण्य सुस्सलसेवका भयात् पलायिताः। सुस्सलस्य हत्यां विधाय हन्तारः पलायितवन्तः प्राणरक्षणाय। सुज्जेः तुरहीघोषं श्रुत्वैव शत्रवः अन्ये चापि पलायांचक्रिरे[100]।

एतैः शब्दैः काश्मीरसैनिकानामत्यतिकातरता विभीषिका, जनश्रुतिमात्रेण पलायनप्रवृत्तिः स्पष्टं दृश्यते। कल्हणः सर्वमिदमनुभूयैव लिखितवान्।

असकृत् कविः निजकालस्य शासकानां, प्रधानाश्रयाणां राजपुत्राणामन्येषां च शौर्येण सममेव तेषां धनलोलुपतामपि प्रदर्शयामास[101]। कविः स्वजीवनकाले काश्मीरिकेषु सर्वत्र द्रोहप्रवृत्तिं ददर्श। ये खलु लब्धप्रभावा राजपुत्रा राजभृत्या वा स्वस्वामिनं विक्रेतुं, तन्नाशाय वा उद्यता अभूवन्, कटुशब्दैस्तानाक्षिपन् कल्हणः वर्णयति। विपद्ग्रस्तस्य हर्षस्य सहायतां नहि कश्चित् मन्त्री ब्राह्मणो वा चकारेति वर्णयन् कविस्तान् धिक्करोति, तन्मते भवितशून्या जना धिक्करणीया भवन्ति[102]।

राजद्रोहिणां वर्णनेन सह अनेकेषां राजभक्तानां स्वामिभक्तेरपि ससम्मानमुल्लेखः कविना विहितः। उच्चलेन बद्धः अपि सुहेलः स्वाभिभक्तत्वात् प्रभवे हितमेवाचिन्तयत्। स्वामिद्रोहस्याशंकया कलंकितेषु राज्ञः हर्षस्य सेवकेषु, स्वाभिभक्तः मन्त्री चन्द्रराज एव केवलं कलेवरं दत्वा कीर्तिम् बुभोज। हर्षस्य सुस्सलेन सह युद्धे प्रवर्तिते सति मिल्लः रणक्षेत्रं गत्वा प्राणान् त्यक्त्वा स्वामिभक्तिं प्रादर्शयत्। राजभक्तस्य हिल्लातनयस्य कलशस्य कौशलं वर्णयन् कल्हणः स्ववाणीं पुण्यभा[illegible] स्वस्वामिनः प्राणरक्षां कुर्वन् वीरशय्यायामशेत[103]।

कल्हणः देशवासिनां स्वभावे, परिवर्तने परितोषमपि प्राप। स्वपार्थिवस्यागेमनवृत्तं सामोदं ते सर्वत्राकथयन्[104]। काश्मीरिका आधुनिक-भाषायां निसर्गतः

(99) 7–1158, 59।

(100) 7–1191, 8–464, 1322, 42, 1880, 88।

(101) 8-1047, 82-88, 1148।

(102) 7-1608, 10, 11, 8-782, 803, 24, 923,27, 41, 1522 35, 37, 7-1411।

(103) 7-1323, 76, 1534, 8-2157, 2330।

(104) 7-1466, 8-702, 711।

पुंजीवादिनोऽभूवन् । अर्जितं वित्तं ते गर्ते न्यक्षिपन्, अश्वादीनां क्रयैः विक्रयैः वा च तदवर्धयत्[105] ।

डामराणां विषये विचारः—डामराणां कृते महती घृणा अनुभूयते कविहृदये । तेषां हि अप्रतिमा शक्तिः उपद्रवप्रवृत्तिरेव हर्षपतनस्य, कल्हणजीवन-काले च देशे समुत्पन्नानामापदां प्रधानं हेतुरासीत् । तदेव च प्रधानं कारणमभूत् कल्हणहृदये घृणायाः । डामराणां कृते प्रयुक्तः दस्युशब्दस्तच्चरितं सम्यक् प्रदर्शयति[105] ।

कल्हणमते ते वै डामरा निसर्गतः रुक्षाः कूरा असभ्याश्चासन् । धनसंग्रहं, अन्नसंग्रहं च कृत्वा गर्वितास्ते नृपाज्ञातिक्रमणोद्यता अभूवन् । तेषामेतेषां दोषाणां वर्णने कविः न क्वापि शैथिल्यं प्रदर्शयामास[106] ।

क्षुद्रप्रकृतिषु प्रजापीडकेषु राजसु सत्सु ते डामरा न केवलं कृषकवर्गे एव अपितु राजकर्मचारिषु राजधान्या ब्राह्मणेष्वपि च अत्याचारान् चक्रुः । ते तत्परिवाराः क्षेत्राणि च तेषामेवानुकम्पया जीवनं दधुः ।

कटुशब्दैः डामराणां क्रौर्यं लम्पटतां च प्रदर्शयन्तं कविं वीक्ष्यानुमीयते यत् संभवतः कल्हणस्य परिवारोऽपि डामरदुष्कृत्यैरत्याचारैश्च पीड़ितोऽभविष्यत् ।

अधिकारीन् प्रति विचारः—कल्हणः उच्चपदेष्वासीनानामधिकारिणां पक्षपाती नाभूत् । कायस्थानां निन्दनीयकर्मणां निर्देशेन, तदुपर्याक्षेपेन चेदं स्फुटं जायते । कविस्तान् गुणिनां गुणधननाशस्य, राज्ञां च कीर्तिक्षतेःमूलकारणममन्यत । प्रकृत्या कृपणाः, लुब्धकाः, पापिनस्ते जनधनापहारं कृत्वा प्रजापीडननिरता अतिष्ठन् । जिघांसवः, भूताविष्टाश्च ते कविसम्मतौ विषूचिकाशूलसन्यासादिभ्यो रोगेभ्यः अप्यधिकं भयानका भवन्ति । भूपतिभिः जनहिताय नियुक्ता अपि ते रोगा भूत्वा प्रजा नाशयन्ति । कृतघ्नास्ते लब्धावकाशा उपकारिणमपि हिंसन्ति विषवृक्षतुल्याः कायस्था यमाश्रित्य वर्धन्ते तमेव समूलं विनाशयन्ति[107] ।

अत एव उच्चलस्तान् सान्वयं चिच्छेद । अनेकान् देशान्निष्कासितवान्, विविध-दंडैश्चादण्डयत्[108] । इत्थमधिकारिणां कायस्थानां क्रूरतायाः, लोलुपतायाः, कृतघ्नतायाः, वर्णनं विलोक्यानुमीयते यत् कविस्तच्चरितं सम्यक् ज्ञातवान् ।

पुरोहितानां कृत्यम्—राजतरंगिणी बहुशः विप्रपुरोहितानां कार्यम् प्रति कवेः विचारान् स्फुटीकरोति । पर्षत्सु संगठिताः पुरोहिताः प्रायेण सर्वेषु प्रधानेषु मन्दिरेषु तीर्थेषु एकत्रीभूय धनदानादिप्रवृत्ताः सन्तो देशस्यान्तरिकनीतिषु प्रमुखं प्रभावजनकं च

---

(105) 7-418, 8-73 ।

(106) 8-7, 4-348 ।

(107) 4-621, 5-180, 439, 7-149, 1226, 8-86, 87, 88, 89, 90, 91 ।

(108) 8-87, 92, 107 ।

स्थानं दधुः। विविधासु विपत्सु प्रायोपवेशान् विधाय ते दुर्बलान् शासकानधश्चक्रुः। कल्हणः अज्ञानिनामुद्दंडानां गर्वितानां तेषां पुरोहितानां राजकार्येषु हस्ताक्षेपस्य तीव्र-भर्त्सनामकार्षीत्। बहुशः कविः तत्परिषदामुपहासं कुर्वन् तत्कातरतां हठप्रवृत्तिं, गर्वोक्तिं, अनशनैरात्महत्यां च निनिन्द[109]।

वणिक्-प्रवृत्तिः—कल्हणो वणिजां दुष्प्रकृतिं लोलुपतां, छलं च वर्णयन् तेषां चरितस्य स्वभावस्य च गहनाध्ययनं सूचयति। स ब्रवीति वणिगन्तिके न्यस्तस्य वस्तुनो भूयः प्राप्तिर्न सम्भाव्यते, धनादानसमये तु वणिक् तैलस्निग्धमुखो भवति[110]। दान-समये च व्याघ्रादप्यधिकामुग्रतां प्रदर्शयति। "**न्यासग्रासविवादोग्रो वणिक् व्याघ्राद्वि-शिष्यते**" 8-129।

धनसम्बन्धिविवादसमये शठतां परित्यजन्त इव दृश्यन्ते वणिजः, वस्तुतस्तु प्राणान्ते अपि न तत् त्यजन्ति। षडंगेषु तिलकचर्चितः वणिक् वृश्चिक इव क्षणादेव प्राणान्तं करोति। रक्तं मासं च स कर्षति जनानाम्[111]।

अनेन वर्णनेनानुमीयते यत् कविः वणिक्स्वभावं सम्यगनुभूतवान्, यद्वा कल्हणः, अन्यो वा कश्चित् तत्परिचितः वणिजा केनचित् संतापितोऽभूत्।

समकालीनपुरुषैः सह कल्हणस्य सम्बन्धः—काव्यस्याध्ययनेन साधु प्रतीयते यत् कविः वर्णितैः बहुभिः प्रधानपुरुषैः समं सुपरिचित आसीत्। किन्तु निष्पक्षतया कृतेन प्रख्यातमनुष्याणां यथार्थवर्णनेन नेदमवगम्यते यत् कैश्चित् सह कवेः विशेष-सम्बन्धः आसीदिति।

रिल्हणः—इदमनुमीयते यत् रणांगणेषु सुस्सलस्य विश्वासपात्रभक्तेन, सर्वकृत्येषु सहायकेन, जयसिंहस्य च शासनकाले समधिगतप्रभावेण मन्त्रिणा रिल्हणेन समं तस्य मैत्री अभूत्। जयसिंहनृपतेः उच्चाधिकारिषु रिल्हण एव केवलं, स्वगुणैः, विद्यायाः संरक्षकत्वेन च संस्तुतो ननु। कविर्निगदति यत् स खलु रिल्हणः गुणग्राम-बान्धवः, धर्ममार्गे च समस्तामात्यवर्गस्य मार्गदर्शकः, अवर्तत। शुद्धधीः स तपोधनान् धर्मवृद्धान् च न कदापि तत्याज। तज्जीवनं दानैः धर्मकन्याविवाहैश्च पूर्णमासीत्। यज्वनामाश्रयदाता, नैकमठमन्दिराणां निर्माता, स किल बभूव।[112]

रिल्हणस्येदं वर्णनं न केवलं वर्णनमात्रं खलु। किन्तु कल्हणेन लिखिता मित्रं प्रति प्रशस्तिरस्ति। अस्य शैली अपि, अन्यवर्णनेभ्यो भिन्ना एवास्ते। इदं यथार्थ-वर्णनं व्यक्तिगतसम्बन्धेनैव संभाव्यते।

---

(109) 5-465, 7-13, 8-902, 939, 768, 78, 2337।
(110) 8-128।
(111) 8-128, 29, 30, 33, 34।
(112) 8-2403, 4, 5, 6, 8, 9, 10-18, 3364-70

उदयः अलंकारः राजवदनश्च—जयसिंहराज्ये उच्चपदासीनः अलंकारः अपि सुविशेषं वर्णितः। मंखस्य काव्येन ज्ञायते यत् अलंकारः विद्याप्रेमी, विद्वान्, विदुषामाश्रयदाता चासीत्। कल्हणः अपि तत् पुष्टिं चकार। पूर्वमस्माभिर्ज्ञातं यत् अलंकारेणायोजितायां साहित्यपरिषदि कल्हणः अप्यवर्तत। तदाप्रभृति एव संभवतः कल्हणस्यालंकारेण सह सम्बन्धः समजनि।

द्वाराधिपमुदयं प्रत्यपि विशेषं स्नेहं सम्मानं च कविर्वर्णितवान्। इदन्तु चित्रं यत् जयसिंहविरोधे कृतस्य विद्रोहस्य नेता राजवदनः अपि ससम्मानं वर्णितो विद्यते। तस्य शौर्यकर्माणि बहुशः कविना प्रदर्शितानि।[113]

कल्हणेन रिल्हणालंकारोदयराजवदनानां कृते प्रदर्शितः विशिष्टसम्मानः प्रदर्शयति यत् तैः सह सुसम्बन्ध आसीत् कवेः।

कल्हणस्योद्देश्यम् महत्वम् च—कल्हण-व्यक्तित्वसूचकानि सर्वाणीमानि तथ्यानि वीक्ष्यास्माभिः राजतरंगिण्याः लेखनोद्देश्यं अवगन्तुं शक्यते। प्रतिष्ठितपरिवारे जनिं लब्ध्वा, पितरि चम्पके राजसभायां सम्मानिते सतीदं संभाव्यते स्म यत् कल्हणः अपि पितृवत् देशाय हितावह कार्यम् सम्पादयिष्यतीति। किन्तु देशस्य परिस्थितिभिः अशान्तराजनीत्या च स कविपदे प्रतिष्ठापितः। न खलु स प्राप्तुमैच्छत् कमप्युच्चपदं नापि साचिव्यम्। जन्मना लब्धा रुचिः, गुरुपरम्पराप्राप्ता शिक्षा च तस्मै देशस्य परम्पराणां देशेतिहासस्य, तत्कालीन-परिस्थितीनाञ्च अध्ययनाय प्रेरणां ददौ। जन्मान्तरसंस्कार-लब्धा काव्यप्रतिभा च उद्बुध्य काव्यकर्मणि तं न्ययुंक्त।

राजनीतिविषये कवेः दृढविचारान्, स्वदेशेतिहासस्य घटमान-घटनानां वृत्तानां चावबोधाय तच्छक्तिं वयं साधु ज्ञातुं शक्नुमः। सेनानां यात्राणाम् विविध-युद्धानां यथार्थ-वर्णनं वीक्ष्येदमवगम्यते यत् कल्हणः युद्धकला-कौशलं शास्त्रं वा वेद।

देशस्य स्थलाकृति-विज्ञानस्य, भौगोलिक-परिस्थितीनां च विस्तृतज्ञानं तस्य भूयो भूयः देशाटनं सूचयति। एतस्य विस्तृतज्ञानस्य भ्रमणस्यैव वा फलं यत् कल्हणस्य विविधघटनानां गुम्फने जनानां व्यक्तित्व-चित्रणे च यथार्थता दृष्टिपथमायाति।

अनेन खलु संक्षिप्त-विवेचनेनेदं ज्ञायते यत् कवेः प्रधानमुद्देश्यं स्वदेशस्येतिहासस्य, संस्कृतेः सभ्यतायाश्च यथार्थरूपेण चित्रणमासीत्। तत्र च कविः पूर्णरूपेण साफल्यं लेभे। अतएव भारतस्य संस्कृतकविषु महाकवेः कल्हणस्य महत्वपूर्णम् सम्मानपूर्णम् च स्थानं वरीवर्ति।

कालिदास-भवभूति-बाण-बिल्हण-प्रभृतयो विश्व-विश्रुता महाकवयः स्वसंरक्षकानां प्रशंसायां स्वकाव्यान्यलिखन्, न हि तैः स्वनायकानां यथार्थचित्रणं विहितं, न खलु च तेषां दोषाः स्वकृतिषु प्रदर्शिताः। कल्हणस्तु नैव कस्यापि पराधीनतां स्वीचकार, स्वतंत्र-रूपेण, स्वतन्त्र-रीत्या, स्वतन्त्र-बुद्ध्या च सर्वमलिखत्।

---

(113) 7-2423 टि., 8-2501-4, 2695-99, 2993

कल्हणस्याध्ययनप्रकारः सर्वेभ्यः अपि कविभ्यः भिन्नः अभवत्। आधुनिककालस्य अनुसन्धातॄणां, अध्ययनमिवासीत् तस्याध्ययनम्। न खलु कविना केवलमुपलब्धं सर्वम् संस्कृतसाहित्यमेव दृष्टमपितु स्वविषय-पुष्टिकरणाय, विविधानि प्रशस्ति-पत्राणि आज्ञापत्राणि, भवनानि, मन्दिराणि, चापि तेन दृष्टानि। यच्चान्यः कविः नाकार्षीत्।

देशस्येतिहासप्रदर्शनमासीत्तस्य प्रधानमुद्देश्यम्। तस्मिन् च असंशयमेव स सर्वानपि कवीनतिशेते। बाण-मंख-बिल्हण प्रभृतयः अपि इतिहासमलिखन् किन्तु न वर्तते तेषामितिहासे यथार्थता। अद्यावधि नैकेनापि संस्कृत-कविना, तिथिक्रमानुसारं भारतेतिहासः प्रदर्शितः। कल्हण एव प्रथमः एतादृशः कविरस्ति। राज्यसभायाः, युद्धानां राजनीतिक-कौशलानां वर्णनात् पूर्वम् कविना प्रत्यक्षं सर्वम् विलोकितम्। नैकानि पद्यानि तस्य साक्षात्द्रष्टृत्वं सूचयन्ति। राजतरंगिणी खलु भारतेतिहासस्य सर्वाधिक-प्रमाणितः, सर्वप्रथमश्च लिखित इतिहास आसीदिति विद्वांसो वदन्ति। अद्यापि च इतिहासलेखकाः इतिहास-जिज्ञासवो वा न हि राजतरंगिणीमुपेक्षन्ते। काश्मीरप्रदेशस्य तु विस्तृतं पूर्णम् च वर्णनं अन्यस्मिन् काव्ये न विलोक्यते।

न हि इतिहासकाररूपे एव कल्हणः सर्वेषां कविपुंगवानामग्रगण्यः किन्तु कविताक्षेत्रे अपि नवीनता तत्कृतौ दृष्टिगोचरा जायते। वर्तन्ते तत्र बहूनि मौलिक-तत्त्वानि। भास-कालिदास-प्रभृतयः कविप्रवराः आचार्यवरैः प्रतिपादितां सरणिं त्यक्तुं न समर्था अभूवन् किन्तु कल्हणः सर्वप्रथममेव आचार्याणां मार्गं विसृज्य नूतनां सरणीमंगीचकार 'एक एव भवेदंगी शृंगारो वीर एव वा" इति आचार्याणामुपदेशः। कल्हणस्तु शान्तरसं प्रधानत्वेन स्वीचकार।

सर्गबन्धो महाकाव्यमिति आचार्याणां मतं, कल्हणस्तु स्वकृतिं तरंगेषु विभाजितवान्, आचार्यैः प्रतिपादितेषु नैकतत्त्वेषु कल्हणेन परिवर्तनं विधाय नूतनो मार्गः अनुसृतः। तच्च राजतरंगिण्याः विषये लिखिते द्वितीये तरंगे विस्तरेण विलोकनीयम्। अपि च कवयः देशस्य परिस्थितिं वर्णयन्तः तत्भूगोलं विस्मरन्ति। कल्हणस्तु भौगोलिक-दशानामपि विस्तरेण यथार्थम् वर्णनं कृतवान्।

भारतस्य विशेषतश्च कश्मीराणां संस्कृतेः सभ्यतायाश्च पूर्णम् विस्तृतं स्फुटं च यादृशं चित्रं राजतरंगिण्यामवाप्यते न तथान्यत्र। अत एव विद्वद्भिः कृतिरियं पौनः-पुन्येन प्रशंसिता।

इदं खलु कल्हणस्य महत्त्वं, तच्चरित्रस्य व्यक्तित्वस्य सूचकानि तत्त्वानि, राजतरंगिण्याः विस्तृतमध्ययनं कृत्वा अधिकं स्फुटीभविष्यन्ति।

———

द्वितीयः तरङ्गः

राजतरङ्गिणी

कल्हणकृतिः—राजतरंगिणी कल्हणकृतिरस्ति। अन्यां कामपि कृतिं कविरकरोन्नवेति मैमत्यमत्र विदुषां वरीवर्ति। रत्नाकरस्य "सारसमुच्चय" इति ग्रन्थे उद्धृतेनैकेनोद्धरणेन ज्ञायते यत् कल्हणः जयसिंहस्य जीवनमाश्रित्य "जयसिंहाभ्युदयं" नाम काव्यमपि विरचितवान्, संभवतः अपरापि काचित् कविता कविना कृता स्यात्, तथापि केवलं राजरंगिणी एव सम्प्रति उपलभ्यते।

राजतरंगिणी कल्हणविरचितैव खलु इति काव्यस्यान्तः प्रमाणैरेव सिद्ध्यति। प्रथमतरंगे कविरलिखत्—

तदमन्दरसस्यन्दसुन्दरेयं निपीयताम्।
श्रोत्रशुक्तिपुटैः स्पष्टमंग राजतरंगिणी ।। 1-24 ।।

अष्टमतरंगस्यान्तिम-पद्येऽपि तन्नामावलोक्यतेः—

विश्रान्तये विशति राजतरंगिणीयम् ।। 8-3449।।

अपि च प्रत्येकं तरंगस्यावसाने एका पंक्तिः शब्दान्तरेषु सर्वत्र दृश्यते—

इति काश्मीरिक–महामात्य–चम्पकप्रभु–सूनोः कल्हणस्य राजतरंगिण्यां...... तरंगः।

तस्मात् राजतरंगिणी कल्हणस्यैव रचनास्तीत्यत्र न संशयावकाशः।

परिचयः—राजतरंगिणी अष्टसु तरंगेषु कविना विभाजिता ननु। तस्याः प्रथमे तरंगे त्रिसप्तत्युत्तरशतत्रयं, द्वितीये एकसप्तत्याधिकशतं, तृतीये त्रिंशदुत्तर-पंचशतकं, चतुर्थे विंशत्युत्तरसप्तशतं, पंचमे त्रिरशीत्यधिकशतचतुष्टयं, षष्ठे अष्टषष्ट्यधिकत्रिशतं, सप्तमे द्वित्रिंशदुत्तर-सप्तदशशतं, चरमे तरंगे च एकोनपंचाशदुत्तरसहस्त्रत्रितयं, पद्यानि वर्तन्ते। संपिंडितेन षड्विंशत्यधिकाष्टशत सहस्राणां सप्तकं चेति पद्यानां संख्या तत्रास्ति।

राजतरंगिणी काव्यं वर्तते किन्तु तत् खलु उद्देश्ये विस्तारे शैल्यां च चरितकाव्यैः सर्वथा भिन्नं विद्यते। विक्रमांकदेवचरित-महाकाव्ये यथा विक्रमांकदेवस्य, हर्षचरिते यथा राज्ञो हर्षस्य, नैषधे नलस्य च चरित्रं वर्णितं, न तथा राजतरंगिण्यां

दृष्टिपथमायाति। न हि तत्र कस्यचिदेकस्य राज्ञः पुरुषस्य वा चरितं वर्णितमपितु शतशो राज्ञां चरित्रस्य तरंगिणी तत्र प्रवहति अत एव "राज्ञां तरंगिणी" इति व्युत्पत्या काव्यस्य नाम "राजतरंगिणी" इति निष्पन्नम्।

अन्यच्च चरितकाव्ये प्रायेण नायकस्य सच्चरितमेव वर्ण्यते, संरक्षक-राजानमाश्रित्य तत् निर्मीयते दूषणानि च तस्य नोल्लिख्यन्ते। किन्तु न तथा दृश्यते राजतरंगिण्याम्। राज्ञः जयसिंहस्य राज्ये निवसतापि कल्हणेन तस्य गुणवर्णनेन समं तन्नृशंसकर्मणां दोषाणां च कटु-शब्दैः भर्त्सना कृता। अन्येषामपि राज्ञां गुणदोषावुभावपि कविः प्रदर्शितवान्।

राजतरंगिण्या लेखने कवेः प्रधानमुद्देश्यं पुराकालादारभ्य निजकालपर्यन्तं शतशः शासकानां यथार्थमितिवृत्तप्रदर्शनमासीत्। कविः स्वकृतिं प्राचीनभारतस्य प्रचलितपरम्पराणां द्योतकैराख्यानैः प्रारभते। तत्कृते च प्राचीनकाले लिखितेभ्यः प्रबन्धेभ्यः बहून् नृपतीन् जग्राह, क्रमेण च तान् वर्णितवान्।

अन्तिमतरंगः विस्तारदृष्ट्या च सर्वाधिकं महत्वपूर्णो ननु। तत्र वर्णितानां घटनानां कल्हणः प्रत्यक्षदर्शनेन यद्वानुभवेनैव निबन्धनं चकार। सर्वा अपि तत्रोल्लिखिता घटनाः कल्हणेन स्वतन्त्रधिया लिखिताः सन्ति। अनेनैव हेतुना सभाकवीनामिव सर्वं वर्णनं प्रशस्तिमात्रमेव नास्ति। तस्मात् चरित-काव्येभ्यः इदं काव्यं सवथा भिन्नं नाम।

अथ च कल्हणः स्वात्मानं "कविः, महाकविः" इति भणति "इति काश्मीरिक"—इति उक्ता पंक्तिः तस्य कवित्वे प्रमाणम्। अपि च—

इति श्रीमहामात्यचम्पक-प्रभुसूनु-महाकवि-श्रीकल्हण-कृतायां राजतरंगिण्यामष्टमः तरंगः।

अत्र स स्वात्मने महाकविपदं प्रयुक्तवान्। किं च कल्हणः तमेव कविं प्रशंसनीयमाह यस्य काव्यं पीयूषमप्यधः करोति। यच्च स्वात्मने परस्मै च कीर्तिं दद्यात्। स आह 'रम्यनिर्माणकर्तॄन् कवि-प्रजापतीन् विहाय को नामान्यः व्यतीतं कालं द्रष्टुं शक्नोति। ते कविवेधस एव राज्ञां कीर्तिकायस्य कर्तारो भवन्ति[1]। कविकर्म एव काव्यं भणितामाचार्यैः तच्च भूयो भूयः स्तुवन् कल्हणः कथयति।

"महौजसां येषां नृपतिप्रवराणां भुजाश्रयं प्राप्य मेदिनी सर्वथा विगतभयाऽभूत् तेऽपि यदनुग्रहं विना स्मृतिमपि न यान्ति तादृशं हे कविकर्म तुभ्यं नमोऽस्ति।"

"येन विना दलितेभकुम्भान् भूलक्ष्म्या अधीशान्, विविधवैभयुक्तान् भूपानयं लोकः स्वप्नवत् विस्मरति तादृक् हे कविकृत्य! तव स्तुतिशतैः न कोऽपि लाभः, त्वां विना जगदन्धमेवास्ति[2]।

---

(1) 1-3, 4
(2) 1-46, 47

अनेन विवेचनेन राजतरंगिणी अपि कल्हणकवेः कर्मतया काव्यमेवास्ति प्राधान्येन।

राजतरंगिणी महाकाव्यम्—काव्यं दृश्य-श्रव्य-भेदेन द्विधा प्रोक्तमाचार्यैः। द्रष्टुं योग्यं दृश्यं कथितम्, सर्वाण्यपि नाटकानि दृश्यकाव्यानि भवन्ति। श्रोतुं योग्यं काव्यं श्रव्यं निगदितं यथा रघुवंश किरातार्जुनीयादिकम्। श्रव्यमपि काव्यं त्रिधा विभक्तं खलु। महाकाव्यम् खण्डकाव्यम्, मुक्तकं चेति। श्रव्यकाव्ये एव 'गद्यं पद्यं चम्पूः' इत्यपि भेदत्रयं संजायते। दृश्यकाव्यमपि रूपकोपरूपकभेदेन द्विविधं भवति। उभयोरपि दृश्यश्रव्ययो र्बहवो भेदा भवन्ति।

काव्यदृष्ट्या राजतरंगिणी महाकाव्यं विद्यते। महाकाव्यलक्षणप्रसगे आचार्या आहुः यत् तत् सर्गनिबद्धं भवति। **"सर्गबन्धो महाकाव्यम्"** कश्चित् क्षत्रियः, देवत', कुलीनो वा पुरुषस्तस्य नायको जायते **"तत्रैको नायकः सुरः क्षत्रियो वापि सद्वंशः"**। वीरश्रृंगारयोः कश्चिदेको रसः प्राधान्येन भवति **'एक एव भवेदंगी श्रृंगारो वीर एव वा"** अन्ये रसा अपि च तत्र गौणरूपेण निबध्यन्ते। कथानकं तत्रेतिहासोद्भवं भवति। कस्यचित् पुरुषविशेषस्य वा चरित्रं तत्र चित्र्यते। प्रत्येकस्मिन् सर्गे एकमेव वृत्तं प्रयुज्यते। किन्तु सर्गान्ते वृत्तपरिवर्तनं जायते। सर्गाः परिमाणे नातिदीर्घाः नातिस्वल्पा भवन्ति। अष्टाधिकाश्च ते लिख्यन्ते। सर्गान्ते चागामिकथानकं सूचितं भवेत्। वृत्ताञ्चालंकृतं परिबृंहितञ्च विद्यातुं सन्ध्या-सूर्योदय-प्रदोष रात्रि-तमश्चन्द्रोदय-कानन गिरि-सागर-ऋतु-प्रभृतीनां वर्णनं स्थाने स्थाने अपेक्षितं भवति। श्रृंगाररस-पोषाय मध्ये मध्ये, स्त्रीणां जलकेलिप्रभृतयोऽपि वर्ण्यन्ते। वीररसप्रसंगे युद्ध-मन्त्रणाक्रमणास्त्र-शस्त्राणां सांगं वर्णनं विधीयते। नायकप्रतिनायकस्य संघर्षः महाकाव्स्य प्रधानं विषयो ननु। तस्य च प्रधानं लक्ष्यं अधर्मे धर्मस्य, अन्याये न्यायस्य विजय-प्राप्तिराचार्यैः प्रतिपादितम्[3]। कल्हणः सर्वेषामप्येतेषां लक्षणानामन्धानुकरणं नाकार्षीत्। तत्र वर्तते मौलिकता नूतनता चापि।

प्रथमन्तावत् राजतरंगिणी सर्गाणां स्थाने तरंगेषु विभक्ता वर्तते। तेषामाकारेऽपि न वर्तते महाकाव्य-लक्षणानामनुकृतिः। "नातिदीर्घा नातिस्वल्पाः सर्गा अष्टाधिका इह" इति न दृश्यते राजतरंगिण्याम्। केवलं द्वितीयतरंगः एव पद्यसंख्यादृष्ट्या महाकाव्यानामन्येषां सामीप्यं प्राप्नोति। अन्ये तरंगास्तु दीर्घाः दीर्घतराः, दीर्घतमाश्च विद्यन्ते। प्रथमतृतीय-चतुर्थ-पंचम-षष्ठ-तरंगाणां पद्यसंख्या शतत्रयादूर्ध्वं याति। सप्तमे तरंगे सार्ध-सहस्राधिकं पद्यानि लिखित्वा नूतनामेव धारां कविः प्रवाहितवान्। रसप्रसंगे वीरकाव्यं महाभारतं विहायान्येषां सर्वेषामपि काव्यानां प्रधानरसः श्रृंगारो वीरो वा वर्तते। कल्हणस्तु राजतरंगिण्यां शान्तरसं प्रधानत्वेन स्वीचकार।

'मूर्धाभिषेकः शान्तस्य रसस्यात्र विचार्यताम्॥ 1-22॥

---

(3) साहित्यदर्पणं षष्ठः परिच्छेदः—315-325।

इमं रसमंगीकृत्य निर्वाहं च तस्य विधाया "शान्तोऽपि नवमो रसः" इति मम्मटप्रतिपादितं शान्तरससिद्धान्तं स पुपोषेति। अन्ये सर्वे अपि रसाः गौणत्वेन स्थाने स्थाने प्रयुक्ताः सन्ति।

महाकाव्यस्य नाम प्रायेण प्रधाननायकस्य, कवेःनाम्ना वा विधीयते, यथा रघुवंशम्, किरातार्जुनीमम्, शिशुपालवधम् नैषधचरितमित्यादि। किन्तु राजतरंगिण्याः चरितकाव्येभ्यो भिन्नत्वात् तस्या नाम न कस्यचिन्नायकस्य नामनि विद्यते। नापि च कविनाम्ना। किन्त अनेकेषां राज्ञामितिवृत्तपूर्णतया "राजतरंगिणी" इति नाम संपन्नम्।

किञ्च अन्येषां महाकाव्यानां सर्गाः एकवृत्तमयाः, अवसाने च भिन्नवृत्ता वर्तन्ते। राजतरंगिण्यास्तु प्रत्येकं तरंगो नानावृत्तमयो विद्यते। तरंगावसाने एकाधिकवृत्तं विलोक्यते।

अन्यानि लक्षणानि आचार्यप्रतिपादित-महाकाव्य-लक्षणानुसारं वर्तन्ते। राजतरंगिण्या अपि नायका रघुवंशादिवत् बहवः कुलजा नृपतयः सन्ति। तस्याः कथानकमपीतिहासोद्भवमास्ते। भारतवर्षस्य विशेषतश्च कश्मीराणां शतशो नृपवर्याणामितिहासस्तत्र वर्णितो विद्यते। यथास्थानं तत्र धर्मार्थकाममोक्षाणामपि फलं सूचितम्। शान्तरसप्रधानत्वात् मोक्षप्राप्तिः प्रधानं फलमस्ति। मंगलाचरणविषये "आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा" इति महाकाव्यानां नियमो विद्यते। अत्र तु राजतरंगिण्यां दृश्यते काचित् विशेषता। रघुवंशप्रभृतिषु महाकाव्येषु प्रत्येकं सर्गस्यारम्भे मंगलाचरणं नास्ति किन्तु, राजतरंगिण्याः प्रत्येकं सर्गस्यारम्भे मंगलं क्रियते। यत्र च प्रायेण अर्धनारीश्वरः शिवः संस्तुतोऽस्ति। तत्र चापि वर्तते विविधता।

प्रथमतरंगस्य प्रथमे श्लोके "नमः प्रलीनमुक्ताय हरकल्पमहीरुहे" अत्र मंगलं नमस्कारात्मकं वर्तते। द्वितीये श्लोके—'अस्तु यशसे भागो वामोऽथवा दक्षिणः" द्वितीयतरंगे—"विभोर्जयति ललनापुंगवाभ्यां शरीरविनिर्मितिः," इत्युभयोः श्लोकयोः स्तुतिसूचकं मंगलाचरणमास्ते। अन्येषु तरंगेषु तावत् "हरःपातु वः, अपर्णावतात्, सा भिद्याद्दुरितं, इत्यादि—पदैः आशीर्वादात्मकं मंगलं वरीवर्ति।

"क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनं" इति महाकाव्यनियमानुसारं डामरकायस्थादीनां राजतरंगिण्यां स्थाने-स्थाने निन्दास्ति। मेघवाहनावन्तिवर्म—भिक्षु—रल्हणप्रभृतीनां नृपतिवरेण्यानामन्येषामनेकेषां विदुषां च गुणकीर्तनं कृतं कविना। प्रत्येकं तरंगस्यावसाने आगामितरंगस्य कथायाः सूचना विद्यते। केषांचित् राज्ञां वर्णनन्तु, एकस्मिन् तरंगे एव समाप्यते, किन्तु तत्कथा अपरस्मिन् तरंगेऽपि प्रवर्तते। युद्ध-वृष्टि-सन्ध्या-सूर्य-रजनी-प्रदोष-ध्वान्त-दिवस-प्रातर्मध्याह्न-वन-पर्वत-सागराग्निदाहादीनामपि यथास्थानं तत्र दृश्यते वर्णनम्[4] यथैव च तत्रास्ति तपस्विमुनिजना-

---

(4) 1-366, 7-1622, 33, 8-840, 976-988, 7-478-480

नामुल्लेखस्तथैव संभोग-विप्रलम्भ-शृंगारावपि सूक्ष्मतया चित्रतौ।

विविध–युद्ध–प्रयाण–जययात्राणां राजनीतेः साम-दामाद्युपायानामपि च विस्तरशो विद्यते राजतरंगिण्यामुल्लेखः, नैकविधा उत्सवा मनोविनोदाश्चापि वर्णिता विद्यन्ते। इत्थञ्च महाकाव्यप्रसंगे वर्णितानां प्रायेण समेषामपि गुणानां तत्रास्ति संकेतः। तस्मात् राजतरंगिणी महाकाव्यमस्तीति न संशयावकाशः।

अथ च राजतरंगिण्या महाकाव्यत्वे सिद्धे तत्र विद्यमाना अलंकारशास्त्रसिद्धान्ताः गुणाश्चापि विलोकनीया ननु कविराह काव्यभूमिकायाम्—

"कथाया दीर्घतया वैचित्र्यं (अलंकार-सौन्दर्यम्) नात्र प्रपंचितं तथापि किंचित् सतां प्रीतिकर वस्तु अत्र वर्तत एव"।[5]

भामह-वामनप्रभृतय आचार्याः अलंकार-सौन्दर्यमपि काव्येऽनिवार्यं मन्यन्ते। किरातार्जुनीय–शिशुपालवध–नैषधचरित–प्रभृतीना काव्याना तुलनायामलंकाराणाम्, तत्प्रयोगाय च विविधवर्णनानां न वर्तते तत्र अधिको विस्तारः। कथा-दैर्ध्यमेव तत्र प्रधानं हेतुः। वयं वै समस्तेऽपि महाकाव्ये केवलं उपयुक्तस्थानेषु स्वतः समागतान् अलंकारान् विविधवस्तूनां च संक्षिप्तवर्णनानि विलोकयामः। इयन्तावतत्र विशेषतास्ति, यत् हर्षादिवत् कल्हणः वर्णनेषु, अलंकारादिप्रयोगेषु च न वृथाश्रमं चकार, भाषालंकरणे एव न तूलिकायै विश्रामं ददौ। अत एव माघादीनां काव्येषु कथाभंगस्य प्रवाहाभावस्य च वर्तते महान् दोषः। राजतरंग्याण्याञ्च वर्तते कथाप्रवाहः। भाषापि सरला, सरसा, सुबोधा चास्ति। "तदत्र किंचिदस्त्येव वस्तु यत्प्रीतये सताम्" इत्यभिधाय कल्हणः स्वकृतिं स्थाने-स्थाने अलंकार-सौन्दर्येण अलंचकार[6]। समस्त-संसारस्य प्राणिनां क्षणभंगुरत्वं विलोक्य शान्तरसं कविः प्रधानत्वेन स्वीचकार। तत्प्रदर्शनाय च कविः अनेकेषां राज्ञां कथां वर्णयति यैर्नंनु धर्मकर्माणि कुर्वद्भिः मरणमवाप्तम्[7]। राजतरंगिण्या अष्टतरंगेषु चत्वारस्तरंगाः शान्तरसस्य वर्णनेन पूर्णा विद्यन्ते।

राजतरंगिण्यां शिक्षासम्बन्धि-गौरवम्—शान्तरसे प्रधानत्वेन स्वीकृते वयं शिक्षासम्बन्धितत्वानि संग्रहीतुं शक्नुमः। "समस्तजन्तूनां विश्ववैभवानाञ्च क्षणभंगुरत्वं, अनित्यत्वञ्च[8] राज्यशासनानामस्थिरत्वम्, अनिश्चितता च, नैतिकनियमानामुल्लंघने जीवननाशः" इत्येव शिक्षा वर्तते राजतरंगिण्याः। सप्तमाष्टमतरंगयोः इमाः शिक्षाः सदृष्टान्तं पौनः पुन्येन पुरत आयान्ति। नीतिकार्याणि, राजनीतिः,

(5) 1–6
(6) 1–208, 3–414, 5–343, 7–928, 1560, 61, 8–882, 948, 49, 78, 79, 1744, 45, 2148, 49, 3366
(7) 1-367-373, 2-2, 3, 153, 3-512, 4-381, 7-1646-49
(8) 1-23, 7-433

राज्यपद्धतिः, व्यक्तिगतकर्माणि च धर्मशास्त्रेण नीतिशास्त्रेण च प्रभावितानि दृश्यन्ते ।

स्ववचांसि दृष्टान्तान् च स्फुटीकर्तुं कविः रामायणमहाभारतयोः समागतान् तादृशानेव उदाहरणान् उल्लिखति । अपि च काव्ये पुनः पुनः लोकप्रचलितानां परम्पराणां लोकोक्तीनां जनश्रुतीनाञ्चोल्लेखः तेषां दृष्टान्ताश्चापि महत्महत्वं धारयन्ति ।[9]

इदमपि च विलोकनीयं यत् राजतरंगिण्यां प्रसृतानां शिक्षाणां स्रोतांसि पुराण–रामायण–महाभारतप्रभृतीनि सन्ति । अपि च येषां राजकथाश्रितानां ग्रन्थानां कविरध्ययनमकार्षीत् यदनुकरणं चाकरोत्, तत्रासन् इमाः शिक्षाः, तासां च स्पष्टं प्रभावः राजतरंगिण्यां परिलक्ष्यते । पुराण–रामायण–महाभारतग्रन्थाः संस्कृतस्य नैककाव्यानां विकासे सहयोगं ददुरित्यत्र न विमतं मतिमताम् । कालिदास–भारवि–भवभूति–माघबाण–काव्यानि तैः प्रभावितानि सन्ति । तत्कल्हणकृतावपि तत्प्रभावः स्वाभाविक एव । इमे च ग्रन्था अद्यापि विविधसाहित्येषु, जनजीवने च सततं प्रभावमुत्पादयन्ति ।

अन्यास्तावत् कल्हणकाव्ये जनितप्रभावास्ताः ऐतिहासिककृतयः सम्प्रति नोपलभ्यन्ते दुर्दैवात् । अत एव तत्प्रभावविषये समुत्पन्नः प्रश्नोऽनुत्तर एव तिष्ठति ।

राजतरंगिण्याः स्रोतांसि—कल्हणः राजतरंगिण्यां वर्णितेनेतिहासेन **अनेकेषां** भारतीय–पाश्चात्यकोविदानां ध्यानमाकृष्टवान् । **अस्य** खलु विशालमहाकाव्यस्य स्रोतांसि अपि विस्तृतानि बभूवुः ।

कल्हणः इतिहासकारस्य हृदयं धत्ते भूमिकायां स लिखति यत्—"स एव प्रतिभादिगुणालंकृतः कविः श्लाघनीयो विद्यते यस्य रागद्वेशशून्या वाणी अतीतार्थप्रकथने समर्था स्यात् ।[10] इत्यनेन ज्ञायते यत् कल्हणः इतिहासकारस्य प्रधानं गुणं रागद्वेषशून्यत्वं मनुते । अपि च उदारचेताः स स्वयमेव स्वीचकार "यन्नाहं सर्वप्रथम इतिहासकारः, मत्पूर्वमपि बहुभिरितिहासकारैः भारतेरिहासः लिखितः. मया तु पूर्वसूरिभिः निबद्धं कालान्तरे स्खलितं कथावस्तु एव भूयः संयोज्यते । प्राक्तनैः विरचितानि इतिवृत्तानि सम्यगवीत्य तत्सत्यतामसत्यताञ्च समीक्ष्य, विशृंखलितेतिहास–योजनायैव उद्यमो मया विधीयते ।"[11]

इमानि वर्तन्ते स्रोतांसि राजतरंगिण्याः—

1. **अज्ञातनामान इतिहासग्रन्थाः**—भूमिकामवलोक्य ज्ञायते यत् बहवो विशालाकारा अज्ञातनामान इतिहासग्रन्थाः पुरातनैः कोविदैर्विरचिताः तेषां स्मृतिं

(9) 6–273, 364, 7–36, 136, 37, 483, 504, 616, 824 ।
(10) 1–7 ।
(11) 1–8, 9 ।

सुकरां विधातुं सुव्रतस्तेषां संक्षेपं चकार येन च ते विस्तृता ग्रन्था विच्छिन्नाः।

"सुव्रतस्य प्रबन्धेन छिन्ना राजकथाश्रयाः 1–11 ॥"

अत्र छिन्नापदस्य विविधा व्याख्या कर्तुं शक्यते। इतिहासग्रन्थाः लुप्ताः, विनष्टाः, यद्वा भग्नक्रमाः संजाता इति। इदन्तु निश्चितं यत् अनेकेषामतिविस्तृतानां ग्रन्थानां संक्षेपं कुर्वन् सुव्रतः बहून् कथांशान् विससर्ज, बहूंश्च स्वशब्दैः संक्षिप्य लोपितवान्, इत्थं च तेषां क्रमे स्खलनमपि नैवासम्भवमभूत्। अथवा इतिहासग्रन्थाः बहुखंडेषु इतस्ततः स्खलिता येषां च योजनाय कल्हणेन प्रयासः कृतः इत्यर्थोऽपि कर्तुं शक्यते।

अनेन विवेचनेन राजतरंगिण्याः प्रथमं स्रोतः, ते विच्छिन्नाः, खंडश इतस्ततो वा व्यस्ता राजकथाश्रिता ग्रन्था एवासन्। इदमपि निश्चितं यत् कल्हणः तेषां विच्छिन्नानंशान्, अधीतवान् अत एव स्खलित–योजनं सम्भवं सुकरञ्च अजायत। अस्खलितानां मूलरूपे एव वा प्राप्तानान्तु योजनस्य प्रश्न एव नोत्पद्यते।

2. **सुव्रतभारती**—सुव्रतभारती यद्वा सुव्रतेन लिखितः इतिहासग्रन्थः द्वितीयं स्रोत आसीत् राजतरंगिण्याः। कल्हणसमये सुव्रतकृतिरत्यन्तं प्रचलिताभूत्। तच्च–"या प्रथामगमत्" 1–12 इति पद्यांशेन ज्ञायते। कविः सूक्ष्मतया तदध्ययनमकार्षीत्। "दुष्टवैदुष्यतन्त्रा" 1–12 इति पदांशस्तत्रप्रमाणम्।

3. **क्षेमेन्द्रस्य नृपावलिः**—क्षेमेन्द्रः "नृपावलिः" इत्याख्यं काव्यं लिलेख यत्र तेन अनेकेषां नृपाणामितिहासो लिखितः। तच्च काव्यं तृतीयं स्रोतः अभूत्। तदध्ययने महान् परिश्रमः कल्हणेन विहितः नैकः अप्यंशः कवेरविज्ञात आसीत्।"

"अंशोऽपि नास्ति निर्दोषः क्षेमेन्द्रस्य नृपावलौ ॥" 1–13 ॥

इति श्लोकार्धः सूक्ष्माध्ययनसूचको ननु।

नृपावलिरपि कल्हणसमये प्रसिद्धिं प्रापेति अनुमीयते। अत एव सुव्रतभारतेरनन्तरम् सनामोल्लेखं क्षेमेन्द्रस्य कृतेरुल्लेखं कल्हणश्चकार। तस्य दोषबाहुल्यमपि समसंकेतयत्, दूषणानां कारणञ्च अनवधानं स आह। क्षेमेन्द्रः कल्हणात् शतवर्षपूर्वमभूत् दुर्दैवात् तस्य सम्पूर्णा कृतिर्नेदानीमुपलभ्यते।

4. **एकादशग्रन्थाः नीलमतञ्च**—कविः एकादशग्रन्थानामध्ययनस्य सूचनामपि ददाति। नीलपुराणस्य चापि संकेतं कृतवान्।

दृग्गोचरं पूर्वसूरिग्रन्था राजकथाश्रयाः।
मम त्वेकादश गता मतं नीलमुनेरपि ॥ 1–14 ॥

"दृग्गोचरम्" पदेन प्रतिभाति यत् ते ग्रन्थाः कल्हणसमये अपि पूर्णतः उपलब्धा अभूवन्। कविश्च तेषां गम्भीरमध्ययनमकार्षीत्। बहुविधाश्च सूचना घटना वा तेभ्य एव कविना संगृहीताः। अतः राजरंगिण्याः स्रोतस्सु एकादशेतिहासग्रन्थानामतीव गौरवपूर्णं स्थानमभूत्।

"मतं नीलमुनेरपि" इत्यनेन नीलमतपुराणस्य अध्ययनं सूचितं कल्हणेन। अस्य पुराणस्य प्रभावः पदे पदे राजतरंगिण्यां विलोक्यते। विशेषतश्च धार्मिक-स्थलेषु, नदीनां वर्णनेषु, सर्वतीर्थानामुल्लेखेषु, न नीलमतपुराणस्यैव छाया प्रतिबिम्बतास्ति। आम्नाय-भ्रंशात् विस्मृतेषु विलुप्तेषु वा द्वापंचाशत्राजसु गोनन्द-प्रथमः, दामोदर-प्रथमः, यशोवती, गोनन्द-द्वितीयश्चेति नृपति-चतुष्टयं नीलमत-पुराणादेव कविः लेभे। "तेभ्यो नीलमताद् दृष्टं गोनन्दादिचतुष्टयम्" ॥ 1–15 ॥ अतः नीलमतपुराणमपि महत्वपूर्णं स्रोतो बभूव।

5. हेलराजस्य पार्थिवावलिः—पूर्वमिहिरस्य च ग्रन्थः—जात्या द्विजः महाव्रती हेलराजः "पार्थिवावलिरित्याख्यमेकं" विशालं काव्यग्रन्थं, लिलेख यत्र खलु द्वादशसहस्रं पद्यान्यभूवन्,[12] पूर्वमिहिराख्यो महान् विद्वान् तं ग्रन्थमधीत्य तन्मतं च सम्यगालोच्य, अशोकादीनां पूर्वजान्, लवः, तत्सुतः कुशः, तत्तनयः धैर्यधुरीणः खगेन्द्रः तत्सूनुः सुरेन्द्रप्रतिमः सुरेन्द्रः, निस्संततौ तस्मिन् दिवंगते च गोधरो नामान्यकुलसंभव राजा, तस्य पुत्रः सुवर्णः, तदात्मजश्च, जनकः तत्तनूजः शचीनरः इति अष्टौ पार्थिवान् स्वग्रन्थे न्यदर्शयत्।[13]

हेलराजपूर्वमिहिरयोरुभयोरपि ग्रन्थौ कल्हणेन दृष्टौ स्यातामित्यनुमीयते। अतस्तावदधीत्यैव अष्टभूपान् कल्हणो निज-काव्ये वर्णितवान्। अतः उभयमपि ग्रन्थ-रत्नं कल्हणस्य स्रोतः अभवत्।

6. छविल्लाकरग्रन्थः—कल्हणः छविल्लाकरस्य इतिहासग्रन्थस्य अपि उल्लेखमकार्षीत्। स कथयति "छविल्लाकराख्यः कोविदः द्विपंचाशतनरपतिषु अशोकात् अभिमन्युपर्यन्तं पंचभूभृतां वर्णनं स्वग्रन्थे अकरोत्"[14] छविल्लाकरग्रन्थस्यैकं पद्यमपि कविरलिखत्—

आ ऽशोकादभिमन्योर्ये पंच प्रोक्ता महीभुजः।
ते द्वापंचाशतां मध्यादेव लब्धा पुरातनैः ॥1–20॥

इदं खलु पद्यं सूचयति यत् कविः छविल्लाकरग्रन्थ सम्यगधीतवान्, पंच भूपांश्च ततः प्राप्तवान्। तस्मात् राजतरंगिण्याः स्रोतस्सु छविल्लाकरग्रन्थस्यापि वर्तते विशिष्टस्थानम्। उपरि वर्णितानां सुव्रतक्षेमेन्द्र-हेलराजप्रभृतीनां विदुषां ग्रन्थोल्लेखेनायं निष्कर्षो निष्पद्यते यत्, स्वकाव्यग्रन्थः अतिप्राचीनकालस्येतिहासात् प्रारब्धः। इदञ्चाप्यवगन्तव्यं यत् ये एकादशग्रन्थाः कल्हणेन दृष्टा आसन् तत्र नासीत् पूर्वकालस्य पूर्णेतिहासः, यतो नहि कल्हणस्तत्विस्तारं ददर्श। राजतरंगिणी

---

(12) 1–17।

(13) 1-84, 88, 89, 91, 95, 97, 98, 100।

(14) 1–19।

अनुमापयति यत् कैश्चित् कोविदैः केवलं समकालस्यैव राज्ञामितिहासः प्रदर्शितः। तस्मात् सर्वेषां तेषामध्ययनेनापि नाभूत् कवेः परितोषः छविल्लाकरादीनामुल्लेखेनानुमीयते यत् ते हि न पूर्णेतिहासमलिखन्, वस्तुतः तत्पूर्ववर्तिभिः यत्रेतिहासः समापितस्तत एव ते स्ववृत्तमारेभिरे। यथाहि जोनराज-श्रीवरप्रभृतिभिः कल्हणस्य पश्चात्वर्तिभिः कृतम्। अपूर्णतया च न सम्पूर्णां सामग्रीं कल्हणः प्राप्नोत्। तथापि नात्र विप्रतिपत्ति र्यत् राजतरंगिण्याः स्रोतस्तु वर्णितानां ग्रन्थानां गौरवपूर्णं स्थानमासीत्।

7. **प्रशस्तिपत्राणि-आज्ञापत्राणि-लेखा भवनानि च**—नैकानितिहासग्रन्थानधीत्यापि, अनधिगताधिकपरितोषः कल्हणः, आधुनिकानुसन्धातृवत् सर्वविधभ्रमाणां निवारणाय भृशं प्रयासमकरोत् स्वपित्रा चम्पकेन सममेकाकी च भूयो भूयः स देशाटनमकार्षीत। इतस्ततो विक्षिप्तानि बहूनि प्रशस्तिपत्राणि च ददर्श सम्यगधीतवांश्च। अनेकानि मन्दिराणि, प्रासादान्, दुर्गान् अन्यानि पुरातनभवनानि नगराणि चापि दृष्टवान् तेभ्यश्चेतिहाससामग्रीमलभत। भवनेषु लिखितान् लेखानपि स अवलोकितवान्। कल्हणे दृश्यमानेयं सूक्ष्मबुद्धिः, अन्वेषणप्रवृत्तिश्च, नान्यस्मिन् कविश्रेष्ठे दृश्यते।

कल्हणः विविधानि शास्त्राण्यपि विलोकितवान्। "शास्त्रै" पदेन शास्त्राणि, विविधविज्ञानपुस्तकानि यद्वा संस्कृतपुस्तकानां हस्तलिखिताः मूलप्रतयोऽप्यनुमातुं शक्यन्ते। इमाः मूलप्रतयः ग्रन्थस्यावसाने लेखकस्य, आश्रयदातुः राज्ञश्च विषये वा परिचयं ददति।

दृष्टैश्च पूर्वभूभर्तृप्रतिष्ठावस्तुशासनैः।
प्रशस्तिपट्टैः शास्त्रैश्च शान्तोऽशेषभ्रमक्लमः॥ 1-15

इदमनुमीयते यत् नैकभवनताम्रपत्रादीनामध्ययनेन राज्ञां विषये यथार्थेतिहास सामग्रीं प्राप कल्हणः प्राचीनमठमन्दिराणि विलोक्य तत एव संभवतः कविः प्राचीनशास्त्राणां मूलपुस्तकानि प्राप्नोत्। धर्मस्थलेषु मन्दिरादिषु प्रायेण तन्निर्मातॄणां राज्ञां, श्रेष्ठिनां वा परिचयः उल्लिख्यत एव पुरातनकालादद्यावधि। तान् लेखानधीत्यापि कविः महतीं सामग्रीं लब्धवान्। अपि च संभवतः धार्मिकभवनानां भित्तिषु बहूनि धर्मवचनानि लिखितानि स्युः यैश्च कल्हणः सहायतां प्राप।

इत्थं प्रशस्तिपत्राणि, ताम्रपत्राणि, वास्तुकलासूचकानि मन्दिराणि तत्रोल्लिखितानि शासनानि, नैकविधशास्त्राणि चापि राजतरंगिण्याः लेखने महद्योगं ददुरित्यत्र न संशयः। तेषामध्ययनेन च कल्हणस्य सर्वविधसंशयो विनष्टः। अतः राजतरंगिण्याः स्रोतस्सु तेषां प्रधानं स्थानमभवत्।

(8) **पूर्वकालिकवस्तूनि**—कल्हणस्य कृतिरुक्तानां सामग्रीणां प्रयोगे प्रमाणमस्ति। राजतरंगिण्यां विस्तरशः वर्णितानि मन्दिराणि, तीर्थानि, अन्यानि नैकभव-

नानि पवित्रप्रतिमाश्च निःसंशयमेव कल्हणस्य दानपत्राणां सूक्ष्माध्ययनं प्रमाणी-कुर्वन्ति । शतशोऽग्रहाराणां दानानाञ्चोल्लेखः ताम्र पत्राणामध्ययनादृते न संभाव्यते ।[15]

इदानीं ननु भारतेतिहासजिज्ञासूनामध्येतॄणां च कृते प्रशस्तिपट्टानामतिशय महत्वं वरीवर्ति । कल्हणः बहूनि तानि ददर्श । एकस्य प्रशस्तिपट्टस्य स्वयमपि कवि-रुल्लेखमकार्षीत् ।

उत्तमो लोकपालोऽयमिति लक्ष्म प्रशस्तिषु ।
यः प्राप्तवान् विना यज्ञं चक्षमे न पशुक्षयम् ।। 1-344 ।।

राजतरंगिण्यामनेकेषां लेखकानां, साहित्यवृत्तानां च शतश उल्लेखैः वयं तेषां लेखकानां व्यक्तित्वस्य, समयस्य, आश्रयदातॄणां राज्ञाञ्च परिचयं प्राप्तुमस्तदखिलञ्च तेषां लेखकानां कृतीनां मूलरूपस्यावलोकनेन विना न संभवति वर्णयितुम् ।

9. मुद्राः—शिलालेखाः, लिखितानि पत्राणि, शास्त्राणि, चैव नासन् केवलं राजतरंगिण्याः स्रोतांसि अपितु नैकमुद्राणामपि कविरध्ययनं चकार । मुद्राभिश्चापि यथार्थज्ञानं तेनाधिगतम् । तृतीयतरंगे कविः तोरमाणमुद्राणामुल्लेखं चकार ।

तोरमाणेन दीन्नाराः स्वाहताः संप्रवर्तिताः ॥ 3–103 ॥

संभवतः कविस्तन्नृपतेः मुद्रां स्वयं दृष्टवान् । षष्ठतरंगे कल्हणः लिखति यत् दिद्दायां रक्तमानः सिंहराजः "दिद्दाक्षेम" इति लज्जावहां ख्यातिं ययौ 16, स हि स्वनामांकितान् दीन्नारानपि प्रावर्तयत् । दिद्दाक्षेम-विषये प्रवर्तितायाः कथाया आधारोऽपि संभवतः दीनार एवाभूत् । यं च कल्हणोऽपि ददर्श ।

सप्तमतरंगे राज्ञा हर्षेण प्रवर्तिताया मुद्राया उल्लेखो वरीवर्ति । (7–926) "कर्णाटानुगुणष्टंकस्ततस्तेन प्रवर्तितः" जनरलकनिंघम-महोदयः अप्पस्योल्लेखं चकार । स्वर्णनिर्मिताः हर्षनामांकिताः टंकाः सम्प्रत्यपि प्राप्यन्ते । अतः कल्हणेन तदध्ययनं, अवश्यमेव कृतं स्यात् ।

अष्टमतरंगे कलशस्योच्चलस्य च नामांकितानां टंकानामुल्लेखो विद्यते तैः सममपि कल्हणस्य पूर्णपरिचय आसीत् ।[17] षष्टतरंगे टंकनिर्माणस्य विद्यते वर्णनम् ।

........"प्रादात् टंकान्त.पुरबजिताम्" 6–88 ।

तस्मादितिहासलेखनात् पूर्वं बहवःटंका अपि कल्हणेनन दृष्टा इति निर्वि-वादं ननु ।

---

(15) 1–347 टि०, 2–132 ।
(16) 6–177 ।
(17) 8–151, 52, 53, 4–263 ।

10. **प्राचीनवस्तूनि**—अन्यच्च पूर्वकालस्य प्रभूतवस्तूनां विलोकनस्य तदध्ययनस्य च रुचिः कल्हणे बभूव । बटेश्वरलिंगस्योल्लेखे कविः लिखति—

बिन्दुरेखाच्छविर्यस्य, दृष्टाभाव्यर्थशंसिनी ।
स रावणस्य पूजार्थं लिंगं भाति वटेश्वरः ॥ 1-194 ॥

बिन्दुरेखाछविः, भाति च इति पदद्वयेन, कल्हणेन कृतं तत्सौन्दर्यस्य सूक्षमाध्ययनमवगम्यते । तृतीयतरंगे दैत्यांकितानां पारध्वजपताकानामुल्लेखो विद्यते—

पाराद्वारिनिधेः प्राप्ताः काश्मीरेष्वधुनापि यैः ।
राज्ञा यात्रासु, निर्यान्ति ख्याताः पारध्वजाः पुरः ॥ 3-78 ॥

"अधुनापि, निर्यान्ति" इति पदद्वयं पताकानां साक्षात्द्रष्टृत्वं कल्हणस्य सूचयति । राज्ञां जययात्राः कविना दृष्टा इत्यपि च सिद्धं जायते । चतुर्थतरंगे बुद्धप्रतिमायाः चंकुण-विहारस्य च वर्णनं वरीवर्ति—

स्वविहारेऽथ भगवान् स तेन बिनिवेशितः ।
कपिशाभिः सकाषायः इव यो भाति कान्तिभिः ॥ 4-262 ॥

"**यो भाति कान्तिभिः**" पदमनुमापयति यत् कल्हणस्तां प्रतिभां तत्कपिशां कान्तिं च भूयोभूयो ददर्श । चंकुणविहारस्तस्यावशेषाश्चापि कविना दृष्टा आसन्निति संभाव्यते । प्रतिमायाश्च लोहकटकैः निबद्धो विष्टरोऽपि कल्हणस्य नेत्रपथमाययौ । तस्मिन्नेव तरंगे वर्णितं मन्दिरमेककमपि कल्हणेन दृष्टमासीत् ।

अद्यापि दृश्यते शून्यं रामस्वामिपुरास्पदम् ॥ 4-335 ॥

चतुर्थतरंगे मुद्रांकस्य गंगोदकस्योल्लेखो विद्यते, अद्यापि हरिद्वारप्रभृतिषु स्थानेषु मुद्रांकेषु पात्रेषु निधाय गंगाजलं भारतस्येतरस्थानेषु नीयते । कल्हणलेखानुसार जयापीडसमये तन्नामांकितमुद्राभिः युक्तानि गंगोदकपात्राणि अपरत्र नीयन्ते स्म कल्हणश्च तानि ददर्श । तच्च·······

तन्मुद्रांकं पयः पीत्वा गांगमद्यापि निर्मलम् 4-418 ॥

इत्यस्य "अद्यापि" पदं द्योतयति । अन्यच्च जयापीडप्रसंगे कविरलिखित् "स जयापीडः कान्यकुब्जनरेशं संग्रामे पराजित्य तस्य राज्यककुदं सिंहासनं जहार", अष्टमतरंगे पुनरप्युल्लिखितंयत् वन्हिना प्लुष्टं तत् सिंहासनमुच्चलः, भूयोऽपि अलंकृतं विधाय नूतनं चकार ।[18] तच्च उच्चलसमकालीनत्वात् कल्हणेनापि दृष्टमासीत् । एवं च वर्णितानां वस्तूनां सूक्ष्मतया निरीक्षणं विधाय कल्हणः असंशयमेव तेषामुद्भवविकासस्य इतिहासप्रख्यापने महच्छ्रममकार्षीत् ।

अनेन चायं निष्कर्षो निष्पद्यते यत् कविना वर्णितानाम्, अनेकेषां जनकार्यालयानां संस्थानां च विस्तृतं वर्णनं वीक्ष्य तृतीयतरंगे वर्णितो नरेन्द्रादित्यो लिखितानां

---

(18) 4–471, 8–81 ।

लेखानां सुरक्षार्थं नूतनमेकमधिकरणं स्थापितवान्[19क]। कल्हणसमये अपि तादृशानां विभागानां स्थापना संभाव्यते, कविना च ते दृष्टाः स्युः।

चतुर्थतरंगे 'सहस्रभक्तम्" इत्युत्सवस्योल्लेखो वरीवर्ति[19ख] यत्र खलु ब्राह्मणेभ्यो वृहत्दानमदीयत। कविकाले तथाविधा उत्सवाः प्रचलिता अभविष्यन् यांश्च विलोक्य कविः राजभिः कृतं दानं जज्ञौ।

सप्तमतरंगे हरिराजकृतानां गंजानां स्थापना उल्लिखिता खलु; ते च गंजाः कविसमये अपि स्थाप्यन्ते स्म, यत्र च पुरातनवस्तूनि सुरक्षितान्यूभूवन्,[20] तान् गंजान् वीक्ष्यापि कल्हणः राजतरंगिण्याः सामग्रीं प्राप।

इत्थं च सर्वाणीमानि, उल्लिखितानि, कल्हणेन च दृष्टानि वस्तूनि राजतरंगिण्याः महत्त्वपूर्णानि स्रोतांस्यभूवन्।

(11) **लोकपरम्पराः**—काव्यस्य अध्ययनमनुमापयति यत् तस्य स्रोतस्सु प्रचलितानां लोकपरम्पराणां जनश्रुतीनाञ्चापि महत्वपूर्णं स्थानमभवत्। नात्र विप्रतिपत्तिर्विदुषां यत् कविः स्वकृतेः प्रारम्भिकतरंगेषु बहूनि उपाख्यानानि पौराणिककथाश्च स्वकाले प्रचलितानां प्रथानां ज्ञानादेव जग्राह, न च पूर्ववर्तिनां कोविदाग्रगणां ग्रन्थेभ्यः। कृत्याश्रम-विहारस्य कथा, दामोदरसूदतीर्थस्य कथा, नरपुरविनाशस्याख्यानम्, प्रवरपुरस्थापनाया उपाख्यानम्, जयपुरसंस्थापनस्य कथा, सुय्यस्य नदीविषयकोपाख्यानम्। इत्यादिषु वर्णितं वृत्तं कविः प्रचलितलोकोक्तिभ्यः एव जग्राह ? कानिचित् स्थानानि कल्हणः ददर्श चापि[21]। स्रोतोभूताश्चासन्निमाः कथा राजतरंगिण्याः।

यद्यप्येतासां लोकोक्तीनां परम्पराणां वा न वर्तते ऐतिहासिक-दृष्ट्या महत्वं तथापि तासां वर्णनेन प्राचीनभारतस्य जनविश्वासानां परिचयस्तु जायत एव। भारतीयभूगोलस्यापि प्रसंगात् ज्ञानं भवति।

कतिचित् स्थलेषु कविः तथाविधा अपि लोकपरम्परा उल्लिखितवान् यासां विषये तस्य तत्पूर्ववर्तिनां वा विदुषां मतं विरुद्धमस्ति[22]।

(12) **समकालस्य घटनाज्ञानम्**—सप्तमाष्टमतरंगयोः विस्तरशः वर्णितानां वृत्तानां घटनानां च प्रधानं स्रोतः कल्हणस्य स्वीयोऽनुभवोऽभूत्। कल्हण-जीवन-

---

(19क) 3-383, 385 परिहासपुरस्यावशेषेषु चंकुणविहारस्यावशेषा मया कश्मीरयात्रायां विलोकिताः।

(19ख) 4-243

(20) 7-125

(21) 1-131, 156-167, 263, 331, 2-129, 3-336, 339, 374, 4-503-511, 5-68, 101-107

(22) 1-312, 3-456, 57, 58, 4-367, 68, 69, 8-146।

प्रसंगे अस्माभिः ज्ञातं यत् स्वपित्रा सह प्रभूतं भ्रमणमसौ अकार्षीत्, तस्य पिता चम्पकः हर्षसाम्राज्ये उच्चपदेषु आसीन आसीत्। अतः राजसभायाः राज्यकार्याणां पूर्णपरिचयः कल्हणेन अवश्यमधिगतः अभविष्यत्। स्वेच्छया चापि सः शतशः स्थानानि दृष्टवान्, बहुशः राज्यसम्बद्धान् समाजसम्बद्धान् वा जनान् अद्राक्षीत् तेभ्यश्च विविधवृत्तानि जज्ञौ, विविधलोकपरम्पराणां भूयो भूय उल्लेखः कल्हणस्य विस्तृतभ्रमणमेव सूचयति। हर्षविषये, तत्पूर्ववर्तिनाञ्च अनेकेषां राज्ञामुदन्तास्तेन पित्रा एव लब्धा आसन्। हर्षानन्तरं सुस्सलोच्चल-जयसिंहनृपतीनां राज्यानां शतशो घटनानां विविधव्यवहाराणां च कल्हणः द्रष्टाभूत्। बहुभिः राजभृत्यैः सह, उच्चपदासीनैः जनैः सह च तस्य मैत्री आसीत्। अत एव अष्टमतरंगे अतिमात्रं विस्तरेण दत्तानां, ऐतिहासिकघटनानां महत्महत्त्वमास्ते विदुषां मते, तासां यथार्थतायां च न वर्तते विमतम्।

बहुषु स्थानेषु कल्हणः स्वदृष्टानि वृत्तानि उद्धरति सुस्सलजयसिंहप्रसंगे विविधघटनाद्रष्टृत्वं कविः स्वयमेव स्वीचकार।

> प्रत्यक्षदर्शिनोऽद्यापि साश्चर्या वयमस्य यत्।
> ताः प्रजाः कोपिताः केन केन भूयः प्रसादिताः ॥8-895॥

हर्षस्याधःपतनवृत्तस्य दुःखदमृत्योश्च यथार्थवर्णनं कल्हणः पितुः मुखात् श्रुत्वैव चकार। तन्वंगस्य पौत्राणां कार्याणि वर्णयन् कविः तत्कथावक्तॄणां वृद्धानां स्पष्टमुल्लेखमकार्षीत्[23]। तन्वंगपौत्रविषये, हर्षविषये च वृत्तान्तानां प्रत्यक्षदर्शित्वं कवेः ज्ञायते।

> "हतानामपि सौन्दर्यम् तेषामद्यापि वर्ण्यते ॥ 7-1066॥
> "गीतमाकर्ण्यतेऽद्यापि तस्य वाग्गेयकारिण ॥7-942॥

इत्यादिवाक्यानि तत्र प्रमाणम्।

राजतरंगिण्याः काव्यसौन्दर्यम्—

> कथादैर्घ्यानुरोधेन वैचित्र्येऽप्यप्रपंचिते।
> तदत्र किंचिदस्त्येव वस्तु यत् प्रीतये सताम् ॥1-6॥

इति भूमिकायां लिखित्वा कविरस्मान् सूचयति यत् कथाया दीर्घत्वात् नाधिकमलंकारादिसौन्दर्यं तेन प्रदर्शितं तथापि विदुषामाल्हादकरं किंचित् तत्त्वं तत्र वर्तत एव। वस्तुतः कल्हणेन भारवि-माघ-हर्षादिवत्, भाषालंकरणे, वर्णनेषु च न वृथा समयो यापितः। अत एव प्रायेण कथाभंगो न भवति, प्रसंगवशाच्च क्वचित् साहित्यशास्त्रप्रतिपादितनियमानुसारं काव्यसौन्दर्यमपि प्रदर्शितम्। अलंकाराः रसादयश्च तत्रानायासेनैव समागताः।

---

(23) 7-1066, 67

प्रथमतरंगे युधिष्ठिरस्य पलायनप्रसंगे[24] काव्यसौन्दर्यं दृश्यते। च्युतराज्यं युधिष्ठिरं वर्णयन् कविराह—

राज्याच्युतस्य बहुशः परिवार-रामाकोशादि तस्य रिपवो व्रजतोपजह्रुः ।
उर्वीरुहो विगलितस्य नगेन्द्र शृंगाद्वल्लीफलादि रभसादिव गण्डशैलाः[25] ॥

पंचमतरंगे चक्रवर्मणः नगरप्रवेशः सुन्दरशब्दैः वर्णितः खलु। अश्ववारैः परिवृतः चक्रवर्मा नगरं ययौ, अश्वास्तस्य नृत्यन्त इव ययुः। तत्रैव केचित् अलंकाराः प्रयुक्ताः सन्ति।[26]

सप्तमतरंगे राज्ञः सुस्सलस्य नगरप्रवेशवर्णनमपि हृदयावर्जकं वर्तते।[27] अष्टमतरंगे भिक्षाचरस्यान्तिमयुद्धप्रसंगे तस्य यत् रूपं कविना प्रदर्शितं तद्धि विस्मयजनकमाल्हादकरं चास्ति।[28]

एतेषु प्रसंगेषु यद्यपि काव्यसौन्दर्यमस्ति किन्तु, ऐतिहासिक-तत्वानामभावो दृश्यते। यद्यपि काव्यगुणानामादर्शप्रदर्शनाय कल्हणेन नाधिकं लिखितम्, तथापि यदपि तत्र दत्तं तत्प्रशंसनीयमेवास्ति। कवेः काव्यगुणप्रदर्शनप्रसंगे तत्काव्ये विद्यमानानि नाटकतत्वान्यपि विलोकनीयानि, काश्चित्तत्र वर्तन्ते वर्णिताः करुणरसपूर्णा घटनाः, यत्र नाटकीयशक्ति र्दरीदृश्यते।

जयापीडस्यावसानवर्णने नृपतेः ब्राह्मणेषु च प्रवर्तमानः लोमहर्षणः ओजपूर्णः संवादः अत्र सुन्दरमुदाहरणमस्ति।[29] सप्तमतरंगे अनन्तस्य अन्त्येष्टिक्रियायाः, सतीभूतायास्तस्या भार्यायाः सूर्यमत्याश्च चित्रणमपि अतिशयप्रभावोत्पादकं वरीवर्ति।[30] तस्मिन्नेव तरंगे हर्षस्य दुःखदमरणावसरे कल्हणः यथार्थानाम्, ऐतिहासिकघटनानां व्याख्यानस्य, सर्वोत्कृष्टशक्तिं प्रतिभां च प्रदर्शयति। नाटकीयशक्तियुक्तेषु शब्देषु सरलया, सुललितया च शैल्या स दैवोपहतस्य, अधःपतनं प्रति व्रजतो भूपतेः वर्णनं चकार। हर्षस्य पराजयः, तदनुगामिनां द्रोहप्रवृत्तिः, तस्य पलायनम्, पलायने च विविधतापतपनम्, महतीभिरापद्भिश्च समं संघर्षः इत्यादिकं सर्वमपि विस्तरेण वर्णितं नाटकवत् नयनपथमायाति पाठकानाम्।[31] अद्भुतं वर्णनं

(24) 1–368, 373
(25) 1–368
(26) 5–342–347।
(27) 8–948–953।
(28) 8–1744–1750।
(29) 4–640–656।
(30) 7–461-481।
(31) 7–1600-1714।

गभीरं प्रभावं जनयति पाठकवर्गेषु, तस्य च प्रधानं कारणमस्ति अतिविस्तृतवर्णने अपि अतिशयोक्तेः, अलंकारादीनां च न्यूनता ।

अन्यच्च एतादृशा अपि आयान्ति बहुशः प्रसंगा यत्र गद्यस्य स्फुटं प्रभावः परिलक्ष्यते । शतशः पदानि गद्यात् परिवर्तितानीव दृश्यन्ते ।

राजतरंगिण्याः भाषा—राजतरंगिण्या भाषा सरसा सरला प्रायेण दीर्घ-समासविरहिता च वर्तते । प्रसिद्धवृत्तानां व्याख्यानप्रसंगे कविः सर्वविधं वर्णनं, उपनोत्प्रेक्षादिभिः, मधुराभिः विपरीतोक्तिभिः, अन्यैश्चालंकारशास्त्रप्रतिपादितैः रसरीतिप्रभृतिभिः, क्वचिच्च श्लेषादिभिः, एकस्मिन्नेव प्रवाहे लये च लिखितुं श्रमं विदधाति साफल्यं च लभते ।

कल्हणस्य भाषायां लक्षणावृत्तेः बाहुल्येन प्रयोगो दृश्यते । अत एव रूप-कालंकाराणां सर्वस्मिन् एव काव्ये बाहुल्यं दरीदृश्यते । प्रयुक्तानि च तानि रूपकाणि सुस्फुटानि, कविप्रतिभासमुद्भूतानि हृदयावर्जकानि च वर्तन्ते ।

अलंकाराणां प्रयोगस्य केचित् रमणीया दृष्टान्ता इमे सन्ति ।

विगताध्यापका बाला इवामोदन्त मन्त्रिणः ॥ 6-209 ॥

संततास्यस्तताम्बूलैः स्रस्तैस्तद्दशनांकुरैः ।
कीर्णशोणाश्ममालेव सुचिरं वध्यभूरभूत् ॥ 7-1067 ॥

हलावरुग्णे वृद्धोक्षे गण्डशैलमिवाक्षिपत् ॥ 7-1225 ॥

पाण्डुश्यामोऽग्निधूमार्द्रैः सूच्यास्यो गहनोदरः
तुम्बीफलोपमः श्रेष्ठी रक्तं मासं च कर्षति ॥ 8-134 ॥

मिहिकासंहतेः कालतूलतल्पाकृतेर्दधत् ॥ 8-2520 ॥

मीलिताक्षमिव त्रासात्ततो दुर्गमजायत ॥ 8-2560 ॥

तत एव व्यजहतां विष्ठां नीडादिवाण्डजौ ॥ 8-2586 ॥

कालम्बकम्बलो गोष्ठात् वृद्धोक्ष इव निर्ययौ ॥ 8-2635 ॥

स्वपक्ष-सूचि-विशिखान्क्षु श्वाविदिवाक्षिपत् ॥ 8-2747 ॥

अपि च कल्हणः स्वकथायां रोचकतामुत्पादयितुं मध्ये मध्ये आभणकयुक्तानि पद्यानि लिलेख । येषु प्रचलिताः लोकोक्तीः प्रायुंक्त । तथाविधानि पद्यानि प्रायेण श्रमसाध्येषु छन्दःसु विनिर्मितानि वर्तन्ते । तस्मादेव तानि काव्ये प्राचुर्येण प्रयुक्तैः अनुष्टुप्छन्दोभिः विशिष्टानि दरीदृश्यन्ते । बहूनि च तेषु कथाप्रवाहे भंगमुत्पाद्यापि काव्यात्मकसौन्दर्यं दधति । क्लिष्टा चापि तेषां भाषा प्रायः लालित्य-पूर्णा रमणीया च भवति । प्राचीनकालस्यार्वाचीनकालस्य च सुभाषित-पद्यावलिषु कल्हणस्याभण-कानि दृष्टिपथमायान्ति ।[32]

---

(32) सुभाषित रत्न भाण्डागार—66–18, 62–288, 33–45 इत्यादि ।

राजतरंगिण्याः सार्बजनिक-व्याख्यानानि संवादाश्च—विचित्रतायाः विविक्तायाश्च कामनया कल्हरगेन स्वकृतौ लघूनि व्याख्यानानि, संवादाश्च प्रदत्तानि सन्ति । येषां साहाय्येन भाषा सरसा सुमधुरा च जायते ।

सप्तमतरंगे उच्चलः स्वस्य, राजगोत्रादुत्पत्तिं सिंहासनप्राप्त्यधिकारं च व्याख्यानेन स्फुटीकरोति । कलशप्रेरणया संग्रामप्रभृतिभिः निजबन्धनाय कृतं षड्यन्त्रं ज्ञात्वा महातेजा उच्चलः संग्रामपालसमीपं गत्वा कोपरुक्षाक्षरः तं भर्त्सयन्नाहः—पुरा हि दार्वाभिसारे भरद्वाजवंशीयः नरो नाम नरपतिः बभूव । तस्य च सूनोः नरवाहनात फुल्लाख्यः तनयो जनिं लेभे । तस्मात् सातवाहनाख्यः सुतः ततश्च चन्द्रोऽभूत् । चन्दराजः अपि गोपालसिंहराजाख्यौ द्वौ पुत्रौ अवाप्तवान् । सिंहराजः दिद्दाभिधां स्वात्मजां कश्मीरनरेशाय क्षेमगुप्ताय ददौ । सा च सुताभावे भ्रातृनन्दनं संग्रामराजं राज्ये व्यदधात् । दिद्दाया द्वितीयो भ्राता कान्तिराजः जस्सराजाख्यं सुतमलभत । संग्रामराजस्यैकः सुतः "अनन्तदेवः" इति. जस्सराजस्य च तन्वंगगुंगाख्यौ तनयावजायेताम् । अथानन्तदेवात् कलश गुंगात् मल्लराजाभिधानः तनुजः अजायत । कलशराजस्य हर्षदेवादयः, मल्लराजस्य च आवां "उच्चलसुस्सलौ" पुत्रौ स्वः । इत्थं क्रमेण राजवंशात् समुद्भवाभ्यामपि आवाभ्यां कृते "कथं राजवंशीयाविमाविति" मन्दा वदन्ति ।

वीरभोग्यायां वसुन्धरायां राज्यभोगाय वंशपरम्परायाः, क्रमस्तु नैवोपयुज्यते भुजा एव वीराणां सहायका भवन्ति । वयमपि च स्वभुजवीर्येण राज्यं प्राप्स्यामः ।[33]

हर्षः स्वराज्यरक्षायाः चिन्तामाख्यानेन प्रकटीकरोति पश्चिमे अपि समये यथा मया राज्यं भुक्तं न तथान्य उपभोक्ष्यते । यमः कुबेरश्च राज्ञामोष्ठाग्रे तिष्ठत इति किं वदन्ती मदेकशरणाभूत् । रुद्रोपेन्द्रादयः अपि यमपुरीं प्रापुः सामान्याजनानान्तु का तत्र गतिः । कुलवधूरिव मया पालिता वसुधेदानीं घट्टचेटीव सामान्यजनैः प्रसभभोग्या भविष्यति । इतः प्रभृति मम राज्यस्य भोक्ता छलकपटकुशलो भविष्यति । मया कृतानि अलौकिक-कर्माणि वन्ध्यफलानि जातानीति विलोक्य जना हसिष्यन्ति । शास्त्रसंदर्भविज्ञेन मया जनकल्याणाय यत् श्रीगर्भत्वं प्रदर्शितं तदिदानीं मम जाड्यं सावयति । यदहं राज्यरक्षायै स्वात्मातमसमर्थं मन्ये, न तत्र कारणं भीतिः किन्तु अवमानमेवास्ति । अत एवाहं मृत्युं कामये । "स्वीयैरेव नो चेत् हतः अयं नरपतिस्तर्हि कस्तस्मात् वसुधां हरेदिति इति प्रसिद्धिं भवद्भिः निहतः रक्षितुं कामये ।" पुरा हि मुक्तापीडो ऽपि यशोरक्षायै अग्निं प्रविवेश । तस्मात् भवद्भिः कीर्तिरक्षणायाहं हन्तव्य एवेति ।[34]

निजपक्षैरानीतं सुस्सलमुंडं वीक्ष्य गाढामर्षाग्निदीप्तो भिक्षुः निजसैनिकानामरिदले रुचिमनुभूय मनस्थं तापं व्याख्यानेन प्रकटीचकार ।

---

(33) विलोक्यतां बल्लभदेवस्य सुभाषितावलिः पृ० 18, स्टी० राज० भा० 1, टि० 7 । 7–1276, 1281–1288 ।

(34) 7–1416–1452, 8–1024–1027 ।

"सिंहदेवं निहत्य हठात् राज्यं लब्ध्वा कश्मीरशासको भविष्यामीति मया चिन्तितमासीत् किन्तु दैवादन्यथा संजातम्, रिपौ निहते राज्याभिलाषोऽपि विगतः। किमेतेन भोगमात्रोपयोगिना राज्येन। पूर्वजमुंडानां निपातयिता सुस्सलः दशमासावधि पूर्वजेभ्यः पीडां ददौ, मया तु दशवत्सराणि यावत् तस्य सुखच्छेदो विहितः। तस्मादहमधुना निष्कामकर्म कुर्वन् शान्तमनस्तापो जीवनं यापयिष्ये[35]।

एवंविधानि अन्यान्यपि बहूनि व्याख्यानानि सन्ति यैः भाषा सशक्ता हृदयहारिणी च संजाता।

अपरत्र च राजतरंगिण्यां विद्यन्ते केचन रोचकाः संवादाश्चापि, ये हि वैविध्यमुत्पाद्य हृदिस्थान् भावान् साधु प्रदर्श्य पदे पदे उल्लासं जनयन्ति। संवादेष्वपि च केचन इमे अतीव चित्तावर्जका वर्तन्ते—

सप्तमतरंगे आत्महत्यायाः पूर्वमनन्तस्य निजभार्यया सूर्यमत्या सह संवादः[36]। राज्ञः हर्षस्य स्वसचिवैः समं संपादिते विचारविमर्शे प्रवर्तमानः संवादः[37]। भिक्षाचरस्य पतनसमये डामराणां सैनिकानामन्येषां च मध्ये सम्पन्नः संवादः[38]। शिरढशिलादुर्गात् बहिः मन्त्रिणां परस्परं संवादः[39]। जयसिंहभोजयोः संगमावसरे प्रवर्तितः संवादः, ततश्च राज्ञः तद्भार्यायाः, भोजस्य च संवादः[40] अतिशयेन रमणीयः अद्भुतः चित्ताकर्षकश्च वर्तते।

शैल्या गूढता—नात्र संशयो यत् राजतरंगिण्याः नैकस्थलेषु कथा अस्फुटा विद्यते। पूर्वार्धे अनेकेषां श्लोकानां पदानां वा असमीचीनव्याख्या दृश्यते। याभिश्च शैली गूढा जाता, क्वचित्तु असकृत् अल्पं प्रयुज्यमानान् अन्यत्रादृश्यान् शब्दान् प्रयुज्य कविना काव्यसौन्दर्यं विलोपितम्। किन्तु प्रयुक्तानामप्रचलितशब्दानामाशयः गम्भीरमर्थं धत्ते।

काव्यस्य चरमे भागे कविः राज्यस्यान्तःकलहानां, संश्लिष्टषड्यन्त्राणां, राज्यसभायाः, शासनस्य क्षुद्रवृत्तानि च वर्णयति। तत्र च स्वहृदयस्थं विचारं सुस्फुटं विधित्सुरपि स अल्पप्रचलितानप्रचलितांश्च शब्दान् प्रयुज्य तं विचारम् हृद्गतं भावञ्च अस्पष्टं गूढञ्च विदधाति। तत्र प्रयुक्तानि पदानि काव्यस्य अलङ्कृतानि वाक्यचातुर्याणीव प्रतिभान्ति।

---

(35) 8–1446–1554
(36) 7–423–444
(37) 7–1386–1415
(38) 8–1704–1709
(39) 7–1713–1728
(40) 8–3221–3253

तादृक् शब्देषु वा कानिचिदिमानि सन्ति । **चटसीकृतैः**[41], **भांकारः**[42], **तमालपत्राणि ताडीदलानि**[43] **च**, **आलोक-न्यस्तलोचनः**,[44] **रोरि शिखिभागिषु**,[45] **नीवी**,[46] **द्रोहचाक्रिकाः**[47] **घूपशन्दामूल**[48], **नयोज्जासघनं**[49] **निर्गुणडामरः**[50], **वास्तुकम्**[51], **डामरैः रौष्यां कार्या**[52], **सभेदयात्रायाम्**[53],

एतादृशानां शब्दानां प्रयोगं विलोक्येदं प्रतीयते यत् कल्हणः काश्मीरपाठकानां कृते एव स्वकाव्यं लिलेख । यतः बहवस्तत्र प्रयुक्ताः शब्दाः कश्मीरभाषायाः शब्दानां तुल्या वर्तन्ते । अपि च स्वकालस्येतिवृत्तं वर्णयन् कविः कानिचित् वर्णनीयानि विशिष्टवृत्तानि परित्यजति । संक्षेताद्वा वर्णयति । येन च अस्पष्टता जायते[54] ।

किं च नैकस्थलेषु कविः स्वकाले प्रचलिताः गूढाशयाः लोकोक्तीः प्रायुंक्त, याभिः काश्मीरात् व्यतिरिच्यान्येषां कृते काव्यं क्वचित् स्थलेषु गूढं कृतम् । केचित्तु तथाविधाः शब्दाः कविना प्रयुक्ता ये अन्येषु प्रदेशेष्वपि अप्रचलिता आसन् कोषेष्वपि च ये प्रायेण न दृश्यन्ते । कम्पन-द्वार-पादाग्र-डामर-पर्षदादयः तादृशाः शब्दाः सन्ति । कम्पनः सेनाया पर्यायो वर्तते,[55] सेनापतिरपि क्वचित् कम्पनो निगदितः । सीमान्त-निरीक्षणस्थानं द्वारमभिहितम्,[56] अस्याध्यक्षः द्वाराधिपः कथितः, द्वारेणैव पुरा सीमासुरक्षा युद्धसंचालनञ्चाभूत् । "पादाग्र" इत्याख्यः राज्यशासनकार्येषु एव विभागविशेषो बभूव इति प्रतीयते । यत्र खलु राज्यस्य आयव्ययस्य लेख आसीत् । डामरा जातिविशेषे, वर्गविशेषे, शासकवर्गे वाभूवन् इति न क्वापि स्पष्टम्, किन्तु ते क्रूराः, दुष्टा दुराचाराश्चाभवन् इति निश्चितम्, शनैः शनैः जनधनान्नसंग्रहं कृत्वा ते राजाज्ञामुल्लंघ्य शासकानात्मन अघोषयन् । पुरोहितानां सभा पर्षदित्युच्यते स्म[57] । केषुचित् स्थलेषु कल्हणस्याभिप्रायः गूढो जायते । कमभिलक्ष्य स विवक्षुरस्तीति बहुशो नावगम्यते । तत्समये राजमाधिकारिणां पदपरिवर्तनं सत्वरमेवाभवत् अत एव कल्हणः बहून पुरुषान् राज्येन समं संयोजयति । अतोऽपि वर्णनप्रसंगे क्वचित् संशयो जायते ।

---

(41) 1-213 टि.　(42) 3-172, 8-953
(43) 3-326　(44) 4-549
(45) 5–15　(46) 4-246, 5–145, 7–1473,
(47) 5–268　8–839, 1259, 2216
(48) 8–143　(49) 8–147
(50) 8–975　(51) 8–1346
(52) 8–3131　(53) 8–3149
(54) 7-441, 8-263, 2890, 3102, 903
(55) 5–47 टि.
(56) चौकीइतिभाषा 5-214 टि.
(57) 2-132 टि.

राजतरंगिण्याः समाप्तिकालः—कल्हणस्य कृतिः पूर्णा वर्तते । सौभाग्यात् कविः स्वकृतेः प्रारम्भस्यावसानस्य च तिथिं ददौ । येन च प्रमाणीभवति यत् तत्समाप्त्यनन्तरं न हि कल्हणस्तत्र वस्तुपरिवर्तनमकार्षीत् । यस्मिन् रूपे च निजकाव्यं विसृज्य स द्युलोकं जगाम, तस्मिन्नेव रूपे तल्लब्धं भारतीयैः । राजतरंगिण्या भूमिकाया अनन्तरम्, कृतेः प्रारम्भकाल स्पष्टमेव कविरलिखत्—

लौकिकेऽब्दे चतुर्विंशे शककालस्य साम्प्रतम् ।
सप्तत्यभ्यधिकं यातं सहस्रं परिवत्सराः ॥1-52॥

इदानीं शककालस्य चतुर्विंशे लौकिके संवत्सरे सप्तत्यधिकसहस्रं वर्षाणि व्यतिगतानि । ख्रीष्टाब्दे चायं कालः 1148-49 इति भवति । चरमे तरंगे काव्यसमाप्तिं कुर्वन् पुनः कविः लौकिकाब्दमिंगितयति—

समाद्वाविंशती राज्यावाप्तेः प्राग्भूभुजो गताः ।
तावत्येवाप्तराजस्य पंचविंशतिवत्सरे ॥8-3404॥

अत्र खलु लौकिक-संवत्सरस्य पंचविंशत्युत्तर-द्विचत्वारिंशो वत्सरः यद्वा 1148-49 परिसमाप्त इति सूचितमस्ति । अस्मिन्नेव समये कल्हणः स्वकृतिं सम्पूर्णां चकार । अयञ्च राज्यं कुर्वतो राज्ञो जयसिंहस्य द्वाविंशः संवत्सरो बभूव । उक्तं पद्ययुगलं वीक्ष्य नात्र संशयः अवशिष्यते यत् कल्हणः 4224 लौकिकाब्दे यद्वा 1148–49 ख्रीष्टाब्दे निजरचनामारेभे, अग्रिमे एव च 4225 लौकिकसंवत्सरे यद्वा 1149–50 ख्रीष्टाब्दे तां समापितवान् । इत्थञ्च प्रायेण अष्टसहस्रपद्ययुक्तस्य विशालमहाकाव्यस्य निर्मितिः एकस्मिन्नेव वर्षे अजायतेति सिद्धम् ।

ट्रायरमहोदयः राजतरंगिण्याः स्वलिखिते अनुवादे मतमिदमभिव्यनक्ति यदस्याः प्रथमे षट्तरंगास्तु कल्हणलेखनी-निसृताः सन्ति चरमस्य च तरंगद्वयस्य लेखकः कश्चिदपरो लेखको वरीवर्ति । किन्तु प्रो० बूल्हरमहोदयः सम्यक् समसाधयत्, यत् इदं ट्रायरमतं राजतरंगिण्या : कथावस्तुनः समेषां पद्यानाम्, तत्र विद्यमानानां सामग्रीणां च सम्यगध्ययनाभावेन विद्यते । असौ अभिदधाति यत् जोनराजः कल्हणस्य शतद्वयवर्षानन्तरं राजतरंगिणीमनुसृत्य तथाविधमेव कथावस्तु स्वकाव्ये न्यबध्नात् । स आह "मम पूर्वगः कविवरः कल्हणः स्वकृतिं जयसिंहराज्यकाले समापितवान्"[58] जोनराजस्यायं लेखः साधयति यत् राजतरंगिण्याः सर्वेषामपि तरंगाणां लेखकः कल्हण आसीत् ।

यत्र च कल्हणकृतिः समाप्तिं ययौ तत एव जोनराजः निजरचनामलिखत् ।

राजतरंगिण्याः स्खलितानि—सम्पूर्णायां राजतरंगिण्यामेकस्यैव विदुषः सिद्धायाम्, तत्स्खलितान्यपि विलोकनीयानि । तानि च सप्तमाष्टमतरंगयोरधिकानि वर्तन्ते

---

(58) जोनराज 5

इत्यपि च संभवतः ट्रायरमहोदयस्य अभिमते कारणं स्यात्। विदुषां पुरस्तात् प्रथम-तरंगः काठिन्यं जनयति, यतः कविना काश्मीरेषु प्रचलितानां लोकोक्तीनाम्, शब्दानाञ्च तत्र बाहुल्येन प्रयोगो विहितः। स्वकालस्यैव च इतिहासे विशेषतो दृष्टिनिक्षेपः कृतः।

अपरं काठिन्यं काव्यस्य शब्देषु, पदेषु, वाक्येषु, संपूर्णे पद्ये वा निहितानि स्खलितानि उत्पादयन्ति। तासामशुद्धीनां कारणं प्रतिलिपिकारका अपि संभवतो बभूवुः। अस्या कृतेः नैकाः प्रतिलिपयः कृताः आसन् तासु च पद्ये पद्यांशे वा परिवर्तनं स्खलितं वा संभाव्यत एव।

एतावदेव न, काश्चिदशुद्धयस्तावत् कल्हणस्य कारणादपि अनुमातुं शक्यन्ते। न च तत्र हेतुः तस्य अज्ञानं, प्रतिभाया अभावो वा किन्तु कविप्रमाद एव तत्र प्रधानं निमित्तम्। यद्वशात् अष्टमतरंगं लिखित्वा नैकवारमपि तस्य पुनरावृत्तिं चकार। तां विना च स्खलितानि तत्रावशिष्टानि। बहवश्चात्र वर्तन्ते दृष्टान्ताः।

अष्टमतरंगस्यावसाने कल्हणेन पूर्ववर्णितानां समस्त-राज्ञां नामावलिः, अति-संक्षेपात् तेषां राज्यकार्यवर्णनं च विहितम्। तत्र च स्थानद्वये अशुद्धिर्विद्यते। 3411 पद्ये "तज्जन्मा जनकोऽप्यासीत सूनुः शच्याः शचीनरः" अत्र हि शचीनरः शच्याः पुत्रः अभिहितः किन्तु प्रथमतरंगे (1-99) तदुल्लेखो नास्ति। ततश्च पद्यमेकमिदमायाति—

पृथिव्यापीडसंग्रामापीडावनु नृपोऽभवत्।
जयापीडोऽस्य मन्त्री च जज्जः पुत्रावपि क्रमात्॥8-3485॥

जज्जः खल्वत्र मन्त्री निगदितः किन्तु चतुर्थतरंगे स जयापीडस्यालो निगदितः।

तस्य दूरप्रयातस्य स्यालो जज्जाभिधो बलात्॥4-410॥

अपि च चित्रं यत् 8-3414 पद्ये विभीषणमुपवर्ण्य तस्य सूनुः नरः (प्रथमः) नोल्लिखितः कविना, यद्यपि प्रथमतरंगे नर-विषये प्रचलिताः लोककथा विस्तरशो वर्णिताः खलु[59]। 8-3416 पद्ये कविः नरद्वितीयं वर्णयति।

सूक्ष्मदर्शी कल्हणश्चेत् पुनरावृत्तिमकरिष्यत् स्वस्य पूर्णमहाकाव्यस्य, तर्हि एतादृशीनामशुद्धीनां संभावना नाभविष्यत्।

अन्यच्च अष्टमतरंगे व्यड्डसूहेन श्रीलेखाया अधरपानमुल्लिखितं किन्तु सप्तम-तरंगे[60] तस्याः स्वैरिणीत्व-प्रसंगे न विद्यते व्यड्डसूहस्योल्लेखः।

अथ च चरमतरंगयोः त्वरया वर्णितानि कानिचित् वृत्तानि हृदि क्लेशं जन-यन्ति। राजकुमारस्य घटोत्कचस्य विजयप्रसंगस्तत्र प्रमाणम्[61]।

---

(59) 1-197-274
(60) 8-1957, 7-127
(61) 8-3398-3402

क्वचित्तु प्रवर्तितं प्रसंगमकस्मात् विसृज्य, कविः अपरे प्रसंगे आगतः। तद्यथा सपत्नैः समं युध्यतः जयसिंहस्य विजयं सूचयित्वा युद्धाग्नेः शमं च प्रतिपादयता कविना, अकस्मादेव कृतं समरोन्मुखानां दारदानां वर्णनं विचित्रमिव प्रतिभाति[62]।

अष्टमतरंगस्य भाषायामपि कानिचित् स्खलितानि दृश्यन्ते। अलंकार-शास्त्रस्याचार्यैः प्रतिपादिताः केचित् दोषा अपि तत्र विलोक्यन्ते। कतिचित् पद्येषु असंस्कृतं संस्कृतं, अशुद्धछन्दांसि च दरीदृश्यन्ते। क्वचित् शब्दयोजना असमीचीना वर्तते[63]। वाचने च कटु प्रतिभाति। दुश्रत्वदोषः अपि क्वचित् लभ्यते[64]। क्वचित् प्रवाहाभावतया चारुता नास्ति वाचने अपि बाधानुभूयते[65]।

केषुचित् पद्येषु, पदेषु च परस्परं सम्बन्धो विच्छिन्न इव प्रतिभाति अस्फुटत्वदोषश्च वरिवर्ति[66]। "तुल्यस्तुल्येन कर्तव्यं किमनुध्याय बध्यते–8-392। इत्यस्याशयः अस्पष्टो विद्यते। "अन्यत्प्रविष्टो धन्योऽथ—"न प्राणा द्रविणं नाद्यः"—इत्यनयोः[67] पद्ययोः शब्दयोजना असम्बद्धा, असंगतास्ति च। "त्वय्यर्पिते" पार्वतीयभूभृत्संगेन्यदादिनः"[68] इत्यादिपद्यस्य संस्कृतमसंस्कृतं भ्रष्टं चास्ते। अपि च ' निर्दोषपारिषद्यादिहृद्यान्निश्चौद्यधीर्व्यधात्"[69] इति पद्यांशे "अश्लीलत्व-दोषो विद्यते, शब्दाश्चापि रम्या न वर्तन्ते। दुःश्रत्वदोषस्तु नैकपद्येषु वर्वर्ति[70]।

क्वचित्तु छन्दोभगदोषः अपि विद्यते "प्रभोः पुरस्तात् कार्यान्ते" इति पद्यांशस्य पंचमः अक्षरः लघुर्नास्ति येन च भाव्यमेव। पालनार्थं राजपुत्रान्[71] अत्र रा दीर्घो वर्तते न च ह्रस्वः 'युग्याधिरूढं किं नारी'–इत्यादौ चापि स एव दोषः। उभयत्र ह्रस्वदीर्घाक्षराभ्यां भाव्यम्।

एतेषां सर्वेषां स्खलितानां कारणं केवलं पुनरावृत्तेरभावः, सम्यक्निरीक्षणं च कवेः प्रमाद एवास्ते।

अन्यच्च अलंकारशास्त्रे एकस्मिन्नेव पद्ये अपरस्मिन् पद्ये वा समानार्थस्य पदस्य, शब्दस्य, कस्यचिदलंकारस्य, भावस्य वा पुनरावृत्तिः दोषेषु परिगणिता। स च दोषः राजतरंगिण्यामपि दृश्यते। स चाष्टमतरंगे एव प्रायेण वरीवर्ति[72]। संकेतमात्रं दृष्टान्तद्वयमिदमस्ति "मार्गे धनंजयस्यैव शैनेय-पवनात्मजौ 8-2789, इत्यस्य उपमा, शैनेयमारुतीपार्थमिव प्रार्थितसैन्धवम् 8-469 पद्ये अपि दृश्यते। "वैश्वरूप्य-

(62) 8-2842
(63) 8-3070, 71
(64) 8-3070
(65) 8-3334, 35
(66) 8-2701
(67) 8-3268, 39
(68) 8-3231
(69) 8-3319
(70) 8-3070-3327 इत्यादौ।
(71) 8-2862, 2610, 3071
(72) 8-2789, 2796, 2810, 2848 पद्यानां 8-469, 2747, 776, 1199 पद्यैः सह तुलना विलोकनीया।

मिवादधौ 8-2748। इत्यस्योपमायाः पुनरावृत्तिः" विश्वरूप इवाबभौ 8-1199 इति पद्यांशे अस्ति। अन्यच्च 'यथाकालं ततो गूढो'—इत्यादि पद्यस्य, **अक्रूशश्वाविदा**– 8-2796 इति पद्यस्य च 8-2747 अलंकारे भावे च समानतास्ति।

एतेनेदं प्रतिभाति यत् चरमभागानां पुनरनवलोकनादेव खलु वर्तन्ते स्खलितानि। तानि च, अशुद्धवाचनात् पश्चात्भूतैः प्रतिलिपिकारैर्विकं वर्धितानि। कल्हणस्य प्रतिलिपिकर्तॄणां वा प्रमादस्य फलरूपे काव्यस्य मूलभागे अपि अशुद्धयः सन्ति, क्रमभंगस्तु बहुषु स्थलेषु प्राप्यते। तद्यथा—

नयन् प्रजसृजा साम्यं 8-2818 अत्र '**प्रजासृजा**" इत्यस्य स्थाने "**प्रजसृजा**" इति अशुद्धं लिखितम्।

"**युग्याधिरूढं किं नारीसेवतां यामिको यथा**" 8:2862, अत्र छन्दसि भंगस्तु वर्तते एव, अपि च "**नारीसेवतां**" पदस्य कुत्रसगतिरस्तीत्यपि न साधु प्रतीयते। स्टीनमते "नारी" एव तां 'पाठ उपयुक्तः" अस्ति, यश्च मन्यते नोचितः, प्रसंगे न कस्याश्चित् नार्या उल्लेखो दृश्यते, अतः (ताम्) पदं कस्याः विशेषणमिति प्रश्नः समुत्पत्स्यते। अन्यच्च "**इति ते संदिशन्तं च व्यहसन् स विहाय तम्** 8-2863। इत्यादौ "**व्यहसन स विहाय तं**" पाठः दूषितः प्रतिभाति, व्यहसन् स विहाय तम्" इति पाठः संगच्छते। यश्च युद्धमितिव्यग्रं—'उक्त्वेतिमोहयन्[73] धन्यं—इत्युभयोरपि पद्ययोः मूलं दूषितमस्ति, अतः स्फुटं कश्चिदर्थः अपि न निर्गच्छति।

पद्येषु क्रमभंग-विलोकनाय अधः संकेतितानि पद्यानि द्रष्टव्यानि[74]। अपि च कानिचित् दूषितानि पद्यानि तथाविधानि सन्ति यत्र पद्यार्धे ःदार्धे वा पद्यान्तरं प्राप्यते।

अथ स्थित स्त्रिभिर्व्यूहैः रहितास्तेऽकिरन् शरान्।
हन्तुं वामेन ते योधाः सर्वे वाहनदुर्मदाः॥ 8-1197॥
स प्रेरयंश्च तुरंगं दैवात्तस्य च तादृशः।
सहस्राण्यपि भूरीणि व्यधीयन्त विरोधिनाम्॥8-1198॥

इत्युभयोरपि पद्ययोः प्रथमार्धः द्वितीयार्धेन सहासम्बद्धो दृश्यते। अनुमीयते यत् भिन्नश्लोकानां पदान्यत्र संगृहीतानि।

ताम्बूलमायात्रिकतां नीत्वाऽमूनामयानिव।
आर्पिपन्मधुरावट्टं जीवं यस्य निजः सुतः॥8-3327॥

अत्रापि उभे पद्यार्थे परम्परमसम्बद्धे प्रतीयेते, पद्यान्तरस्य च एकत्रिते अनुमीयेते। अपि च—

अत्यक्तमण्डनशिखण्डि-शिखोऽपि—8-3379॥
इति पद्यस्य पदानि अपि पद्यान्तरस्य संगृहीतानि खलु।

———

(73) 8-3003, 3004
(74) 8-3204, 5, 6, 8-12, 24, 28, 31-32, 56, 61, 66, 67, 69, 72, 73, 78. 93, 3327, 38, 34, 40, 67

तृतीयः तरङ्गः

राजतरङ्गिण्याः राजवंशावलिः

प्रथम-तरङ्गस्य राजानः —

महाकविः कल्हणः प्रथम एव तथाविधः भारतीय-कविः आसीत् येन खलु भारतस्य प्रामाणिक इतिहासः तिथिक्रमपुरस्सरं लिखितः। बाण-बिल्हण-मंखप्रभृतिभिरपि यद्यपि इतिहासघटना वर्णिताः सन्ति, तथापि न तत्कृतिषु प्राप्यते तिथिक्रमः। अपि च साहित्यशास्त्रनियमाननुसरद्भिस्तैः केवलं स्वनायकानां गुणा एव आविष्कृता न च तद्दोषाः, अत एव नैकस्थलेषु तत्र दृश्यते अयथार्थता। न च तथास्ति कल्हणकाव्ये।

राजतरंगिण्या इतिहासघटनाः प्रायेण यथार्थतामावहन्ति। तस्यां किल कविना भारतदेशस्य विशेषतश्च तस्य काश्मीरप्रदेशस्य सुविस्तृत इतिहासः प्रदर्शितः। राज्ञां कार्य-चरितादिवर्णनप्रसंगे न हि तेन क्वापि तद्गुणैः समं, भीषणदोषाविष्करणे भीतिरनुभूता। मनःप्रसूताः कल्पना अपि न तत्र प्रदर्शिताः प्रायेण। यथाशक्ति यथार्थमेव चालिखत् कविः। किन्तु काश्चन घटना जनश्रुतावाधृता अपि वर्णिताः सन्ति।

विलुप्ताः पार्थिवाः—कल्हणो निजेतिहासं तेषां द्वापंचाशतनृपाणामुल्लेखेन समं प्रारेभे यन्नामकीर्तनं ग्रन्थान्तरेषु नासीत्। कविस्तु अन्वेषणं विधाय केषांचित् वर्णनं चकार। कुतस्ते प्राप्तानि इत्यपि च लिलेख[1]।

नीलमतात् संगृहीता राजानः—प्रथमगोनन्दात् द्वितीयगोनन्दं यावत् चत्वारो नरपतयः कविना नीलमतपुराणात् गृहीताः खलु। तेषां विषये स चेदमलिखत्[2] ....

प्रथमः गोनन्दः—कल्हणः सूचयति यत् गोनन्दप्रथमः स्वसम्बन्धिना मगधराजेन जरासन्धेन सहायतायै आहूतः, तेन समं, मथुरां प्रतस्थे कृष्णविजयाय, भीषणे च युद्धे असौ कृष्णाग्रजेन बलरामेण निहतः।

---

(1) 1-44, 16, 19, 54, 83
(2) 1-57 से 82

प्रथमः दामोदरः—दिवंगते गोनन्दे तत्तनयो दामोदरः सिंहासनमारुह्य, स्वपितृवधं स्मारं स्मारं, गान्धारनरेशेन स्वयंवरायाहूतं सबान्धवसैन्यं कृष्णं पराजेतुं गन्धारदेशं प्रतस्थे। भयावहं तत्र जन्यमजनि, तत्र च कृष्णस्य सुदर्शनचक्रधारया सः अपि परेतपतेः पथः पथिकः कारितः।

यशोमती - दामोदरे निहते श्रीकृष्णः आपन्नसत्वां तत्पत्नीं यशोमतीं राज्ये अभ्यषेचयत्।

द्वितीयः गोनन्दः—अत्रान्तरे राज्ञी सुन्दरमेकं सूनुं प्रासूत। सर्वविधसंस्काराणामनन्तरमसौ 'गोनन्द' इति पैतामहं नाम प्राप। जात एव स सिंहासनमारुरोह। कविर्भणति यत् अस्मिन्नेव समये महाभारत-युद्धं प्रारब्धं किन्तु बालभूपतिरसौ न नीतः कुरुपांडवैः।

गोनन्दप्रथमस्य तत्संततेश्च कथा नीलमतमाधृता खलु, अन्यत्र च न क्वापि प्राप्यते तदुल्लेखः। इदं च विचित्रं यत् गोनन्दद्वितयं नीलपुराणात् गृहीत्वा तत्वर्णनं च विधायापि अग्रे वर्ण्यमानं तृतीयं गोनन्दम्, गोनन्दवंशे प्रथमम भणत्, वंशस्य संस्थापकमपि च तमेव मेने[3]। इदञ्चात्र संभाव्यते यत् उभावपि प्रथमद्वितीयगोनन्दौ कविकल्पना-प्रसूतौ स्याताम्। कथंचिदपि महाभारयुद्धेन समं च सम्बन्धं द्योतयितुं कविना तौ वर्णितौ।

पंचत्रिंशत् विलुप्ता भूपतयः—द्वितीयगोनन्दं वर्णयित्वा, आम्नायभंगात् विलुप्तनाम्नः, पंचत्रिंशत्-नृपतीन् कविरुल्लिखति कल्लहणादुत्तरवर्तिभिः कैश्चित् यवनलेखकैरपि तद्विषये किंचित् लिखितम्।

हेलराजात् गृहीता राजानः—लुप्तनरपतिषु अष्टराजानः कविना हेलराजात् गृहीताः। इतिहास-दृष्ट्या यद्यपि नहि ते महत्वं दधति, नापि तन्नामविषये क्वाप्यन्यत्र लभ्यते किंचन प्रमाणं तथापि तेषामुल्लेखेन राजतरंगिण्याः स्रोतसो ज्ञानन्तु जायत एव। कवि-वक्तव्यानुसारं तानि नामानि तेन पद्ममिहिरात् लब्धानि। सोऽपि तानि हेलराजस्य पार्थिवावलिरिति ग्रन्थाज्जग्राह[4]।

लव-कुश-प्रभृतयः—एतेषां विषये एतावदेव कविर्लिलेख यत् लवः लेवराग्रहारं कुशः कुरुहाराग्रहारम्, खगेन्द्रः खागी-खोनमुषाग्रहारं गोधरश्च गोधरीति ख्यातमग्रहारं निर्ममे। राजतरंगिण्यां वर्णितानां मन्दिरादिनिर्मितीनां, ग्रामाणां, कुल्यादीनाञ्च नामानि लवप्रभृतीनां नामभिः समं समानतामावहन्ति। एतदतिरिच्य नान्यत् प्रमाणं तेषां सत्ता-विषये लभ्यते।

प्रायेण समस्तदेशेषु लोककथाः प्रचलिता भवन्ति, ताभिः सार्वञ्च यथार्थानां कल्पनाप्रसूतानां वा राज्ञां नामानि प्रायेण योज्यन्ते। लवादीनामपि नाम लोककथा-

---

(3) 1-191
(4) 1-18

स्वावृतं नन्वस्ति तन्नेदं सम्यक् वक्तुं शक्यते यत् कल्हणेन वर्णिता राजानो काल्पनिकाः सन्ति उत वा वस्तुतस्तेषां सम्बन्ध आसीत् तत्तदाग्रहारैः सह । अत एव हेलराजस्य वक्तव्ये लवात् शचीन्द्रपर्यन्तं वर्णनं सन्दिग्धमेवास्ति, इतिहास-दृष्ट्या च तन्न महत्वं धत्ते ।

छविल्लाकरात् प्राप्ताः पंचनृपतयः—छविल्लाकर-ग्रन्थाल्लब्धानामशोकादिपंचनृपाणां भिन्नमेव वर्णनं वयं प्राप्नुमः[5] । यद्यपि छविल्लाकरस्य समय-स्थानविषये न क्वापि प्राप्यते सुनिश्चितवर्णनं तथापि स नैकलोककथानां किंचित् लाभकरं वर्णनं व्यदधात् । ताश्च कैश्चित् विख्यातनृपैः समं सम्बद्धाः सन्ति ।

अशोकः कवेः व्याख्यानं खलु भारतेतिहासे प्रथितयशसं सम्राजमशोकं बौद्धधर्मस्य भक्तमनुयायिनं प्रतिपादयति । काव्ये वर्णिते शुष्कलेत्रवितस्तात्रक्षेत्रे तेन नृपतिना विहारस्तूपैराच्छादिते **"शुष्कलेत्रवितस्तात्रौ तस्तार स्तूपमंडपैः"** । एतादृशा उल्लेखा अशोकं कश्मीरमंडलेन समं सम्यक् सम्बद्धं कुर्वन्ति । चीनदेशात् समागतानां यात्रिणामुल्लेखा अपि तदेव पोषयन्ति । अशोकः 'श्रीनगरी' नाम्नीं कश्मीरराजधानीं चकार या वै अद्यतनस्य श्रीनगरस्य समीप एव आसीत्[6] । अद्यापि च **'पाण्ड्रेथन'** इति स्थाने तन्नगर्या अवशिष्टं भव्यं मन्दिरमेकं विराजते* । विजयेश्वरतीर्थे प्राचीनस्य शिवमन्दिरस्य जीर्णोद्धारं कृत्वासौ भूभृत् अशोकेश्वर-संज्ञितं देवप्रासादमेकं चक्रे[7] ।

भूतेशशिवस्य तीर्थस्य यात्रिषु तद्भक्तेषु अशोकः अप्यन्यतमः अभूत् । तस्य खलु शचीनरेण समं प्रदर्शितः सम्बन्धः सन्दिग्धो विद्यते । हेलराजस्य राजावल्यां विद्यमानस्य शकुनेः विषये अपि अन्यत्र किंचिदपि न ज्ञायते । तथापि समस्ते अपि उत्तरभारते स्थापितसाम्राज्यस्य अशोकस्य कश्मीरेषु वर्णितः प्रभावः तत्तोजः कीर्तिम् च प्रख्यापयत्येव ।

जलौकः—अशोकस्य अनन्तरं तत्तनयः जलौको राजा बभूव । स हि अनेकलोककथानां नायकः अस्ति । स्वमंडले प्रसृतं म्लेच्छमंडलमसौ उज्झटितवान्, जैत्रयात्राभिश्च बहून् विजयान् प्राप । कान्यकुब्जात् वर्णव्यवस्थाम्, धर्म्यान् व्यवहारिणश्चानीय, सुव्यवस्थितं निजशासनमकार्षीत् । अष्टादशकर्मस्थानानि च संस्थाप्य राज्ये यौधिष्ठिरीं स्थितिं चकार, कविमते स शैव आसीत् । विजयेश-नन्दीश-शिवस्य स भक्तः निगदितः । कल्हणः जलौकवर्णनप्रसंगे कृत्याश्रमविहारकथामलिखत्, यस्यां खलु

(5) 1-96

(6) 1-101, 102

*(7) इदमुभयमपि मन्दिरं मया कश्मीर-भ्रमणप्रसंगे 27-8-67 तिथौ दृष्टं, विजयेश्वर एव सम्प्रति बिजबिहारा इत्यस्ति तस्य केचित् अवशेषा अपि मया विलोकिताः । 1-105, 8-391

बौद्धधर्मप्रभावः संलक्ष्यते । सिद्धः अवधूतः जलौकस्य गुरुरभवत् । नेदं वक्तुं सुकरं यत् कश्मीरेषु प्रचलिताः जलौकविषयककथाः किमैतिहासिकं महत्वं दधते । बहिः प्राप्तेषु इतिहासस्रोतस्सु अस्य अशोकतनयस्य नामापि न प्राप्यते । राजतरगिण्यां वर्णितं तच्चरित्रमपि जनश्रुतिमात्रं विद्यते । इतिहास-विचारेण तु तेन स्थापितानां वारवालादीनामग्रहाराणां, तत्पत्न्या ईशानदेव्या च कृतानां मातृचक्राणामुल्लेखः एव केवलं महत्वपूर्णः वर्तते[8] ।

दामोदर-द्वितीयः—दामोदर-द्वितीयस्योल्लेखेन समं वयं परम्परागत-कथासु प्रविशामः । स वै छविल्लाकरात् गृहीतः अस्ति । अनेन राज्ञा कृतानाम्, चित्रकार्याणां कथाः, तस्य च सर्परूपे परिवर्तनं, तत्रोल्लिखितं "दामोदर सूद" इति स्थानम् "दामोदर का उडर" इति रूपे वर्तते । इतिहासज्ञानां मते दामोदर द्वितीयस्योत्पत्तिस्थानं दन्तकथा एव सन्ति । न च वास्तविकं किंचित् इतिहासस्रोतः । वस्तुतः कल्हणसमीपे दामोदरद्वितीयविषये नासीत् वास्तविकं किंचित् वृत्तम्[9] ।

तुरुष्कनृपाः—दामोदर-द्वितीयानन्तरं तुरुष्कवंशीयाः हुष्क-जुष्क-कनिष्काख्यास्त्रयो राजानो बभूवुः । तन्नामोल्लेखेन समं वयं पुनरपि यथार्थेतिहासे प्रविशामः । उत्तारपश्चिमभारतस्य कुषाणशासनेव सह कनिष्कस्याभेदः, बौद्धपरम्पराभिः, लेखैः, मुद्राभिश्च प्रमाणितः अस्ति । हुष्कस्य नामापि हुविष्करूपे प्राप्तमस्ति, मथुराया एकेनाभिलेखेनापि तत् प्राप्यते । हुष्कः कनिष्कस्यैवोत्तराधिकारी अभूत् । जुष्कविषये साम्प्रतं यावत् किंचित् बाह्यस्रोतसः प्रमाणं न लब्धमस्ति । एतैस्त्रिभिः राजभिः हुष्कपुरं जुष्कपुरं कनिष्कपुरञ्चेति नगरत्रयं विनिर्मितम् । **एतेषु च हुष्कपुरस्यैव विकृतरूपं "उष्करा" इति स्थानं विद्यते, बारामूलातः क्रोशं दूरे तस्य अवशेषाः मया कश्मीर यात्रायां दृष्टाः ।** जुष्कः जयस्वामिपुरे एकं विहारमकार्षीत्[10] । पुण्याश्रयैस्तैः शुष्कलेत्रादिषु मठ-चैत्यादयः विनिर्मिताः । यद्यप्येतेषां तुरुष्कनरपतीनां वर्णनमतिसंक्षिप्तं ववर्ति तथापि तद्धि ऐतिहासिकसत्यतां धत्ते वैदेशिकैः तुरुष्कैः बौद्धधर्माय चिरमाश्रयः प्रदत्तः । उल्लिखितस्य पुरत्रयस्य अवशेषाः सम्प्रत्यपि स्वनिर्मातॄणां स्मृतिं कारयन्ति । परन्तु इतिहासे एतेषां राज्ञां क्रमः भिन्नो वर्तते । स च कनिष्कः ततः हुष्कः ततश्च जुष्कः इत्येवमस्ति[11] ।

कुषाणशासने-कश्मीरमंडलम्—कनिष्क-हुविष्क-विषये बौद्धानां लेखाः, मुद्राः, ताम्रपत्राणि, च सम्प्रत्यपि प्रमाणीकुर्वन्ति यत् कदाचित् कश्मीरेषु कुषाणवंशस्य

---

(8) 1-112 से 149, 121 टि., 122 टि । वारवालस्थानं मया दृष्टमासीत् कश्मीरभ्रमणे ।

(9) 1-157 से 167, 157 टि. ।

(10) 168 टि., 169, 170

(11) 1-168, टि. 169, 170

राज्यं बभूव। बौद्धानां ग्रन्थैः परम्पराभिश्च ज्ञायते यत् तृतीया बौद्धसंगीतिः कनिष्केन स्वराज्यकाले कश्मीरेष्वायोजिताभूत्। चीनयात्री ह्वेनसांगः स्वयात्राकाले कनिष्क-विषये प्रचलिताः परम्पराः जीविता एव दृष्टवान्। अत एव तुरुष्कवंशीयानां राज्ञां समये बौद्धप्रभावं प्रदर्शयन् कल्हणः ऐतिहासिक-सत्यतां वहत्येवात्र न संशयावकाशः[12], तिब्बतस्य स्रोतभ्यः ज्ञायते यत् बौद्धधर्मरक्षकः बोधिसत्वो नागार्जुनः कनिष्ककाले जनिं लेभे, इदं च नागार्जुन-विषये कल्हणस्यापि लेखं संपुष्टं करोति। कनिष्ककालः बुद्धनिर्वाणसमये मन्यते। एतेषां त्रयाणां नृपाणां वर्णनं, कल्हणं बौद्धपरम्पराणामध्येतारं साधयति[13]।

अभिमन्युः प्रथमः—तुरुष्कवंश्यानां बौद्धसंरक्षक-राज्ञां विरोधे बौद्धधर्मविरोधिनः अभिमन्युप्रथमस्य वर्णनं दृश्यते। तद्राज्ये सततं बौद्धधर्मविरुद्धं वातावरणं विलोक्यते। छविल्लाकरात् गृहीतस्यास्य राज्ञः नामान्यत्र नोपलभ्यते। तस्य राज्यकाले लब्धप्रभावैः बौद्धैः वेदपुराणप्रतिपादिताः क्रियाः विच्छिन्नाः। अथ च विप्लुताचारे काश्मीरमंडले बलिकमविधायिभिः प्रभूतहिमवर्षिभिः जनक्षयश्चक्रे। येन च राजा षण्मासेभ्यः शीतलदार्वाभिसारादौ उषितुं बाध्यो बभूव। अथ काश्यपः चन्द्रदेवाख्यो द्विजस्तपस्तप्त्वा नीलात् पुराणविधि संप्राप्य, नागानां बौद्धानां च विप्लवं शमितवान्। नीलपुराणोक्ताचार-विधिं च पुनः स्थापितवान्।

अस्यां कथायां न वर्तते कश्चिदितिहासः किन्तु नीलमतपुराणे वर्णिता दन्तकथैवात्र प्रस्तुता। नीलमतपुराणं पिशाचेभ्यः कश्मीरमुक्ते वर्णनं विदधाति।

अभिमन्यु-राज्ये महाभाष्य-प्रवर्तनस्य, अभिमन्युपुरस्थापनायाः, मन्दिरनिर्माणस्य चोल्लेखस्तं किंचित् इतिहासप्रकाशे नयति, यद्यपि तन्निर्मितीनामन्यत्र वर्णनं न प्राप्यते[14]।

गोनन्द-तृतीयः—गोनन्द-तृतीयः अभिमन्युमनुचकार। स खलु नीलपुराणोक्तां विधिं यज्ञादीन् विविधयात्राश्च पूर्ववत् प्रावर्तयत्। अस्य राज्ञः वर्णनात् एव सततं राज्यकर्तॄणां कश्मीरपार्थिवानां नामावलिः प्रारभ्यते। याञ्च संभवतः कविः पूर्ववर्तिनां लेखकानां ग्रन्थेभ्यो जग्राह। रघुवंशिषु रघुरिव गोनन्दतृतीयः गोनन्दवंश्यानामाद्यो निगदितः। तदनन्तरं तद्वंशीयैः प्रवरसेनप्रभृतिभिः चिरं मही भुक्तेति कविर्लिखति, राज्ञा प्रवर्तित-पुराणादि विधिं व्यतिरिच्य नान्यदैतिहासिकं वृत्तं कल्हणस्तद्विषये ददौ। गोनन्दवंशस्य स प्रवर्तक आसीदित्येव सर्वाधिकं महत्वपूर्णं तत्वं कविवर्णने वर्तते। इदं च गोनन्दतृतीयवर्णनं नीलमतपुराणे वर्णिते प्रथमे गोनन्दद्वये किं प्रभावं जनायामास इति पूर्वमेव प्रतिपादितमस्ति। गोनन्दतृतीयस्य संक्षिप्तवर्णनेन वयं इति-

---

(12) 168 टि. 177

(13) 173 टि.

(14) 1-177, 79, 80, 82, 83, 18, 184 टि, 176, 175

ह्रासप्रसिद्धं वृत्तं प्राप्नुमः[15]।

विभीषण-प्रथमः-इन्द्रजित्-रावणः-विभीषणद्वितीयश्च—गोनन्द-तृतीयस्योत्तराधिकारिषु, विभीषणप्रथमः इन्द्रजित्, रावणः, विभीषणद्वितीयश्च इत्येतेषां केवलं नाममात्रमेव लभ्यते राजतरंगिण्याम्। तन्न तेषामैतिहासिकताविषये विचारस्यावश्यकता प्रतिभाति। रावणः वटेश्वराख्यं लिङ्गं निर्ममे। चतुःशालामठस्यान्तः कृताय तस्मै, समस्तं कश्मीरमंडलं रावणः समर्पितवान्, इत्येव केवलं रावणविषये उल्लिखितम्[16]।

नरः-विभीषणद्वितीयस्य पुत्रः तदनन्तरं नरपतिः समजनि। तद्विषये अशीतिः पद्येषु एका कथा कविना लिखिता, न सा इतिहासदृष्ट्या सत्यतामावहति, परम्पराप्रवर्तिता एव सा केवलं दृश्यते। कथानुसारं राजा स्वीयैः दुष्कर्मभिरेव समूलम् विनाशं प्राप। कथायामुल्लिखितस्य नरपुरस्य विषये स्टीनप्रभृतीनां मतमस्ति यत् तद्वर्णनं जनश्रुतिमात्रमस्ति न यथार्थम्। सुश्रुवस-नागस्य, तत्कन्ययोः, नगरज्वालस्य, हिमवृष्टेः, सरसः मध्ये नागब्राह्मणयोः निवासस्य च वृत्तं पौराणिकं वर्तते। अद्यापि अमरनाथयात्रा-समये दृश्यमानं शेषनाग इति सरः, उक्त-नागस्य वसतिरिति जनश्रुतिरस्ति। मयापि तत्सरः दृष्टम्। संभवतः विस्तृतेन नरपुरवर्णनेन कल्हणः काव्यसौन्दर्यं प्रदर्शयितुकामो वर्वर्ति।

कल्हणेन कृतं नरपुरस्यावशेषाणां, प्राचीनमुद्राणां च वर्णनं प्रदर्शयति यत् वितस्तायास्तटे चक्रधरसमीपे कंचिदासीत् नगरं किन्तु अद्यावधि तद्विषये सुप्रमाणं न पुरतः समागतम्। 'चक्रधर' एव सम्प्रति चकधर इति प्रसिद्धं बिजबिहारानगर-समीपे। तच्च मया दृष्टमासीत् कश्मीरयात्रायाम्[17]।

सिद्धः—दुर्वृत्तस्य नरस्यानन्तरं साधुचरितः सिद्धो नाम नृपः सिंहासनमारुरोह। धर्मप्रियः सः शिवस्य अर्चायामेव समयं निनाय। प्राणान्ते च सदेहः असौ शिवलोकं जगाम[18]।

उत्पलाक्ष-हिरण्याक्ष-हिरण्यकुल-वसुकुलाः—एतेषां चतुर्णाम् पितृपुत्राणां राज्यकालः, सिद्धे दिवंगते दृष्टिपथमायाति। उत्पलाक्षवसुकुलयोस्तु नाममात्रं दृश्यते। किन्तु कविः हिरण्याक्षस्य नगरस्य, हिरण्यकुलस्य हिरण्योत्साग्रहारस्य च उल्लेखं करोति। एतेषां राज्यकालस्यावधिमपि स सूचितवान्। नान्यत्र तेषामैतिहासिकं वृत्तं प्राप्यते।

मिहिरकुलः—वसुकुलतनयस्य मिहिरकुलस्य वर्णनेन वयं पुनरपि यथार्थेतिहासे प्रविशामः। भारतीयैः पाश्चात्यैश्चेतिहासकारैः सम्यक् साधितमस्ति यत् कल्हणेन

---

(15) 1-185, 191, 190

(16) 1-192 से 196

(17) 1-198 से 275, 201 टि., 263 टि.

(18) 1-279 से 282

वर्णितः मिहिरकुलः श्वेतहूणानां शासकात् मिहिरकुलात् अभिन्न एव। फ्लीटमहोदयेन संगृहीतैः शिलालेखैः, अन्याभिः साक्षिभिश्च ज्ञायते यत् पूर्वैः श्वेतहूणैः काबुलघाटेः मध्यभारतस्य च मध्ये स्थापितस्य विजितस्य विस्तृतराज्यस्य शासितुः, तोरमाणस्य तनयः तद्राज्योत्तराधिकारी, मिहिरकुलः 515 खीष्टाब्दे राज्यसिंहासनमारुरोह। प्रायेण 530 खीष्टाब्दे च तस्य विस्तृतप्रदेशस्य वीरजातिभिः निष्कासितः स कश्मीरेष्वाजगाम। यत्र च स्थित्वासौ, छिन्नस्य राज्यस्य पुनरपि प्राप्त्यै सततं प्रयत्नमकार्षीत्। 540–550 मध्ये तस्य शासनमभवत्[19]।

मिहिरकुल-विषये प्रवर्तिताः परम्पराः—कल्हणेन कृतं मिहिरकुलवर्णनं रोचक-लोककथा-परिपूर्णमस्ति। तासां कथानामपि च वर्तते महत्वम्। यतस्ताः मिहिरकुलस्य मृत्योरनन्तरं, शतवर्षेषु विकसितानां तद्विषये प्रचलितानां जनश्रुतीनां परम्पराणां च चित्रं स्पष्टीकुर्वन्ति। तस्य चरिते क्रूरता, हिंसावृत्तिश्च प्रायेण समस्तलोकान् प्रभावितान् चकार। अस्य च गुणद्वयस्य व्याख्याने कविना लिखिताः कथाः, ह्यूनसांगस्य वर्णनेनापि पुष्टा भवन्ति। पूर्ववर्ती चीनयात्री सुंगयुनः अपि भारते आगत्य तं क्रूरं हिंसारतं च भूभृतं ददर्श। वार्तामपि च तेन सममकार्षीत्। तद्विषये प्रचलिताः कथाः श्रुतवान्। ततश्च स अपि तस्य वर्णनं तथैव चकार यथा अन्यैः कृतम्। एकस्यां कथायां तु कल्हणः '**त्रिकोटिहा मिहिरकुलः**'' इत्यभिधाय कोटित्रयजनानां हिंसायाः सूचनामदात्। इदं चापि ह्यून्सांगस्य वर्णनेन पुष्टं जायते[20]। एकस्यामपरस्यां कथायां कश्मीरद्वारे (पीरपन्तसाल दर्रा इति स्थाने), मिहिरकुलेन कृतः शतं करिणां घातः (शतमन्यत् गजेन्द्राणां हठेन निरलोठयत् 1-303) आकर्षको वरीवर्ति। यतः साम्प्रतमपि कश्मीराणां जनश्रुतिषु तस्य स्मृतिरवशिष्टा विद्यते। नरपतेरस्य अनेकेषां भीषणसंग्रामाणामैतिहासिकतथ्यस्य स्मृतिचिन्हं कविवर्णितायां सिंहलेषु विजययात्रायां, चोल-कर्णाट-लाट-सिन्धु-नरेशेषु विजयप्रसंगे अवशिष्टं ननु। एकस्मिन् पद्ये कल्हणः कथयति यत् कदाचित् मिहिरकुलः सिंहलनृपस्य पादांकितं पटं वक्षसि धारयन्तीं स्वभार्यामपश्यत्। क्रोधाच्च सिंहलेषु आक्रमणमकार्षीत्। इयं च कथा कल्हणसमये अपि जनश्रुत्यां प्रचलितासीत्। तस्याश्च पुष्टिः कस्यचित् काश्मीरराज्ञः वर्णनप्रसंगे ''मुजमलुट-टवारीख'' इति ग्रन्थेनापि जायते। अपि च फ्लीटमहोदयः अपि तत्पुष्टिं कृतवान्।

अन्यच्च ('अग्रहारान् जगृहिरे गान्धारा ब्राह्मणास्ततः 1-30') वः परिहारदः 1-312 इति वर्णनमपि ऐतिहासिकतत्वं धत्ते। यच्च मिहिरकुलस्य गान्धारैः सह निकटसम्बन्धमपि द्योतयति, स च सम्बन्धः ह्यून्सांगस्य सुंगयुनस्य च लेखैरपि पुष्टं भवति[21]।

---

(19) 1-286, 287, 288, 289 टि.
(20) 1-310, 322, 322 टि
(21) 1-294 से 300, 294 टि.

अपि च (**विनष्टदेशे पुण्याचार-प्रवर्तनम्**) इति पदेन ज्ञायते यत्, क्रूरस्यापि भूपस्य कथंचित् धर्मकार्ये अपि रुचिरुत्पन्ना, स खलु श्रीनगर्यां मिहिरेश्वरं, होलडायां मिहिरपुरं च निर्ममे। गान्धारदेशजातेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः अग्रहारदानं, अकार्षीत्। यच्च तेन पापमाचरितं तत्कृते प्रायश्चित्तं चापि चकार। इयं च धर्मकर्मणि रुचिः पूर्वेषां लेखकानां लेखेष्वपि पुष्टा भवति। किंच ह्यूनसांगस्य वर्णनैरप्यवगम्यते यत् जीवनस्योत्तरे भागे स्वपुण्यकर्मभिः मिहिरकुलः सम्मानं प्राप्तवान्। स हि उत्तरजीवने ब्राह्मणानामपि उदारमनाः संरक्षकः अभवत्।

अयं निष्कर्षः कविना उल्लिखितात् भूभृतः आत्महत्याप्रसंगादपि निर्गच्छति। स एव प्रथमः नृपतिरासीत् यः जीवनस्य पूर्वार्धे क्रौर्यकर्माणि कृत्वा उत्तरार्धे, धर्मस्थापनाय महत्प्रयासं चकार। स्वीयेन. म्लेच्छैश्च विच्छिन्नं धर्मं पुनः स्थापितवान्। अन्ते च पापेभ्यः प्रायश्चित्तमाचरन् देहत्यागमकार्षीत्[22]। मिहिरकुलस्य मुद्राः स्पष्टमेव तस्य शैवत्वं प्रतिपादयन्ति। यच्च प्रवर्तितायाः परम्पराया एव द्योतक ननु।

स्टीनप्रभृतीनां विदुषां मते मिहिरकुलस्य राज्यकालः तस्य यथार्थकालात् द्वादशशतं वर्षपूर्वं निर्धारितः कल्हणेन। निर्धारितकालस्य कारणमपि च नैव प्रदत्तं तेन। संभवतस्तत्कारणं, इदं स्यात् यत् कल्हणः मिहिरकुल काश्मीर-राज्ञां गणनायां स्थानं दातुमैच्छत्, तस्यामेव च तं स्वीचकार[23]।

बकः—मिहिरकुले दिवंगते तत्सुतः सदाचारो बकः पौरैः राज्येऽभ्यषिच्यत। पुण्यकर्मभिः सः जनाह्लादको बभूव। लोकस्तमवतरितं धर्ममन्यत। पुण्यकर्मासौ बकश्वभ्रे बकेशमन्दिरं बकवत्यापगां, लवणोत्साख्यं नगरं च व्यदधात्। बक-विषये वर्णितमिदं निर्मितित्रयमेव केवलं महत्वपूर्णमस्ति। अन्यत्तु किंचित् तस्मिन् विषये इतिहासदृष्ट्या वर्णनीयं नास्ति। कविर्लिखति यत् एकदा काचित् कान्ताकृतिः योगेश्वरी बकस्य समीपमाजगाम। मधुरवचोभिः ग्लपितस्मृतिं तं च यागोत्सव-माहात्म्यं द्रष्टुं निमन्त्रितं चकार। अथासौ पुत्रपौत्रशतोपेतस्तत्र गतो राजा देवीचक्रोपहारतां ययौ। कविः सूचयति यत् तत्समये अपि इयं कथा प्रचलितासीत्[24]।

क्षितिनन्दः-वसुनन्दः-द्वितीयनरः-अक्षः—इमे नरपतयो नाम्नैव केवलं स्मृताः सन्ति। न चास्ते तेषां ऐतिहासिक-सत्ता। कवेरुल्लेखानुसारं वसुनन्दः कामशास्त्रं चकार, अक्षश्च अक्षवलाख्यं ग्राममकारयत्। अक्षवलेति नाम संभवतः प्रचलितपारिभाषिक शब्दावलीतः गृहीतः स्यात्[25]।

---

(22) 1-305 से 315

(23) स्टी. भाग 1–पृ 79

(24) 1-325, 327, 329, 331 से 335

(25) 1-337, 338 संभवतः इदानीं अच्छाबल इति मयादृष्टं स्थलं अक्षवलस्य वर्तमानरूपमस्ति कश्मीरेषु।

गोपादित्यः—राज्ञां सरण्यां गोपादित्यः तदनन्तरं सिंहासनं प्राप। यो वै ऐतिहासिकयथार्थतां वत्ते। स खलु खोल-खागिक-ग्राहाडिग्राम-स्कन्दपुर-शमांग-ग्रसमुख-प्रभृतीन् अग्रहारान् कृत्वा ब्राह्मणेभ्यः ददौ, गोपाद्रौ ज्येष्ठेश्वरं शिवं प्रतिष्ठाप्य आर्यदेशीयेभ्यो द्विजेभ्यश्च गोपाख्यानग्रहारान् अददात्। "उत्तमो लोकपालोऽयमिति लक्ष्म प्रशस्तिषु स प्राप। प्रशस्तिपत्रस्योल्लेखः संकेतयति यत् कल्हणः स्वयं, केनचित् विश्वस्तमाध्ययेन वा गोपादित्य-वृत्तं विलोकितवान्[26]।

गोकर्णः—गोपादित्यसूनुः गोकर्णस्ततः राज्यासनं लेभे। न तद्विषये अधिकं लिलेख कविः। केवलं तेन स्थापितस्य गोकर्णेश्वरशिवस्योल्लेखमकार्षीत्। अष्टपंचाशत-वर्षाणि स राज्यं चकार। उक्तस्थापनायाः विषये नान्यत्र कुत्रापि संकेतः प्राप्यते। जनरल-कनिंघममहोदयः एकां मुद्रामस्य राज्ञः प्रतिपादितवान् किन्तु स्टीन-महोदयस्तां सम्यक् निरीक्ष्य कनिंघममतमदूषयत्[27]।

खिखिल-नरेन्द्रादित्यः—गोकर्णस्योन्तराधिकारी तदात्मजः खिखिलापरनामधेयः नरेन्द्रादित्यः संवृत्तः। स्टीनमते खिखिल एव स्वमुद्रासु स्वात्मनं देवशाहीखिखिल-इत्यलेखीत्। नरेन्द्रादित्यः भूतेश्वर-शिवस्य प्रतिष्ठामकार्षीत्। बहूनि अन्नक्षेत्राणि च चालितवान्। तस्य गुरुः उग्रः उग्रेशं शिवं मातृचक्रं च व्यदधात्। इत्थं खिखि-लस्य खिखिलनाम्ना प्राप्ताः मुद्राः, तस्य निर्मितयश्च तस्य ऐतिहासिकसत्तामनुमाप-यन्ति। इदं तावदुल्लेखनीयमस्ति यत् कल्हणस्य नृपावल्याः लक्खणः अपि नरेन्द्रा-दित्य इति नाम वत्ते। उभे च खिखिल-लक्खणनाम्नी अभारतीये प्रतीयेते[28]।

युधिष्ठिरः—प्रथमतरंगस्य राजसु अन्तिमो युधिष्ठिरः अस्ति। सूक्ष्मनेत्रतया लोकैरसौ अन्धयुधिष्ठिर इति न्यगद्यत। स एव गोनन्दवंश-विध्वंसको मन्यते। पूर्वन्तु स पूर्वेषां पुण्यकर्तॄणां राज्ञां सरणीं जगाम, ततश्च श्रीमदक्षीबः सन् पापकर्मसु निरतः अभवत्। तस्य दुर्वृत्तैस्तन्मन्त्रिण एव तन्नाशोद्यता अभूवन्। ते अन्ये च सामन्ताः राज्यजिहीर्षवः संजाताः। अथ विद्रोहिभिः सामन्तैः मन्त्रिभिश्च बलादसौ राज्या-न्निष्कासितः। राज्ञः राज्यात् पतनं, पलायनं च वर्णयन् कल्हणः शान्तरसस्य रम्यं चित्रणमकार्षीत्[29]।

---

(26) 1–140 से 144

(27) 1–346

(28) 1–344 टि., 347, 348

(29) 1–350 से 373

द्वितीय-तृतीय-तरंगयोः-राजानः

प्रतापादित्यः प्रथमः—द्वितीयतरंगे षण्णां राज्ञां सारिणी वर्तते । सर्वे अपि च ते गोनन्दवंशात् भिन्नवंशा अभूवन् । प्रथमश्च तेषु नरपतिषु, विक्रमादित्यस्य सम्बन्धी प्रतापादित्यः अभूत् । यो वै युधिष्ठिरस्य रुष्टसचिवैः दिगन्तरादानीय राज्ये अभ्यषिच्यत । स हि शक-विजेतुः शकारिविक्रमादित्यात् भिन्न एवाभूत्, इति लिखित्वापि कल्हणो नास्मान् सूचयति यत् बहुषु विक्रमादित्येषु कः असौ गृहीतव्य इति । किन्तु कियत्कालावधि कश्मीरेषु हर्षादीनां राज्यमासीदिति कविवचनेन उज्जयिन्या हर्षविक्रमादित्यः कवेरभिप्रेतः अस्तीत्यनुमीयते । यश्च षष्ठशताब्द्या प्रथमार्धे शशास । स च भूपतिः कवेः मातृगुप्तस्य सरक्षकः अवर्तत ।

इदमत्र वक्तुं शक्यते यत् भ्रमादेव कल्हणः भिन्नकालं नृपद्वयं, एकस्मिन्नेव काले अवर्णयत् । तथापि हर्षादीनां नृपतीनामुल्लेख इतिहासदृष्ट्या उल्लेखनीयो ननु । कश्मीरेषु तदागमनमेव गोनन्दवंशस्य शासनं समापितवान् । अत्र खलु शकारिविक्रमादित्यस्योल्लेखं कृत्वा कविः शकेषु विक्रमादित्यस्य विजयमुल्लिखितवान् । प्रतापादित्यप्रथमः द्वात्रिंशत्-वर्षाणि राज्यं कृत्वा दिवं ययौ ।

जलौकाः—तस्मिन् दिवंगते तत्तनयः जलौकाः तद्वदेव द्वात्रिंशत् वत्सरान् शासनं सञ्चाल्य द्युलोकमगमत्[1] ।

तुंजीनः प्रथमः—अथ जलौकासुतः तुंजीनः प्रजा अरंजयत्, 'वाकपुष्टा" इत्याख्यया दिव्यप्रभावया भार्यया सार्धमसौ बहूनि पुण्यकर्माणि चकार । उभौ तौ महाभागौ भुवः आभरणरूपं तुंगेश्वरं शिवमन्दिरं कतिकाख्यं नगरं च चक्रतुः । दुर्दैवात् तयोः राज्यकाले अकस्मादेव भाद्रपदमासे तुहिनमपतत्, परिणामे च भयंकरो दुर्भिक्षविप्लवः समजनि । राजा तु सपत्नीकः निजैः कोशैः अन्नं क्रीत्वा प्राणिनः समजीवयत् । अन्ततश्च प्रजापुण्यात् नृपस्य, देव्याश्च प्रभावात् दुर्भिक्षः शशाम । अथ सा निष्कलमषा राज्ञी भूतिविभवोदग्रं कतीमुषं, रामुषं चाग्रहारं द्विजन्मभ्यः दाने ददौ । अथ तत्पत्यौ शान्ते सा साध्वी अपि तं विपन्नमन्वगात् । यत्र च सा प्राणान् तत्याज, कल्हण-समये अपि तत्स्थानं वाकपुष्टाटवी इति न्यगद्यत ।

तुंजीनराज्ये द्वैपायनमुनेरशः चन्दको नाम नाटककारो महाकविरभूत् । वर्णितः दुर्भिक्षः, निर्मितयः, चन्दकश्चेति सर्वे अपि ऐतिहासिकं तथ्यं दधति[2] ।

विजयः—तुंजीनानन्तरमन्यकुलजः विजयो नाम नृपः अष्टौ वर्षाणि राज्यमकार्षीत् । असौ पत्तनपरिवेष्टितं विजयेश्वरं मन्दिरमेकं चकार । अस्य पत्तनस्य विषये अन्यत्र प्रमाणं नोपलभ्यते ।[3क]

---

(1) 2–5, 6, 7, 9, 10

(2) 2–11, 12, 14, 18, 19, 20, 28, 54, 55, 56, 57, 16

(3क) 2–62 स्टी. राज, भाग 1 पृ. 81

जयेन्द्रः—विजयतनयस्य जयेन्द्रस्य वर्णनमवास्तविकं विचित्रं दन्तकथाश्रितं च वर्तते। किन्तु तत्प्रसंगे कविः अद्भुतचरितस्य मंत्रिणः, पश्चात् च शूले आरोपितस्य सन्धिमतेः विस्तृतकथां ददाति। मृतः असौ सन्धिमान् कामोन्मत्तानां योगीश्वरीणां प्रभावेण पुनरपि जीवितः अभूत्। जयेन्द्रे मृते च सिंहासनमारुरोह 'आर्यराज' इति ख्यातिं च प्राप। काश्मीराणां परम्परासु राजभक्तेषु आदर्शभूतः, प्रेमी चेति प्रसिद्धः असौ, सप्तमत्वारिंशत् वत्सरान् उर्वीम् प्रशास्य, प्रजानां विरागात् स्वेच्छया नृपासनं तत्याज। जीवनं चावशिष्टं भूतेशपूजने निनाय।

सन्धिमतेः आर्यराजस्य इमां विचित्र-कथां वीक्ष्य विशेषतश्च मृतस्य तस्य पुनरुज्जीवनं, अयथार्थमसम्भवं च मत्वा, तस्य सतायाः कल्पनापि वृथैव प्रतीयते। कल्हणकाले अपि प्रचलिताः लोकपरम्पराः कैश्चित् प्राचीनमन्दिरैः अन्यैश्चावशेषैः, समं तदभिधानं संयोज्य तस्य स्मृतिं स्थिरीचक्रुः। स्टीनमते अस्य धर्मात्मनः नरपतेः अतिशयोक्तिपूर्णम् वर्णनं चरितं च ऐतिहासिक-सत्यतां विलोपयति। अपि च वयं 'संधिमति' इति नाम्नः स्थाने सन्धिमत् इति परिवर्तितमभिधानं पश्यामः तत्कारणं सम्भवतः प्रचलितशब्दविज्ञानमेवासीत्, तच्च नाम कामपि लोककथामाश्रयत्।[3ख]

मेघवाहनः—आर्यराजस्य राज्यत्यागेन समं द्वितीयस्तरंगः समाप्तिं याति। ततश्च पुनरपि गोनन्दवंशस्य राज्यं प्रारब्धम्। तत्र च सर्वप्रथम, अन्धयुधिष्ठिरस्य प्रपौत्रस्य तनयः मेघवाहनः नृपः बभूव। राज्यान्निर्वासितः अन्धयुधिष्ठिरः गान्धार-नृपतेः-सभायामुवास तत्प्रपौत्रं गोपादित्यं गान्धार-नृपः जुगोप। स च तत्रैव मेघवाहनं पुत्रं प्राप्तवान्। काश्मीरमहामात्यानामाग्रहेण[1] निमन्त्रणेन च मेघवाहनः स्वपूर्वेषां राज्यं स्वीचकार। असौ अतीव महिमाशाली, उदारचेताः, पूतात्मा च शासकः अभूत्। सर्वत्रैव तेन हिंसानिषेधस्याज्ञा उद्घोषिता। यज्ञे अपि पशुहिंसां स समाप्तिवान्। तेन, तत्गुरुणा, तत्पत्नीभिश्च निर्मिताः विहाराः स्तूपाः मठाः च सम्यग् साधयन्ति यत् स भूभृत् बौद्धानां महान् संरक्षक आसीत् तेषां धर्मे चासीत् तस्य रुचिः। तस्य धवलचरित्रं प्रकाशयन्तीभिः विविधकथाभिः सह कल्हणः तेन प्राणि-हिंसानिषेधाज्ञाप्रसाराय कृतां दिग्विजययात्रामपि उल्लिखितवान् **स दिग्जाय निर्व्याज धर्मचर्यो विनिर्ययौ**। किन्तु इदमत्राश्चर्यं यत् दिग्विजयप्रसंगे कविः लंकाधिपतेः विभीषणस्याप्युल्लेखमकार्षीत्, वस्तुतः विभीषणसमये मेघवाहनसमये च शतशो वर्षाणामन्तरमस्तीति। तस्मात् लंका विजयप्रसंगः अयथार्थः प्रतिभाति। कल्हणकाले लोकश्रुतिः प्रचलितासीत् यत् पुरा दिग्विजयप्रसंगे लंकायां निर्मिताः ध्वजाः उपहारेषु राज्ञे दीयन्ते स्म, **'सनाथशिखरान् प्रादात्तस्मै रक्षः पतिर्ध्वजान्'** संभवतः उक्तां जनश्रुतिमाश्रित्यैव कल्हणः मेघवाहनस्य लंका-विजयं कल्पितवान्। कल्हणः स्वयमपि तस्य कासांचित् कथानां वर्णने 'जनाः विश्वासं न करिष्यन्तीत्यभिधाय त्रपामनुभवति।

(3-ख) 2-65 से 115।

(4) 2-145, 146।

किन्तु एतासु नैककथास्वपि किंचित् ऐतिहासिकं तत्वं प्राप्तुमशक्यत एव। मेघवाहनस्य गान्धारागमनं सत्यमेव प्रतिभाति। अन्येषां कुषाणानामागमनं प्रागेव मया लिखितम्। कल्हणेन वर्णितं मेघवाहन-पत्न्या अमृतप्रभया विनिर्मितं 'अमृतप्रभा-भवनविहारं चीनयात्री ओन्ग-कोंग महोदयः अपि जज्ञौ। स्तुन्याख्यया मेघवाहन-भार्यया निर्मितः लोस्तोन्यास्तूपः वास्तविकः प्रतीयते।[5]

श्रेष्ठसेनः—चतुस्त्रिंशतं सामः पृथिवीं पालयित्वा मेघवाहने दिवं गते तस्य सूनुः प्रवरसेन इति द्वितीयनामा तुंजीन इति ख्यातश्च श्रेष्ठसेनः क्ष्मां ररक्ष। पुराणाधिष्ठाने समातृचक्रं परमेश्वरं विधाय अनेकाः प्रतिष्ठाः स व्यदधात्।[6]

हिरण्यतोरमाणौ—श्रेष्ठसेनस्य हिरण्यःतोरमणाख्यौ द्वौ सुतावास्ताम्। अग्रजः हिरण्यः, पितुरुत्तराधिकारं प्राप। अनुजश्च तोरमाणः युवराजत्वमभजत। तोरमाणे स्वदीन्नारे प्रवर्तिते (तोरमाणेन दीन्नाराः स्वाहताः संप्रवर्तिताः) सति, तदग्रजः तं बन्धने व्यदधौ। चिरं कारागारे निक्षिप्तस्य तस्य भार्या अंजनाभिधा एकस्य कुलालस्य निलये सुतमेकं प्रासोष्ट। तत्रैव पालितः स शिशुः प्रवसेनेति संज्ञां प्राप। स च पश्चात् प्रवरसेनद्वितीयः इति ख्यातः राजसिंहासनं प्राप्तवान्।[7]

तोरमाण-मुद्राः—हिरण्स्य ऐतिहासिक-सत्यतायां नावाप्यते बहिः प्रमाणम्, किन्तु तोरमाणस्य नाम सम्प्रत्यपि सुरक्षितासु काश्मीर-ताम्रमुद्रासु सुरक्षितो वर्तते। कल्हणस्यैतासां मुद्राणामुल्लेखेन सह प्राप्तानां मुद्राणां च सम्बन्धे न वर्तते संशयावकाशः किन्तु इतिहास–विचारेण उत्पन्नानि स्टीनप्रमृतिभिः प्रदर्शितानि प्रश्नानि न समाधानं ददति।[8] तोरमाणांकितानां मुद्राणां सत्ता, प्रवर्तनं च पंचमषष्ठशताब्द्योरवश्यमभूत्। पूर्वन्तु हिन्दुशासनकाले प्राप्तासु मुद्रासु तोरमाणस्य नूतनाकृतयो मुद्राः सर्वाधिकं पुरातनाः प्रतिभान्ति। आकृतिः, प्राचुर्येण प्रवर्तनं चानुमापयति यत् केनचित् शक्तिशालिना, जयशीलेन राज्ञा ता उल्लिखिताः प्रवर्तिताश्चासन्। स्टीनप्रभृतीनां मते प्राप्तमुद्रासु विद्यमानः तोरमाणः मिहिरकुलस्य पित्रा तोरमाणेन अभिन्नो वर्तते। यः खलु पंचमशताब्द्याः अवसाने पंचनद-प्रदेशे, संभवतः कश्मीरेष्वपि शासनमकार्षीत्। सत्यं चेदिमनुमानं स्वीक्रियते तर्हि प्रश्नः अय समुदेति यत् कविः पितर पुत्रात् सप्तशत वर्षाण्यनन्तरं कथं निदधाति। इदं चापि स्मर्तव्यम् यत् कश्मीरेषु अपरः अपि पश्चात्वर्ती कश्चित् शासकः तोरमाणः अभूत्। यद्यपि एतन्नामतुरुष्कदेशीयं (टर्कीति प्रसिद्धं) प्रतीयते, तथापीदं कल्हणस्येतिहासे दशम-शताब्द्याश्चरमभागे गान्धाराणाम् एकस्य शाहिवंशीयस्य राजकुमारस्यापि दृश्यते। अस्तु तोरमाण-

(5) 3–2 से 14, 27, 72, 77, 94, 9 टि०, 10 टि०।

(6) 3–96, 97, 99।

(7) 3–102. 109, 107 से 120।

(8) 3–103 टि०, 4–495 टि०।

नामांकितानां मुद्राणां को नाम प्रवर्तकः अस्तीति न निर्णीतमस्ति विद्वद्भिः, नेदं वक्तुं शक्यते यत् कल्हणस्येतिहासे तोरमाणः कथं निहतभाग्यः निगदितः।[9]

मातृगुप्तः—कल्हणस्य कथानुसारं तोरमाणः कारागारे एव मृत्युं प्राप्नोत्। तस्य पुत्रः प्रवरसेनश्च तीर्थयात्राप्रसंगेन कश्मीरान् तत्याज कतिपयदिवसापगमे हिरण्यः अपि एकत्रिंशतवत्सरान् राज्यं कृत्वा निःसंततिः स्वर्गम् जगाम। तस्य मृत्योः प्रवरसेनस्य च राज्यारोहणस्य मध्यकाले कवेः मातृगुप्तस्य शासनं कविना वर्णितम्। एतस्य वर्णनमितिहासस्य यथार्थतां धत्ते। कविना विस्तरेण वर्णिता कथा मातृगुप्तं निर्धनं कविं प्रतिपादयति। स वै उज्जयिन्या नृपतेः हर्षविक्रमादित्यस्य राज्यसभायां सम्मानं प्राप्तुमियेष। तत्र गत्वा राज्ञः परितोषाय तद्गुणसूचिकाः कविताश्चकार। पूर्वन्तु नासौ साफल्यं लेभे। किन्तु अन्ततश्च राज्ञः स्नेहं सम्मानं चाकस्मादेव प्राप। राजा काश्मीरसचिवानुद्दिश्य आज्ञा-पत्रमेकं, मातृगुप्तस्य तत्राभिषेकाय, तस्यैव हस्तेन प्रेषितवान्। दलोदन्तानभिज्ञः मातृगुप्तः काश्मीर-सीमां प्राप्य तत्र काश्मीरिकमहामात्यान् प्रतीक्षमाणान् ददर्श। तैश्च, पत्रं वाचयित्वा स सम्मानं राज्ये अभ्यषिच्यत। प्रायेण पंचवर्षाणि राज्यं कृत्वा पुण्यात्मा कविः राजा मातृगुप्तः स्वसंरक्षकस्य मृत्युमाकर्ण्य प्रवरसेनाय राज्यमत्याक्षीत्।[10]

विक्रमादित्य-हर्षः—मातृगुप्तविषये लिखितेयं कथा तत्संरक्षकं इतिहास-प्रसिद्धं हर्षविक्रमादित्यमुल्लिख्य इतिहासकाराणां कृते, कानिचित् यथार्थ-तत्त्वानि प्रकाशयति। उज्जयिनी-नगर्याः विक्रमादित्य-हर्षः कल्हणेन शैलादित्य-प्रतापशीलस्य पिता भणितः। अयं च शैलादित्य स एवास्ते, यो हि ह्यून्सांगमते 580 ख्रीष्टाब्दे मालवदेशे शासनं चकार। अयमुल्लेखः कल्हणेन वर्णितस्य विक्रमादित्य-हर्षस्य विख्यातेन विक्रमादित्येन सहाभिन्नत्वं साधयति। स हि शैलादित्यात् पूर्वम् पदासीनो निगदितः ह्यून्सांगेन। स्टीनमते विक्रमादित्य-हर्षस्य राज्यं षष्ठशताब्द्याः प्रथमार्धे आसीत्[11]। इदं प्रतीयते यत् इफ्थेलिट (Ephthelite) शासनस्य पातने विक्रमादित्यः साहाय्यमकरोत्। यद्वा तत्पतनेन स अवश्यं लाभान्वितः अभूत्। तत्कारणादेव कश्मीरशासने अपि तस्य प्रभावः अभवत्। यद्यपि मातृगुप्त-विषये वर्णितानां घटनानां प्राप्तैः तथ्यैः सह अनुकूलता वर्तते तथापि तस्य राज्यं वस्तुतः आसीन्नवेति न निश्चयप्रचं वक्तुं शक्यते।

क्षेमेन्द्रेणान्यैश्च काश्मीरलेखकैः उदाहृतानि पद्यानि वीक्ष्य मातृगुप्तकवेः सत्तायास्तु पुष्टिर्भवति, किन्तु काश्मीरेषु तस्य राज्य-शासनविषये, राजतरंगिणीं व्यतिरिच्य प्रमाणानि न प्राप्यन्ते। कल्हण-प्रतिपादिता कथा चेत् सत्यतामावहति तर्हि वयमेतन्निष्कर्षं प्राप्तुमर्हामो यत् षष्ठशताब्द्याः मध्यकाले, कश्मीरेष्वेकस्य शासकस्याल्प-

---

(9) स्टी० राज० भाग 1–पृ० 82, 83, 3–104, 105, 122।

(10) 4–123, 124, 125 से 323।

(11) स्टी० राज० 3·125, 330 दि०।

कालीनं शासनमासीत् यो वे उज्जयिन्या विक्रमादित्यस्य साम्राज्यं स्वीचकार यद्वा तत्सहायतां लब्धवान् ।

कविः, मातृगुप्तनिर्मितं मातृगुप्नस्वामि-मंदिरमपि उल्लिलेख[12] तत्संरक्षकत्वे एव मेण्ठः हयग्रीववधं लिखितवान् "हयग्रीववधं मेण्ठस्तदग्रे दर्शयन्नवम्" 3–260 ।

प्रवरसेन–द्वितीयः—राजतरंगिणी प्रदर्शयति यत् प्रवरसेन-द्वितीयः त्रिगर्तानां भुवं विजित्य स्वपितृणां विलुप्तराज्यमधिकर्तुम् कश्मीरान् प्रस्थितः । विक्रमादित्य-मृत्योः मातृगुप्तस्य राज्यत्यागवत्तां चासौ शुश्राव । स्वेदेशवासिने कवये मातृगुप्ताय कल्हणस्य पक्षपातं वीक्ष्य, अस्मिन् वृतान्ते वस्तुतः अस्य पुष्टिर्जायते यत् कस्यचित् वंशजस्याक्रमणेन स राज्यसिंहासनं लोपितवान् ।

प्रवरसेन-द्वितीयस्य राज्यवर्णनं विशेषं महत्वं धत्ते । कविः तस्य विजययात्रायाः विस्तरशो वर्णनं व्यधात्, यस्यामसौ सौराष्ट्रानुत्पाट्य राष्ट्रकूटदेशविपाटनं चकार । सपत्नेननिर्वासितं विक्रमादित्य-तनयं शैलादित्यापरनामानं प्रतापशीलं पुनरपि, पित्र्ये राज्ये चकार[13] । अस्माभिः दृष्टमस्ति यत् ह्यून्सांगवृत्तेन सम्यग् ज्ञायते यदयं मालव-नृपतिः विक्रमादित्यहर्षमनुचकार राज्यसिंहासने तदुत्तराधिकारित्वेन । ह्यून्सांगस्य कल्हणस्य च वर्णने सामंजस्यं वीक्ष्य पुष्टं जायते यत् प्रवरसेनः शैलादित्यस्य समकालीन आसीदिति, कवेः संकेतः यथार्थतामावहति । ह्यून्सांगः प्रत्यपादयत् यत् शैलादित्यः स्वकालात् षष्ठिवर्षाणि पूर्वमभूत् । स च समयः षष्ठशताब्द्या द्वितीयार्धे 580 खीष्टाब्दे प्रतिभाति ।

प्रवरपुर–स्थापना—उक्ता तिथिः राज्ञा स्वराजधान्यां, प्रवरपुरे प्रवरसेनपुरे वा कृतानां निर्मितीनां कविकृतेन, विस्तृतवर्णनेनापि पुष्टा जायते । इदं हि प्रवरपुरं स्टीनमते श्रीनगरस्य क्षेत्रे निर्मितमभूत् । यद्धि साम्प्रतमपि कश्मीराणां राजधानी अस्ति । पंडितैश्च तत्कृते साम्प्रतमपि क्वचित्प्रवरपुरमिति[14] । चीनदेशस्य तेगवंशस्य इतिहासालोचनेन ज्ञायते यत् अष्टमशताब्द्याः पूर्वभागे श्रीप्रवरपुरं श्रीनगरस्यैव कृते प्रायुज्यत । ह्यून्सांगः काश्मीराणां राजधान्या नामोल्लेखं नाकार्षीत् । किन्तु या स्थितिः क्षेत्रं च तेन वर्णितं तत् तु वर्तमान-श्रीनगरमेव सूचयति । नूतननगरमित्यभिधाय च पुरातननगरात् (पुराणाधिष्ठानात्) तत्, भिन्नं करोति, प्रसिद्धः असौ चीनयात्री । तदिदं स्फुटमस्ति यत् ह्यून्सांगस्य यात्रासमये 631 खीष्टाब्दे प्रवरसेननिर्मिता राज-धानी विद्यमानाभूत् । अनेन च ह्यून्सांगस्य यात्रातिथौ प्रवरसेनस्य च तिथौ सामंजस्यं कर्तुम् शक्यते ।

प्रवरसेनस्य मुद्राः—प्रवरसेन नामांकिताभिः मुद्राभिरपि उक्तं तथ्यं संपुष्यते । स्वर्णरजत-निर्मितासु तासु काश्चन सम्प्रत्यपि श्रीनगरसंग्रहालये सन्ति मया च काश्मी-

---

(12) 3–263

(13) 3–285, 287, 328, 330

(14) 3–339 से 349 टि.

रयात्राप्रसंगे ता दृष्टाः[15]। तासां मुद्राणामाकृतिः एकतस्तु तोरमाणस्य मुद्राभिः सह, अपरतश्च किदारकुषाणानां मुद्राभिः सह सम्बन्धं सूचयति। किदार–(वोटी)–कुषाणाः खलु पंचमशताब्द्यां तदनन्तरं गान्धारेषु सिन्धोश्च पूर्वभागेषु महत्कुषाणानामुत्तराधिकारिणः आसन्। प्रवरसेनस्य मुद्राः काश्मीराणामन्येषां राज्ञां च मुद्राभ्यः असंशययेव प्राचीना वर्तन्ते। तासां नामानि वय कार्कोटवंशप्रसंगे प्राप्स्यामः। प्रवरसेनमुद्रासु कार्कोटराज्ञां च मुद्रासु उल्लिखितः किदारशब्दस्तत्र लघुकुषाणानां मुद्राभ्यः समागतो ननु। अयं च लघुकुषाणवंशस्य संस्थापकेन सम सम्बध्यते। यश्च संस्थापकः चीन-देशस्येतिहासे किटोलो' इति निगदितः। अयं सम्बन्धश्चेत् स्वीक्रियते तर्हि प्रवरसेनः, अन्ये च पूर्ववर्तिनः काश्मीर-राजानः, येषां मुद्रासु किदार-शब्दः प्राप्यते, अवश्यमेव लघुकुषाणानां शासकपरिवारेण सह प्राक् सम्बद्धा भविष्यन्तीति निष्कर्षो निर्गच्छति।[16क]

प्रवरपुरस्थापनायाः कल्हणेन कृतं विस्तृतं वर्णनं तत्र चित्रितानि यथार्थतथ्यानि च प्रतिपादयन्ति यत् प्रवरसेनस्य राज्यविषये विश्वस्य ऐतिहासिकपरम्पराः कविना संगृहीताः स्वीकृताश्चासन्। नूतनराजधान्या प्रवरेश्वरशिवस्य मन्दिरं कल्हणकाले अपि विद्यमानमभवत् इति कवेः **प्रासादे प्रवरेशस्य सिद्धिक्षेत्रे क्षमापतेः स्वर्गद्वारं प्रतिभटं द्वारमद्यापि लक्ष्यते** । 3-308। इति शब्दैः ज्ञायते। बिल्हणमते प्रवरसेनः तस्मिन्नेव नगरे प्राणान् तत्याज।

युधिष्ठिरः द्वितीयः–प्रवरसेनस्य महिष्यां रत्नप्रभादेव्यां जातः युधिष्ठिरः एकोनचत्वारिंशत् समाः मासत्रयं च क्षमां पालयाम्बूभव। सर्वरत्नजयस्कन्दगुप्तप्रभृतिभिः तन्मन्त्रिभिः स्वनामांकिताः विहारचैत्याः विनिर्मिताः। जयेन्द्रतनयः वज्रेन्द्रो नाम तस्य सचिवः चैत्यादिसमलंकृतं भवच्छेदाभिधं ग्रामं व्यदधात्। स्कन्दगुप्तेन निर्मितस्य स्कन्दभवनविहारस्य नामाद्यापि खंडभवन-नाम्ना श्रीनगरे अवशिष्टमस्ति। तदन्तिकमेव प्रवरगुप्तः प्रवरपुरेश्वरं मन्दिरमकार्षीत्।[16ख]

लखण–नरेन्द्रादित्यः—युधिष्ठिरस्य भार्यायां पद्मावत्यामुत्पन्नः लखणापरनामा नरेन्द्रादित्यः नृपतिरभूत्। यो हि नरेन्द्रस्वामिनं विदधौ। अस्य पार्थिवस्य विषये नाधिकं वृत्तं वयं प्राप्नुमः राजतरंगिण्यामन्यत्र वा। किन्तु तस्यैवापरं नाम 'लखण' इति इतिहासदृष्ट्या रुचिकरम्। अभारतीयमिदं नाम एकस्यां एस्थेलाईटप्रकारायां मुद्रायां प्राप्यते, यत्र राजा लक्खण-उदयादित्य इति उल्लिखितः ननु। सा मुद्रा खिंखिलस्य मुद्रया सह साम्यत्वात् कश्मीरदेशेन सम्बद्धाभविष्यत्। स्टीन-

(15) कनिंघमकोइन्स आफ मिडीवियल इण्डिया पृ. 43 तथा टि. एच (4–455)
(16-क) तदेव पृ 27 एव स्टी. भा. 1 पृ. 85 टि. 30
(16-ख) 3–379 से 381, 6–313 टि.

महोदयस्य मते राजतरंगिण्यामुल्लिखितः लखण-नरेन्द्रादित्य एवात्मानं "लखण-उदयादित्य" इत्याह स्वमुद्रायाम्। किन्तु सम्प्रति नास्माकं सर्मपे नामपरिवर्तनविषये दृढ-प्रमाणमस्ति। न चेद वक्तुं शक्यते यत् कथमयं एस्थेलाइट-कुमारः राजतरंगिण्याः राजावल्यां खिखिलात् मिहिरकुलात् चातिदूरं स्थानमवाप्तवान्। याभ्यां सममिदं नाम सम्बद्धं प्रतीयते। एतदुल्लेखनीयं यत् कल्हणः खिखिलस्यापि द्वितीयं नाम 'नरेन्द्रादित्य' इति ददाति[17]।

रणादित्यः—नरेन्द्रादित्ये दिवंगते तस्यानुजः रणादित्यः पृथिवीं पुपोष स एव जनैः तुंजीन इत्यभिधीयते स्म। कल्हणेन कृतं तस्य वर्णनमपि विविधाभिरद्भुताभिर्दन्तकथाभिः पूर्णमस्ति। दन्तकथानां नायकवत तच्चरित्रं चित्रितम्। कविः प्राह-शतत्रयवर्षाणिः असौ नृपतिः राज्यमकार्षीत् "**एवं स भूपतिर्भुक्त्वा भुव वर्षशतत्रयम्**" 3–470। अस्मिन् दीर्घकाले च घटना विस्मयोत्पादिकाः सन्ति। तस्य राज्ञी रणारम्भा देवी अभिहितास्ति। तस्याः कान्ताकृतिः चरितं च विचित्रोदन्तपूर्णम् विस्तरेणावर्ण्यत। किंच रणादित्यस्य पातालगमनं, विविधमन्दिराणां निर्माणकाले तत्पत्न्या कृतानि अद्भुतकर्माणि चापि विस्तरेण वर्णितानि। किन्तु न तत्रैतिहासिक-सत्यता संलक्ष्यते। केषांचित् मन्दिराणामुल्लेखप्रसंगे तु वयं काश्चित् ऐतिहासिक-परम्पराः प्राप्नुमः। रणादित्येन तत्पत्न्या च रणारम्भस्वामि-मन्दिरं, पाशुपतानां निवासाय मठश्च (3–460) कारितम्। अन्यान्यपि भवनानि ताभ्यां कारितानि। आसां निर्मितीनां पृष्ठभूमौ इतिहास-परम्परा काचित् दृश्यते। अन्यत् वर्णनन्तु वृथैव वर्तते इतिहासदृष्ट्या न च तन्महत्वं धत्ते[18]।

विक्रमादित्यः—रणादित्यस्य उत्तराधिकारी तस्य पुत्रः विक्रमादित्यः निगदितः द्वाचत्वारिंशत् वत्सरान् स भुवमपालयत्। तस्य मन्त्री ब्रह्मा ब्रह्ममठं गलूनश्च स्वपत्न्या नाम्ना विहारमेकं निर्ममे। किन्तु अनयोः मठविहारयोः सत्ता-विषये नान्यत् बाह्यं किंचित् प्रमाणं प्राप्यते। एतन्मात्रमेव विक्रमादित्यविषये कविरलिखत्[19]।

बालादित्यः—अथ तस्य भ्राता बालादित्यः नृपः अभवत्। स हि गोनन्दवंश-वंशस्यान्तिमो राजा आसीत्। तस्य च अनंलेखा नाम्नी कन्याभूत्। तां च वीक्ष्य कश्चित् दैवज्ञः राजानुमुवाच त्वमेवान्तिमो राजासि गोनन्दवंशस्य, त्वयि गते ते जामाता नृपति र्भविष्यति। भीतो नृपस्तां कन्यां कस्मैचित् राज्ञे अदत्वा कायस्थाय दुर्लभवर्धनाय ददौ। स तु एतन्न जज्ञौ यत् दुर्लभवर्धनः कार्कोटनागेन सुस्नातायां तन्मातारि जनित इति। स्वसच्चरितैः स राज्ञः स्नेहं सम्मानं चावाप्नोत्। मंत्री खंखः अपि तं प्रति आकर्षितः अभवत्। यं च पश्चात् दुर्लभवर्धनः स्वभार्यया अनंग-लेखया समं रहः संगतं ज्ञातवान्।

---

(17) 3–383 टि., स्टी. भाग 1 पृ. 85, 86

(18) 3–385 से 473

(19) 3–474, 475, 476

बालादित्ये चतुर्भिर्मासैः न्यूनान् सप्तत्रिंशतिमब्दान् राज्यं कृत्वा दिवं प्रयाते खंखः दुर्लभवर्धनं भूपतिं चकार। इत्थं च केन प्रकारेण कश्मीरशासनं गोनन्दान्वयात् कार्कोटवंशे ययौ इति वर्णनमतिरोचकं रोमांचकं चास्ते[20]। दुर्लभवर्धन-विषये लिखिता विस्तृताः कथाः संकेतयन्ति यत् काश्मीरपरम्पराः, इतिहासप्रसिद्धस्य कार्कोटवंशस्य संस्थापकं जज्ञुः। दुर्लभवर्धनस्याद्भुतकर्माणि उल्लिख्य कविः तस्योत्थाने तद् विघ्नात् दूरीकर्तुमिच्छति। कार्कोटवंशस्य राज्ञां राज्यं चतुर्थतरंगे विस्तृतं खलु। स्टीनमते अस्य वंशस्य वास्तविकं नाम (काम) इत्यासीत्। यच्च कश्मीरब्राह्मणैः ऽद्यप्रत्यपि प्रयुज्यते[21]। दुर्लभवर्धनस्य राज्यारोहणं गोनन्दवंशस्य अन्तिमराज्ञः पुरुषसन्तत्यभावे बभूव, अन्यैः वा कारणैरिति प्रश्नस्तु न सुकरः समाधातुम्। वस्तुतस्तु बालादित्यस्यापि ऐतिहासिकसत्तायाः प्रमाणाय न क्वापि कापि, मुद्रा लभ्यते, किन्तु तेन तन्मंत्रिभिः, तस्य पत्न्या च निर्मितानि भवनानि धर्मस्थानानि, मन्दिरादीनि च यथार्थपरम्परास्वेवाधृतानि प्रतीयन्ते। कल्हणेन प्रदर्शिता कार्कोट-राज्ञां वंशावली ऐतिहासिकमहत्वं दधात्येव[22]।

चतुर्थतरंगस्य राजानः

कार्कोटवंशः—कल्हणस्य कथायां कार्कोटवंशस्य राज्यारोहणं महत्वपूर्णम् स्थानं धत्ते। यतः अस्मात् वंशात् अग्रे वर्णितानां राज्ञां समुदायस्य नामानि मुद्रासु प्राप्यन्ते। यद्वा विदेशीतिहासकाराणां दुर्लभवर्धन-वर्णनैरपि तेषां पुष्टिर्जायते। कार्कोटवंशस्य प्रथमो भूपः दुर्लभवर्धनः खलु, तन्मुद्राः विद्वद्भिरधिगताः[23]। चीनदेशस्येतिहासे अपि तस्योल्लेखो दृश्यते। एकस्मिन् स्थाने तत्र तु-लो-पा इति नाम्ना कश्चिन्नृपः निगदितः अस्ति। यः खलु 627-649 ख्रीष्टाशब्दमध्ये चीनदेशात् काबुलपर्यन्तं मार्गम् वशीचकार। तुलोपा च विदुषां मते दुर्लभवर्धन एवास्ति[24]। इदं प्रतीयते यत् दुर्लभवर्धनस्य षट्विंशत् वर्षाणां राज्यकाले एव ह्यून्सांगस्य यात्रा (631-633) सम्पन्ना। असौ च स्वानुभवान् वर्णयन्नभिदधाति 'लाईफ' इति ग्रन्थे यत् कश्मीरराज्ञा स सम्मानमवाप्तवान्। वर्णनानुसारं अयं पार्थिवः बौद्धभिक्षूणां कृते सम्मानं दधौ[25]।

---

(20) 3-484 से 530

(21) स्टी० रा० भाग 1 पृ० 86

(22) 3-481, 482, 483

(23) 4–8 टि०

(24) कनिंघम कोइंस आफ इंडिया पृ० 38 तथा 4–8 टि०

(25) 4–3

किन्तु कश्मीराणां पवित्रस्थानानि परम्पराश्च वर्णयन्नपि तद्राजनीतिक-दशां न क्वापि वर्णयति यात्री। तस्य वर्णनेन सम्यगनुमीयते यत्तदा अस्माकं देशः शान्ति-पूर्णः समृद्धिशाली च आसीत्। ह्यूनसांगः पश्चिमस्य दक्षिणस्य च प्रायेण सर्वानपि प्रदेशान् कश्मीरशासने अपश्यत्। स खलु सिन्धुनदात् पूर्व-दिशि स्थितां तक्षशिलां, उरशाम्, सिंहपुरञ्च लवुभ्यां पर्वतराज्याभ्याम् राजपुरीपर्णोत्साभ्यां समं वर्णयति। उभे अपि राज्ये कश्मीराणां सीम्नि अभूताम्। नासन् तत्र स्वतंत्राः शासकाः[26]। इदं सर्वं वर्णयन्नपि चीनयात्री दुर्लभवर्धनस्य नाम न ददाति[27]।

प्रतापादित्यः द्वितीयः—तदनन्तरं दुर्लभवर्धनस्य, अनंगदेव्यां संभूतः दुर्लभको, नाम सुतः वसुमतीं शशास। असावेव कियत् कालानन्तरं 'प्रतापादित्य' इत्याख्यां प्राप। तन्नामापि कश्मीरमुद्रासु लभ्यते, मया चेमाः मुद्राः कश्मीरयात्रायां दृष्टाः। तत्रायं श्रीप्रताप इत्युल्लिखितः खलु। तस्य राज्यकालः पंचाशत्वर्षाणामभूत्। किन्तु तस्मिन् दीर्घसमये, प्रतापपुरस्थापनां व्यतिरिच्य, अवशिष्टे कथाभागे तस्य नरेन्द्रप्रभया समं प्रेमकथां विवाह-प्रसंगमेव च कविः विस्तरेण वर्णयति। या हि दैशिकस्य एकस्य वणिजः भार्या अभूत्। तया सह राज्ञः विवाहानन्तरं, सा पुत्रत्रयं प्रासोष्ट। ते च वज्रादित्य-उदयादित्य-ललितादित्य-संज्ञां प्रापुः। उपरि उल्लिखितं प्रतापपुरं सम्प्रति श्रीनगरात् कियत् दूरं 'तापर' इति नाम्ना ख्यातमस्ति तस्य चावशेषा मया कश्मीर-यात्रासमये दृष्टा आसन्[28]।

चन्द्रापीडः—दुर्लभके दिवंगते तत्तनयः चन्द्रापीडः सिंहासनमारुरोह। चीन-देशेतिहासे तेहेन-तो-लो-पी-ली इत्याख्येन राज्ञा सह तदभिन्नत्वं साधितं कोविदैः। चन्द्रापीडः 713 ख्रीष्टाब्दे पुनश्च 720 ख्रीष्टाब्दे कश्मीरेषु शासनमकार्षीत्। अप्र-तिमा आसीत् तस्य न्यायबुद्धिः, तद्विषये प्रचलिते द्वे कथे अपि प्रचलितपरम्परातः कविना गृहीते। कविः तस्य राज्यकाले त्रिभुवनस्वामिकेशवस्य, प्रकाशिका-विहारस्य, गम्भीरस्वामि-नाम्नः विधायकस्य मूर्तेः, छलितस्वामिनश्चेति मंदिराणां निर्माणस्यो-ल्लेखमपि चकार। नववत्सरान् भुवं प्रशास्य असौ भ्रात्रा तारापीडेनैव अभिचार-क्रियया निहतः[29]।

तारापीडः—तारापीडः चन्द्रापीडमनुचकार शासने। सः हि चतुर्वर्षाणां क्रूर-तापूर्णम् शासनं विधाय ब्राह्मणानामभिचारक्रियया मृत्युं प्राप। अभिचारेण तस्य तत्भ्रातुश्च मृत्युः संभवतः कश्मीरलोकश्रुतौ प्रचलित आसीत् तत एव च कविर्जग्राह।

---

(26) विलोक्यतां सी० यु० की० 136, 143, 147, 163

(27) तुलना क्रियतां 'लाईफ' पृ० 78

(28) 4–7, 8 टि०, 17 से 43

(29) 4–45 टि०, 55, 82, 78, 79 80, 81

अनेन च अभिचारादिषु जनानां विश्वासं तच्चरितं च ज्ञातुं वयमर्हामः[30]।

ललितादित्यः मुक्तापीडः—ललितादित्यः तारपीडस्योत्तराधिकारं लेभे। तस्य वर्णनमतीव विस्तृतं विद्यते राजतरंगिण्याम्। इतिहास दृष्ट्या अपि तत् महत्त्वपूर्णं रुचिकरं चास्ते। स खलु महान् वीरशासकः इव उदेति। निजपराक्रमं च कश्मीरेभ्यो बहिः प्रकाशयन् स्वसाम्राज्यं प्रसारयन् दृश्यते। दुर्दैवात् तस्य न कापि मुद्रा प्राप्यते। किन्तु दैवात् दैशिकानां वर्णनानां साक्षिभिः, भवनानां चावशेषैः सर्वातिशायिनः अस्य राज्ञः विषये यथार्थ-तथ्यानि प्राप्यन्ते। कल्हणस्य वर्णनमपि तेषां पुष्टिं करोति[31]।

चीन-देशस्य सम्राजो ह्यूनसांगस्य राज्यकाले(713-775 ख्रीष्टाब्दे) बालिस्तान-स्योपरि च चीनस्य 736–747 ख्रीष्टाब्द-मध्ये कृतस्य प्रथमाक्रमणस्य पश्चात् ललितादित्यमुक्तापीडः चीनदेशे स्वदूतं प्रेषितवान्। तंगवंशस्येतिहासे मुक्तापीडः, मु-नो-पी इति नाम्ना कश्मीरनृपो निगदितो ननु। किन्तु तत्र दूतावास-स्थापनायाः निश्चत-तिथेरभावात् कल्हणेन प्रदत्तो 699–713 ख्रीष्टमध्ये ललितादित्यस्य राज्यकाले नहि परिवर्तनं कर्तुं शक्यते। तथापि दूतावासस्थापना, अस्य सम्राजः दैशिकैः सह सम्बन्धे महत्त्वपूर्णम् प्रकाशं पातयति।

यशोवर्मणः विरोधे प्रस्थानम्—कविः ललितादित्यं सर्वदा जयशीलरूपे प्रस्तौति। दिग्विजयं चिकीर्षोस्तस्य वयः प्रायेण यात्रास्वेव ययौ। '**जिगीषोः प्रायशस्तस्य यात्रास्वेव वयो ययौ** 4–131। तत्र च प्रथमं साहसपूर्णम् प्रस्थानं कान्यकुब्ज-नरेशस्य यशोवर्मणः विरोधेऽभूत्। युद्धे प्रवर्तिते यशोवर्मा रणविमुखः सन् सन्धिमकार्षीत्। सन्धिपत्रे च '**सोऽभूत् सन्धिर्यशोवर्मललितादित्ययोरिति**' 4–138। लिखित्वा ललितादित्यस्य गौणत्वं प्रादर्शयत्। ललितादित्यस्य सान्धिविग्रहिकः मित्रवर्मा अनेन लेखेन स्वभर्तुरवमानममंस्त। तेन चोद्वेजितः भूपतिः यशोवर्मनृपं समूलमुदपाटयत्।

अस्मिन् प्रसंगे यशोवर्मणः सभायां भवभूतिः वाक्पतिराजश्चेति कविद्वयस्योल्लेखः[32] महत्त्वपूर्णः अस्ति। वाक्पतिः गौडवाहो-काव्यमलिखत् यत्र स गौडनृपतेः यशोवर्मणः विजयं प्रदर्शितवान्। काव्यं सम्प्रत्यपि प्राप्यते अनेन काव्येन यशोवर्मणः शासनस्य कालस्य च न खलु सूचना प्राप्यते। चीनेतिहासानुसारं, यशोवर्मा ईचा फोन मो इत्याख्यात् मध्यभारतस्य शासकादभिन्नः खलु, यः 731 ख्रीष्टाब्दे चीनदेशे दूतं प्रेषितवान्। इदमपि संभाव्यते यत् तंगवृत्तान्तानुसारं ललितादित्यस्य दूतः तिब्बतेन सह युद्धप्रसंगे निजस्वामिनः मित्रत्वेन यस्य मध्यभारतस्य राज्ञः उल्लेखमकार्षीत् स यशोवर्मा अभविष्यत्। इदमनुमानं चेदंगीक्रियेत तर्हि, यशोवर्मणः चीन-देशे दूतावास-

---

(30) 4–124, 94

(31) 4–126 से 131, 132, 4–126 टि०

(32) 4–133, 135, 137 से 140, कविर्वाक्पतिराजश्च भवभूत्यादिसेवितः 4–144, 134 टि०

स्थापनायाः तिथिं वीक्ष्य, यशोवर्मणा सह ललितादित्यस्य युद्धं तेन च तस्य राज्यापहरणं 736 ख्रीष्टाब्दादनन्तरमजायतेति संभाव्यते[33]।

ललितादित्यस्य प्रताप-प्रसारः—अष्टमशताब्द्यां उत्तरपश्चिमभारतस्य अज्ञाता दशा अनुमापयन्ति यत् अस्मिन् समये कश्मीराणां शासकेषु कान्यकुब्जस्य च विस्तृत-प्रदेशेषु कलहा अजायन्त। कान्यकुब्जे ललितादित्यः आक्रमणं चकार तं च विजिग्ये, एतेन च दक्षिणे दक्षिणपूर्वभागे च सम्राजः अधिकारस्य प्रतापप्रसारस्य च कविः संकेतं ददाति। राज्ञा कृताभिरन्याभिः यात्राभिः सह जालन्धरलोहरयोरुल्लेखः अपि इतिहास-दृष्ट्या महत्त्वपूर्णो विद्यते। तथैव च महत्त्वपूर्णोऽस्ति अकस्मादेव उल्लिखितानां ललितादित्य-राज्य-सभायामुच्चपदासीनानां शाहिराजकुमाराणामुल्लेखः। शाही इत्युपाधिः संभवतः तुरुष्कवंशस्य कस्याश्चित् जातेः आसीत्। या किल काबुल-उपत्यकायां (घाटी इति भाषा) गान्धारेषु च नवमशताब्द्या अवसाने राज्यं चकार। यस्याश्च शाखाः संभवतः सिन्धु-उपत्यकायाम् तत्पूर्वभागस्य च लघुक्षेत्रेषु कृताधिकारा अभूवन्। इतिहासेन ज्ञायते यत् अष्टमशताब्द्याः प्रारम्भात् अरब-जनानामाक्रमणं काबुलदेशं भयभीतं चकार। तस्मिन्नेव काले सिन्धुदेशे यवनानां शक्तिरपि उत्तरदिशां प्रति सततं प्रावर्धत। यद्यपि काबुलगान्धारयोः शाहिशासनमिमान्याक्रमणानि निरस्तानि चकार, तथापि ललितादित्यः सिन्धुदिशि स्वशक्तेः प्रवर्धनायावसरं लेभे[34]। इमे संकेताः प्रतिपादयन्ति यत् ललितादित्यः पंजाबस्य उत्तरभागे पर्वतभागेषु च स्वाधिकारं प्रसारितवान्। ह्यूनसांगस्य यात्रासमये अपि सिन्धोः चिनावनदीं यावत् पर्वतक्षेत्राणि कश्मीराधिकारे एवाभूवन्। यमुनायाः पूर्वभागे प्रसृतं ललितादित्यस्य शासनमेव तस्मै कान्यकुब्जनरेशे साफल्येन विजयं ददौ। तेन च यमुनायाः उत्तरतटात्, कालिकातटं यावत् समस्तः अपि कान्यकुब्ज-प्रदेशः ललितादित्यस्य प्रांगणमिव संजातः[35]।

ललितादित्यस्य दिग्विजयः—यशोवर्माणं पराजित्य ललितादित्यः भारतविजयाय प्रतस्थे। "**यशोवर्माणमुल्लंघ्य हिमाद्रिमिव जाह्नवी। सुखेन प्राविशत्तस्य वाहिनी पूर्वसागरम्**"। यशोवर्मणः विजयानन्तरं वर्णिता दिग्विजय-यात्रा कथात्मिका वर्तते। सा च द्वीपात् द्वीपान्तर यावद्ययौ। पूर्व-दिशि गौडमंडलात् कलिंगाच्च गृहीत्वा पश्चिम-दिशि काठियावाड़कम्बोजौ यावत् सा प्रसृताभूत्। ऐतिहासिक-तथ्यैः रहितायामस्यां यात्रायां वयं परम्परागत-भारतीय-वीराणां दिग्विजय-यात्राणामिव विस्तृतं काव्यात्मकं वर्णनं विलोकयामः। तत्प्रसंगे च उल्लिखितानां प्रदेशानां नगराणां च

---

(33) स्टी० भा० 1 पृ० 89

(34) 4–177, 140 से 146 टि०, कनिंघम लैटर इण्डिया साईथेनियन पृ० 57

(35) स्टी० भा० 1 पृ० 87, 4–145

वर्णनं यथाक्रमं नास्ति। किन्तु यदा नृपतिः सर्वदिशः पराजित्य पुनरपि पूर्वदिशि समायाति तदा कृतं वर्णनं वयं, ऐतिहासिक-पृष्ठभूमावाघृतमनुभवामः ।[36]

तुःखारश्चंकुणः—अस्मिन् प्रसंगे वयमुत्तरापथे तुःखाराणां देशं प्राप्नुमः । पराजिताः तुःखाराः स्वतुरङ्गमान् परित्यज्य पर्वतश्रेणिषु पलायितवन्तः । ललितादित्यः तन्नृपं मुम्मुनिं त्रिवारं पराजितवान् ।[37] तुःखाराणां देशो मुगलकाले लेखकैः बहुश उल्लिखितः तुःखारिस्तान इत्यस्ति । स एव च बदखशानं इत्यपि अवबोध्यत । अष्टमशताब्द्यां स प्रदेशः तुरुष्कजातेरधिकारे अवर्तत । अस्मादेव प्रदेशात् चंकुणः कश्मीरसभायामाययौ । स चैकं विहारमप्कार्षीत्, परिहासपुरे, यस्यावशेषा मया कश्मीरयात्रायां दृष्टाः । इदं चानुमातुं शक्यते यत् तुःखारश्चंकुणः जन्मना तुरुष्कोऽभविष्यत् । इतिहासदृष्ट्या चंकुणस्य सत्ता नैकप्रमाणैः पुष्टा जायते । कल्हणः तन्निर्मितेनैकेन स्तूपेन समं, वै तस्य विहारद्वयस्यापि स्थापनाया उल्लेमकार्षीत् । एकस्तु विहारः चीनयात्रिणा आ-खोंग (ou-kung) महोदयेनापि दृष्ट आसीत् यो वै 759–763 खीष्टाब्दानां स्वभारत-भ्रमणकाले कश्मीरानपि ददर्श । चंकुणस्य विहारः तन्नामापि च उल्लिखितमभूत् । आ-खोंग (ou-kang) महोदयस्योल्लेखेन ज्ञायते यत् चंकुण इति नाम वस्तुतः चीनस्य (चंकुण) इत्युपाधिरासीत् । चङ्कुण इति संज्ञा च तेन तुःखारमन्त्रिणा स्वदेशे लब्धासीत् । कश्मीरेषु च तदैव तन्नाम स्वीकृतं कोविदैः, कल्हणेनापि ।[38]

तुरुष्केषु विजयः—इदं प्रतीयते यत् तुरुष्केषु ललितादित्यस्य विजयकथा चिराय कश्मीर-परम्परासु प्रचलितातिष्ठत् । अल्बेरूनी–महोदयस्य लेखानुसारम्, कश्मीर-निवासिनः प्रतिवर्षं निश्चिते दिवसे तुरुष्केषु प्राप्तविजयस्य मुतइ (Mut. E) इत्याख्यस्य राज्ञः स्मृतौ विजयोत्सवमकार्षिषुः । ते हि तं राजानं जगतः सम्राजमाहुः । प्रो. बूल्हर–महोदयः, अल्बेरूनी-महोदयस्य मुत्तई इति नाम मुक्तापीडस्य अपभ्रंशरूपं प्रत्यपादयत् । अल्बेरूनी खलु ललितादित्यस्य दिग्विजय-यात्रां, अनैतिहासिकीममन्यत । किन्तु कल्हणेन प्रतिपादितं वर्णनं, नैकस्थलेषु सर्वथा यथार्थम् प्रतिभाति । स्टीनमते कल्हणेन वर्णिता तुःखार-विजय-यात्रा, तत्र च त्रिवारं पराजितः मुम्मुनिः कस्याश्चित् जाते र्नायकः अवर्तत । तस्य च जातिमात्रमेव कल्हणेनोल्लिखितम् **त्रिवारं जित्वा जितं मेने स मुम्मुनिम्** ।[39]

भौट्टैः सह समरः–तुःखाराणां तुरुष्काणाञ्च विजयानन्तरं ललितादित्यं कविः भौट्टैः सह युध्यन्तं वर्णयति तत्रापि स विजयश्रियं लेभे। किन्तु भौट्टानां निसर्गतः कपिलेषु प्रकृतिपांडुरेषु मुखेषु चिन्ता न स्पष्टं दृष्टिगोचराभवत् । "**चिन्ता न दृष्टा**

(36) 4–146, 147, 148 ।
(37) 4–166, 167 ।
(38) 4–211 टि० 215, 8–2411 ।
(39) 7–126 टि० 4–242 टि० 1–167, 3–332 ।

भौट्टानां वक्त्रे प्रकृति-पांडुरे" । भौट्टेषु ललितादित्यस्य विजयवर्णनमसंशयमेव, ऐतिहासिक-तथ्येषु-आधृतं खलु । तंग-इतिहासे वयं पठामः यत् मु-तो-पी (मुक्तापीडेन) चीनसभायां प्रेषितः मु-ली-रो इति राजदूतः तत्र चीनसभायां, तिब्बत-निवासिषु, भौट्टेषु स्वस्वामिनः विजयस्य बहुशः चर्चा चकार । तिब्बत-वासिनश्च भौट्टा एवाभूवन्, ये खलु सम्प्रति **"भूटानीति"** कथ्यन्ते । भूटान-राज्ये च ते निवसन्ति । तस्मिन् समये भौट्टाः सशक्तं स्वराज्यं स्थापितवन्तः इत्यत्रापि वर्तन्ते प्रमाणानि । पश्चिमदिशि च आक्रमण-समर्थास्ते समभूवन् अत एव संभवतः मुक्तापीडः भौट्टानां, आगामिनंभयमनुभूय तत्पराजये चीनस्य साहाय्मकार्षीत् । भौट्टानां राज्य-विस्तारेण, चीनस्योत्तरभागा भीता अभवन् ।[40]

दरदैः सह **सम्बन्धः**—ललितादित्यस्य राज्यकाले कश्मीरेषु भौट्टानामाक्रमणस्य चर्चा क्वापि न दृश्यते, किन्तु तेषु अस्य सम्राजः विजय-वर्णनं कल्हणस्योल्लेखेन चीनस्य चेतिहासेनापि यथार्थमेव प्रतिभाति । भौट्टान् पराजित्य ललितादित्यः मधुपायिनः दरदान् दारदान् वा पराजितवान्, तत्पराजयस्य वर्णनं विस्तरशः प्रतिपादितं कल्हणेन । **तस्य प्रतापो दरदां न सेहे ऽनारतं मधु** 4–169 । दरदजातिः पूर्वकालादेव कश्मीराणामुत्तरे उत्तरपश्चिमे च स्थितेषु पर्वतीयक्षेत्रेषु न्यवसत् । कश्मीरोपत्यकायाः (घाटी) रक्षायै बहुभिः राजभिरेतेषां दरदां शक्तिभगः कृतः । भौट्टानां दारदानां च विजयानन्तरं यानि राज्यानि कल्हणेन वर्णितानि तानि पौराणिकानि वर्तन्ते, न च तत्र दृश्यते यथार्थता । उत्तरकुरूणां, स्त्रीराज्यं चेत्यादीनामुल्लेखः केवलं कश्मीरिकाणां दन्तकथासु रुचिं प्रदर्शयति । अस्मिन् प्रसंगे काव्य-सौन्दर्यम् सम्यक् दृश्यते ।[41]

ललितादित्यस्य-भवनानि:—अथ जयार्जितधनः **ललितादित्यः** स्वमडलं प्रविवेश । जालन्धरं लोहरं अन्यानि च बहूनि मंडलानि स **निजानुजीविभ्यो ददौ** । इत्थं तस्य सार्वभौमस्य भूपतेः दिग्विजय-यात्रां वर्णयित्वा कल्हणः तन्निर्मितानि भवनानि वर्णयति । भवनेषु च मन्दिर-प्रासाद-लिंग-मूर्ति-विहार-चैत्यप्रभृतयः आसन् । ये हि राज्ञा स्मृतिचिन्हा इव निर्मिताः । कवेर्लेखानुसारं नासीत् तत्पुरं, ग्रामः सिन्धुः अर्णवः द्वीपो वा कश्चित् यत्र ललितादित्येन काचित् प्रतिष्ठा न कृता । किन्तु कविना वर्णितानां सर्वविध-प्रतिष्ठानां न विद्यन्ते प्रमाणानि । बहूनि च तत्र तथाविधानि भवनानि सन्ति येषां भग्नावशेषाः कोविदैः दृष्टाः, तत्प्रमाण्ये च न संशयः अवशिष्यते, मार्तण्डतीर्थे मार्तण्डमंदिरस्य भव्या अवशेषा अद्यापि सुरक्षिताः सन्ति, सौन्दर्ये कलायां च ते प्रशंसार्हा ननु । ते चावशेषा मयापि कश्मीर-यात्रायां 21-8-67 दिनांके दृष्टाः[42] ते च प्राचीनभारतस्य स्थापत्यकालायाश्चरमोत्कर्षम् द्योतयन्ति ।

---

(40) स्टी० राज० भा० 1 पृ० 91 ।

(41) 1–132 टि० 4–175 ।

(42) 4-176, 177, 181 से 216, 192 टि०

परिहासपुरं स नृपतिः निर्माय तत्र विशाल-मन्दिरादीनां प्रतिष्ठामकार्षीत्। तत्र राजतः परिहासकेशवस्तेन स्थापितः, तत्रैव कांचन-निर्मितः श्रीमुक्ताकेशवः हरिः विरेजे। स्वर्णमयः महावराहस्तत्र शुशुभे। तथा च गोवर्धनधरो देवः, महाशिलायां निर्मितः गरुडः, चतुः शालैः, बृहज्जिनैर्युक्तः राजविहारः, बृहत्बुद्धः, चैत्यः इत्यादयः, समासतः पंच निर्मितयस्तत्रासन् विख्याताः। एतेषु **चैत्यस्य राजविहारस्यावशेषा मया अपि विलोकिताः**। वयं जानीमो यत् कवेः कल्हणस्य जन्मस्थलं परिहासपुरमेवाभवत् अतः एव स सर्व-भवनानि सम्यक् विलोक्य तत्सूक्ष्मचित्रणं चकार। अतस्तेषां मूर्तीनां, भवनानां च सत्तायां न संशय उत्पद्यते। परिहासपुरस्य क्षेत्रं विलोक्य तत्र पदे-पदे प्रसृतान् प्रस्तरान् भवनानामवशेषान् च विलोक्य, भव्यनगरस्य कल्पना स्वत एव संजायते चेतसि। किंच हुष्कपुरस्य उष्करा इति स्थाने ये अवशेषाः सन्ति ते, ललितादित्य-निर्मितस्य विहारस्यैव विद्यन्ते यस्य केवलं आधारभित्तिरेव दृष्टि-पथमायाति। सा च मया दृष्टास्ति[13]।

ललितादित्य-समये बौद्धधर्मः—कल्हणेन वर्णितानि असंख्य-मंदिराणि प्रतिमाश्च ललितादित्य-काले भारतस्य धार्मिकदशां प्रकाशयन्ति। चीन-यात्री आ-खोंग (Ou Kaung) महोदयः (759–773) खीष्टाब्द-मध्ये भारतभ्रमणे कश्मीरानपि ययौ, ललितादित्यमृत्योः कतिपय-वर्षापगमे च तत्र बौद्ध-धर्म-प्रचारं प्राप। बहून् विहारान्, स्तूपान्, चैत्यांश्च स अद्राक्षीत्। कल्हणः अपि विष्णोः प्रतिमाभिः मन्दिरैः समं च ललितादित्य-निर्मितानां विहाराणां स्तूपानां चाप्युल्लेखमकार्षीत्। परिहासपुरे एको महान् विहारः अभवत् यत्र विशाला बुद्धप्रतिमाप्यभूत्। सा च कल्हण-समये अपि व्यराजत। हुष्कपुरे अपि ललितादित्यो विहारमेकमकारयत्। अयं द्वितीयो विहारः एव संभवतः ओ-खोंग-महोदयस्य प्रथमं विश्राम-स्थलमभवत्। ललितादित्यस्यान्यैरप्युच्चाधिकारिभिः बौद्धानां कृते केचिन्नर्माणाः कृताः। लाटः कय्याभिधः कय्यविहारं, चंकुणः चंकुण-विहारं, बृहत्स्तूपमयान् जिनांश्च, ईशानचन्द्राख्यः चंकुणश्यालः, अपिविहारमेकं विनिर्ममे। चंकुणः स्वयमपि अधिष्ठानान्तरे एकमन्यं सचैत्यं विहारं चकार। इदमखिलं प्रतिपादयति यत् ललितादित्यकाले भारते बौद्धधर्मस्य प्रचार आसीत्[14]।

लोककथासु ललितादित्यः—भारतेतिहासे लब्धगौरवः ललितादित्यः लोककथास्वपि स्थानं प्राप, तस्मिन् विषये प्रचलितासु कथासु कासांचिदुल्लेखः कविनापि कृतः। ताश्च तस्य सम्राजः अलौकिकत्वं प्रतिपादयन्ति। कश्मीराणामनेका दन्तकथा अनेन सह सम्बद्धा आसन्। एका कथा राज्ञः दिग्विजय-यात्रां बालुकासमुद्रेण समं सम्बद्धां करोति। एका अद्भुत-प्रकारेण जलोत्पत्तेः कथापि कल्हणेन तत्सम्बद्धा

---

(43) 4-194 से 208 स्टी० भा० 1 पृ० 92

(44) स्टी० भा० 1 पृ० 91, 92, 4-200, 203, 188, 210 से 216

प्रदर्शिता । सिकतासिन्धोरियं कथा अल्बेरूनी-महोदयेन कनिष्कप्रसंगे उल्लिखितया कथया सह साम्यतां धत्ते, इदं च मध्य-एशिया-द्वीपस्य मरुस्थलमिंगितयति । ललितादित्येन, प्राचीन-राजधान्याः प्रवरपुरस्य अग्निसात्करणस्य, गौडदेशीयैश्च परिहासपुरे रामस्वामि-प्रतिमायाः भेदनस्य कथादयः संभवतः नाधिकं प्रचलिताभ्यो लोककथाभ्यो एव गृहीताः सन्ति ।[45]

ललितादित्यस्य स्वर्गारोहणम्— ललितादित्यस्य मृत्यु-विषये अपि नैकाः कथाः प्रचलिता आसन् । केचित्, अकांडनिपातिभिः तुषारवर्षैः आर्याणदेशे तं विपन्नमाहुः । अपरे तु चिरसंचितां राजप्रतिष्ठां रक्षितुं संकटापन्नः स दहनं प्राविशत् इत्यूचुः । इतरे तु उत्तरापथे सिकतासिन्धौ सकटकः स शान्तिं लेभे इत्यवदन् । इत्थं राज्ञः मृत्यु-विषये अपि जनानां कथानां च मतभेदा वर्तन्ते । अत्र विषये प्रायेण विदुषामेकमतमस्ति यत् उत्तरापथे यात्राप्रसगे क्वचिन्नृपतिरसौ मृत्युं प्राप ।[46], [47] तस्यावसानात् पूर्वम् कविः तन्मुखेन कांश्चित् बहुमूल्यान् राजनीतिक-विचारनुच्चारयति । अनेन व्याजेन च कल्हणः स्वीये समये प्रचलितां राजनीतिं प्रदर्शयितुकामः अवर्तत, ललितादित्यस्य निजोत्तराधिकारिणां मार्गदर्शनाय प्रकाशिता विचाराश्चिरं भारत-राजनीतौ प्रचलिता अतिष्ठन् ।

कुवलयापीडः— ललितादित्ये स्वर्गं गते तस्य ज्येष्ठस्तनयः कुवलयापीडः कुवलयेशतां भेजे । किन्तु स्वभ्रातरं सचिवांश्च शासनोल्लंघनतत्परान् वीक्ष्य, पूर्वन्तु तान् हन्तुमुद्यतः बभूव, ततश्च राज्यं विहाय विरक्तो भूत्वा वनं ययौ सिद्धिं च प्राप ।[48]

वज्रादित्यः **बप्पियो वा**–अथ तदनुजः वज्रादित्यः सिंहासनमारुरोह । निसर्गतः स दुराचारः क्रोधी, प्रजापीडकश्चाभूत् जनाल्हादकारिणः भ्रातुश्च विसदृशः अभवत् । सप्ताब्दान् वसुधां भुक्त्वासौ पार्थिवः अतिसंभोग-जन्मना क्षयरोगेण पीडितः क्षयं ययौ ।[49]

पृथिव्यापीडः, **संग्रामपीडः प्रथमः**—तदनन्तरं राज्यशासने पूर्वम् पृथिव्यापीडः ततश्च सग्रामपीडः वज्रादित्यमनूचकार । प्रजानामन्तकः प्रथमस्तु समासं चतुरः समाः राज्यं कृत्वा दिवं ययौ । अथ संग्रामपीडः केवलं सप्तवासरान् राज्यं चकार ।[50] कुवलयादित्य-प्रभृतीनां राज्ञां, बाह्यसाक्षिभिः सत्ता न प्रमाणिता भवति नापि कस्यचित् मुद्रा प्राप्यते। तेषां च अल्पशासनं वर्णयित्वा कल्हणः वज्रादित्यसूनोः विस्तृतं शक्तिशालि च शासनं वर्णयति । असावपि स्वपितामह-ललितादित्यवत् नैकदन्तकथानां नायकः अभवत् । तद्विषये प्रचलिताः लघुकथास्तथा विचित्राः सन्ति यत् स अपि मेघवाहन-रणादित्य-प्रभृतिवत् पौराणिकः नृपः कल्पयितुं शक्यते । किन्तु दैवात् कोविदैः प्राप्तास्तन्मुद्राः तदैतिहासिक-सत्तां संपोषयन्ति । जयापीडस्यापरं नाम विनया-

---

(45) 4-219 से 309, स्टी. भा. 1 पृ. 93 ।
(46) 4-366 से 369 । (47) 4-344 से 353 ।
(48) 4-372, 387, 392 । (49) 4-393 से 398 ।
(50) 4-399-400 ।

दित्य इत्यभवत् तच्च-कार्कोट-प्रकारस्य मिश्रित-धातूनां मुद्रासु प्राप्नुमः। राज्ञो मुद्रा अद्यापि कश्मीरप्रदेशे श्रीनगर-संग्रहालये सुरक्षिताः सन्ति ।[51]

जयापीडस्य यात्राः—नृपासनमारुह्य पितामहतुल्यां कीर्तिम् प्राप्तुकामो जिगीषुः नृपतिः संभृतबलः दिग्जयाय प्रतस्थे। कश्मीर-द्वारेषु निर्गच्छतस्तस्य सैन्ये, वृद्धैः कर्णीरथानां (पालकी इति भाषा) अशीतिः सहस्राणि गणितानि। ससैन्यं दूरप्रयातस्य तस्य जज्जामिधः श्यालः द्रोहेणाक्रम्य कश्मीरसिंहासनं वशीचकार।
द्रोहेणाक्रम्य कश्मीरान् स्वयं भेजे नृपासनम् । 4–410 ।

स्वामिभक्तिपराङ्मुखाः राजसैनिकाः मध्ये एव जयापीडं विसृज्य कश्मीरेष्वाययुः तच्चावलोक्यापि, अभंगुरोत्साहः स परिमेयैः बलैः समं प्रयागमगमत्। ब्राह्मणेभ्यः अश्वानामेकोनलक्षं दक्षिणायां ददौ। एकस्यां निशि केनचिदाप्तमुखेन सैन्येभ्यः स्वदेशगमनानुज्ञां दत्वा प्रच्छन्नरूपे एकाकी कटकान्तरान्निर्ययौ। अथ क्रमेण गौडदेशस्य पौण्ड्रवर्धनं नाम नगरं (राजधानीं) प्रविवेश। तत्र चैकं नरघातकं सिंहं हत्वा स गौडनृपतेः ध्यानमाकर्षितमकार्षीत्। राजा स्वतनयां कल्याणदेवीं च तस्मै ददौ। अथ जयापीडस्तत्र पंचगौडनृपान् पराजिग्ये। अथ प्रभुत्यक्तं सैन्यमादाय, राजभक्तो देवशर्मापि तदन्तिकमाययौ तदनुकृतश्च जयापीडः कश्मीरान् प्रतस्थे। मार्गे स कान्यकुब्जेश्वरं पराजित्य तस्य राज्य-ककुदं जहार। कश्मीरोपत्यकां प्रविश्य च, शुष्कलेत्राभिधे ग्रामे विद्रोहिणं जज्जं. विजित्य निहत्य च विलुप्तां राजश्रियमालिलिंग ।[52]

प्रयाग-निवास-प्रसंगे कविः जयापीडस्य नर्तक्याश्च रोमांचिकां कथामेकामलिखत्। किन्तु अन्येषां स्रोतसामभावे तस्याः प्रामाण्ये संशयो वर्तते। इदं तावत् विद्वत्सु इतिहासे च प्रसिद्धं यत् राज्यस्य पूर्वभागे जयापीडः विदेशेषु आक्रमणोद्यतः कियत्कालाय स्वशासनं विलुप्तवान् ।[53]

जयापीड राज्यस्यैतिहासिक-तथ्यानि—कवेः वक्तव्यानुसारं जयापीडस्योत्तरकालीनं राज्यं 751–782 वर्षाणां मध्ये स्थिरीभवति। किन्तु तद्धि विदुषां मते अष्टमशताब्द्या अवसान-कालस्याधिकमन्तिकमस्ति। राज्ञः राज्य-प्रसंगे बहूनि इतिहास-तत्त्वानि संगृहीतानि कविना, साहित्यस्य इतिहास-दृष्ट्या अतिशय-महत्त्वपूर्णम् विद्यते तद्राज्यं, जयापीड-सभायां विद्यमानानाँ क्षीर-भट्टोभ्दट्ट-प्रमुखानां विदुषाम्, कवीनां लेखकानां विविध-विद्यानां चोल्लेखाः सन्ति क्षीराभिधः शब्द-विद्या-पंडितः, साहित्य-शास्त्रस्याचार्यः भट्टोद्भट्टः भूपतेः सभापतिः अभूत्। कुट्टिनीमतकारिणं दामोदरगुप्तं भूपः धीसचिवं चकार। मनोरथ-शंखदत्त-चटक-संधिमान-प्रभृतयः कवयः, रीति-सम्प्रदायस्य प्रवर्तकः वामनश्च तस्य मन्त्रिणः अभूवन्। नरपतेस्तस्य निर्मितिषु जयपुर-

---

(51) 4–402, 517 । (52) 4–403 से 481 ।
(53) 4–482, 4–422 से467 ।

नगरस्य स्थापना अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा ननु। यच्चासौ अगाधमेकं सरः संपूर्य समस्थापयत्। जयपुरमेव तस्य राजधानी अभूत्। तस्य प्रतिष्ठायां यथार्थतायां सत्यामपि, तत्स्थापनायाः कथा पौराणिक-कथाभिरिव संयुक्ता प्रतीयते। संभवतः कल्हणः प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा प्रचलित-परम्पराभ्य एव जयपुरस्थापनोदन्तं जग्राह।[54]

जयापीडस्य जययात्राः—अथ भूयः अपि राज्यं नवीकृत्य जयापीडः दिग्विजयाय प्रतस्थे (दिग्जयाय विनिर्ययौ) अस्मिन् विजयोद्यमे पूर्वदिक्पतेः भीमसेनस्यकारायां ततश्च नेपालनरेशस्य आरमुडि इत्यस्य कारागारे असौ निपतितः। अत्र विषये च लिखिताः कथाः, राज्ञः मुक्ति-विषय-प्रसंगश्च कथात्मकः दृश्यते : न तत्रैतिहासिकं वृत्तमस्ति। उभावपि भीमसेन-अरमुडि-नृपौ भारतेतिहासे अज्ञातौ स्तः। ताभ्यां च जयापीडस्य छलेन मुक्तेः कथा स्टीनमते दन्तकथाभ्य एव गृहीता। प्रसंगवशाच्च तेन विजित स्त्री-राज्य, वर्णितं कविना। पद्मनाम्नो नागेन्द्रस्य कथा चापि दन्तकथाश्रितास्ति। राज्ञः कृपया मन्त्रिकात् सरक्षितेन नागेन्द्रेण प्रदर्शितस्य ताम्रगिरेः उल्लेखः जोनराजस्य काले क्रमराज्ये प्राप्यते।[55]

जयापीडस्यावसानम्—राज्यशासनस्य उत्तरकाले जयापीडः पैतामहीं सरणिं परित्यज्य पितृवत् क्रूरचरितः सन् कायस्थैः प्रेरितश्च स्वमंडलमदण्डयत् क्रूराचारैः। लोभवशंवदस्य कौर्यमाचरतस्तस्य वर्षत्रयं ययौ। विशेषतस्तु स ब्राह्मणवर्गे स्वात्याचारप्रकर्षम् प्रसारयामास। अत एव तद्विषये लिखितेषु स्तुतिकाव्येषु चापि परिवर्तनं संजातम्। सा च परिवर्तन-सूचना संभवतः कल्हणेन जनश्रुतेः गृहीता। राज्ञः अत्याचारत्रस्ताः द्विजाः प्रायोपवेशोद्यता अजायन्त। भूपेन तर्जितेषु द्विजेष्वेकेन कुपितेन ब्रह्मतेजोनिधिना ब्रह्मदंडस्तस्मिन् निपातितः। राजा च मृत्युमालिलिंग। अस्मिन् प्रसंगे कृतं वर्णनमतीव हृदयावर्जकं नाटकीयं चास्ते। कवेः शैली भाषा च संकेतयति यत् राज्ञः निपातस्योक्ता कथा जनश्रुतावाश्रिता अवर्तत।[56]

ललितापीडः—जयापीडस्य देव्यां दुर्गायामुत्पन्नः ललितापीडस्ततो वसुमतीपतिरभवत्। स वै रागान्धः, वेश्यागामी, दुर्नयः, दुर्वृत्तश्च वर्णितः। दोषपूर्णमासीत्तस्य जीवनम्। द्वादशाब्दान् स भुवं शशास। अस्य राज्ञः, अग्रे च वर्ण्यमानस्य कार्कोटराज्ञः मुद्रा वयं न प्राप्नुमः।[57]

संग्रामीड द्वितीयः—ललितापीडः स्वभ्रात्रा पृथिव्यापीड-इत्यपरनाम्ना संग्रामपीडेन राज्यासने अनुकृतः। सप्तभिः, वर्षैस्तद्राज्यकालः समाप्तिं ययौ।[58]

---

(54) स्टी. भा. 1 पृ. 94, 4–386 से 511–506 से 511 टि.।

(55) 4–514 स्टी. भा. 1 पृ. 94, 95, 4–519, 31, 44, 87, 88, 92, 93, 615,16।

(56) 4–620, 21, 28 से 39, 4–640 से 656।

(57) 4–660 से 673। (58) 4–674, 675।

चिप्पयपीडः—अथ ललितापीडजः वृहस्पत्यपरनामा शिशुः चिप्पयपीडः राजासनं प्राप। तस्य च बाल्यत्वात् राज्यशक्तिः पद्मोत्पल-कल्याण-मम्म-धर्माणां-मातुलानां हस्ते अवर्तत। द्वादश-वर्षाणि राज्यं कुर्वन् चिप्पयपीडः 813 वर्षे स्वमातुलैर्निहतः। अस्य तिथि-विषये राजानक-रत्नाकरस्य काव्येन हरविजयेन ज्ञातुं शक्यते। स तत्रालिखत् यत् स्वकाव्यं तरुणभूभृतः वृहस्पतेः संरक्षकत्वे लिलेख। कल्हणलेखानुसारं च रत्नाकरः अवन्तिवर्मणः राज्ये (855–863) ख्रीष्टाब्दमध्ये, यशः प्राप्तवान्। अतः हरविजयस्य वृहस्पतिरेव कल्हणस्य चिप्पयपीडः अस्ति। प्रो० बूल्हर महोदयः वृहस्पतेः तिथौ सशोधनं चिकीर्षति। तन्मते वृहस्पतेः राज्यकालः 801।2–813।4 ख्रीष्टाब्दे, अवन्तिवर्मणः राज्यकालात् पंचाशतवर्षाणि पूर्वम् संतिष्ठते। एवञ्च रत्नाकरः वृहस्पतेः अवन्तिवर्मणो वा राज्ये न भवितुमर्हति। अत्र समाधानं कर्तुम् शक्यते, यदि वयं वृहस्पतेः राज्यकाले पंचविंशतिवत्सराणां संशोधनम् स्वीकुर्याम। तत् संशोधनं चीनस्येतिवृत्तेन प्रमाणीभवति। तदनुसारं तत्कालश्च 826–828 ख्रीष्टाब्देः सिद्ध्यति। तदा च वृहस्पतेः राज्ये रत्नाकरस्थितिः स्पष्टा जायते।[59]

अजितपीडः—कल्हणः नूतनस्य राज्ञः बप्पियभूपतेः ज्येष्ठतनयस्य अजितपीडस्य, राज्यकालमुल्लिखन् वृहस्पतेः, उक्त राज्यकालं पुष्टीकुर्वन्निव प्रतिभाति। सैन्य-बलेन सिंहासनं प्राप्यापि, नाम्ना एवासौ राजाभूत्। 850।1 ख्रीष्टाब्दं यावत् स राज्यमकार्षीत्, एतस्मिन् काले वस्तुतः सत्ता वृहस्पतेः मातुलानां करे एव अवर्तत। अजितपीडस्य सप्तत्रिंशत् वर्षाणां दीर्घः राज्यकालः, वास्तविकशासकानां पद्मस्य तत्भ्रातॄणां च द्वेषस्य कारणात् समजायत। अजितपीडस्य राज्यावसान-समये वयं मम्ममुत्पलं च परस्परं युध्यन्तं प्राप्नुमः। अथ **मम्मोत्पलयोरुदभूद्दारुणो रणः** 4–704। तस्मिन् युद्धे च मम्मः विजयी बभूव। अजितपीडश्च राज्यादुत्पाटितः, स्टीनमहोदयः अत्राभिदधाति यदन्येषां नृपाणां अल्पं राज्यं, अल्पमायुष्यं च वीक्ष्येदं संभवं न प्रतिभाति यत् वृहस्पतेः राज्यं अपि 801।2 ख्रीष्टाब्दे कृताधिकाराः मम्मोत्पलप्रभृतयः पंचाशत-वर्षानन्तरं परस्परं भीषणमाहवं कर्तुम् समर्था अभविष्यन्। इदं प्रतीयते यत् वृहस्पतेः राज्यं वस्तुतः नवमशताब्द्याः मध्यकालान्तिके निपतितम्। येन च कार्कोटवंशपतनस्य, उत्पल-वंशोद्भवस्य च घटनाः दृष्टाः। कविः अजितपीडकाले उत्पलादीनां शक्तिं वैभवं च तत्कृताभिः स्थापनाभिः प्रदर्शयति। उत्पलः उत्पलस्वामिनं, उत्पलपुरं च, पद्मः पद्मस्वामिनं मन्दिरं, पद्मपुरं च, धर्मः धर्मस्वामिनं, कल्याणश्च कल्याणस्वामिकेशवं, मम्मस्तु मम्मस्वामिनं मन्दिरं निर्ममे। एतासु निर्मितिषु पद्मोत्पलयोः निर्मितयोः नगरयोश्च चिन्हानि विद्वद्भिः प्राप्तानि सन्ति। पद्मपुरमेव सम्प्रति श्रीनगरसमीपे पाम्पुर इति ग्रामः विद्यते स च मया दृष्ट आसीत् कश्मीरयात्रा-प्रसंगे।[60]

---

(59) 4–676, 679 से 687 स्टी. भा. 1 पृ. 96।

(60) 4–69, 90, 703, 4, 6 स्टी. भा. 1 पृ. 96, 4–695, 97, 98, 99, 96।

अनंगापीडः–उत्पलापीडश्च— अजितपीड-राज्यस्यावसानं मम्मोत्पलयोः युद्धेनाजायत । यत्र विजयं प्राप्य मम्मः संग्रामपीडसंभवमनंगापीडं नृपतिं चकार । तस्मिन् च वर्षत्रयान्तरं प्रलयंगते तत्तनयः मम्मोत्कर्षासहिष्णुः सुखवर्मा अजितापीडतनयं उत्पलापीडं नृपमकरोत् । शनैः शनैः कार्कोटवंश्यानां क्षीणप्रायमभवत् कुलं, वंशश्चोत्पलकुलानां त्वरया वृद्धिमाययौ । अथ सामर्थ्यातिशयात् पार्थिवत्वं प्राप्तः सुखवर्मापि, स्वबन्धुना शुष्केन 855।6 ख्रीष्टाब्दे व्यापाद्यत । मृते च तस्मिन् शूराभिधः मन्त्री उत्पलापीडमुत्पाट्य सुखवर्मात्मजाय अवन्तिवर्मणे राज्यभारं ददौ ।[61]

पंचम–षष्ठ–तरंगस्य नृपतयः

अवन्तिवर्मा:—855/7-883 अवन्तिवर्मणः राज्याभिषेकेन समं वयं भारतेतिहासस्य तस्मिन् काले प्रविशामः यत्कृते कल्हणकृतिः यथार्थानि इतिहासवृत्तानि ददाति । पंचमतरंगस्यारम्भात्, अष्टम तरंगपर्यन्तं समकालीन-घटनानां प्रयोगः स्पष्टं दृष्टिपथमायाति । तत्र च वर्णितमितिवृत्तं न केवलं राजतरंगिण्याः वर्णन-प्रकारेण सत्यं प्रतिभाति किन्तु बाह्यसाक्षिभिरपि तद्यथार्थता सिद्धयति । अवन्तिवर्मा प्रारब्धायाः राज्ञां नूतनवंशाल्याः प्रथमो नायको वर्तते यस्य मृत्योः वत्सरो मासो दिवसश्च प्रदर्शितो ननु कविना । इदन्तावत् प्रतीयते यत् उत्पलवंशस्य उद्भवानन्तरं कल्हणस्य स्रोतस्सु समकालीनेतिहासस्य तथ्यानि अन्तः प्रविष्टान्यासन् । अवन्तिवर्मणः राज्यकाले पूर्वराज्ञां दुष्कृतैः, विद्रोहिणां चोपद्रवैः ग्रस्त, त्रस्तः, अवनतिपथं गतः अशान्तो देशः राजनीतिक-आर्थिक-सामाजिक-दृष्ट्या पुनः समृद्धिं प्राप । सम्पूर्णे अपि कश्मीरप्रदेशे अवन्तिवर्मा शशासेति वयमसंशयमेव न ज्ञातुं, नापि वक्तुं पारयामः । किन्तु, तस्य विजययात्रा-प्रसंगे संकेतं प्राप्नुमो यत् दार्वाभिसार-प्रभृतयः पर्वतीय-भागाः पूर्वराज्ञां दुर्बलशासनात्, कश्मीरेभ्यः स्वतन्त्रा अभूवन् । अवन्तिवर्मसमये ते स्वतंत्रसत्तां दधुः । तथाप्यस्मिन् काले वयं आन्तरिकस्थितेः सुदृढतया सुधारस्य च बहूनि प्रमाणानि प्राप्नुमः । अनेकेषां मन्दिराणां, भवनानां, निर्मितीनां, राज्ञः आधिपत्ये निर्माणं वीक्ष्य सम्यक् तत् स्फुटीभवति । एतासु निर्मितिषु अवन्तिपुरं इदानीमपि राज्ञः नाम धत्ते, तत्र च राज्ञा निर्मितानि, मन्दिराणि उल्लेखनीयानि वर्तन्ते । तेषां भव्यावशेषाः, प्राचीनभारस्य कलायाः अद्यापि द्योतकाः सन्ति । इदं नगरं मया विलोकितं कश्मीर यात्रायाम्[1] ।

मन्त्री शूरः—अवन्तिवर्मणः परमभक्तः मन्त्री शूरः तद्राज्ये अतिशय-प्रतिष्ठां प्राप । सः अपि स्वस्वामिवत् नैकप्रतिष्ठाः चकार । स हि शूरपुरं नगरं स्थापितवान् यद्धि अद्य हुरपोर इति नाम्ना ख्यातमस्ति । लोहर-प्रदेशस्य भूतेश्वरतीर्थे धन्याख्यस्य डामरस्य शूरेण घोषितः मृत्युदण्डः यथार्थो वर्तते । एतेन च अमात्यस्य तस्य प्रभावातिशयः अपि ज्ञायते । कल्हण-समये च प्राप्त-प्रभावाणां डामराणापि प्रथमदर्शनं

(61) 4-704, 7, 9, 13, 14, 15 ।

(1) 4-712 स्टी. भा. 1 पृ. 99, 100, 5-23 से 31, 37 से 46 ।

भवति । अवन्तिवर्मणः उपद्रवहीने शान्ते राज्ये अनेकेषां विद्वत्प्रवराणामुल्लेखः कल्हणेन कृतः । तेषु च कविः रत्नाकरः आचार्यः आनन्दवर्धनश्चोल्लेखनीयो ननु । रत्नाकर-निर्मितं हरविजयमहाकाव्यं संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धमेव । आनन्दवर्धनस्य च ध्वन्यालोकः साहित्यशास्त्रे मूर्धन्यो नाम, स हि देवीशतकं काव्यमपि लिलेख । उभयोरपि कृतयः संस्कृत-साहित्ये महत्त्वपूर्णस्थानं दधते ।[2]

आर्थिकोन्नतिः –अवन्तिवर्मणो राज्यकाले वयं समृद्धं भारतं पश्यामः । पूर्वन्तु कल्हणः राज्ञः शासने कश्मीरोपत्यकायाः सिंचन-व्यवस्थायै कृतानि यन्त्र-कार्याणि (इंजीनियरिंग) उल्लेख । तानि कार्याणि राज्ञः, कुशलस्य सुय्य इति यन्त्र-कारस्य नाम्ना सम्बद्धानि वर्तन्ते । यो हि स्वप्रज्ञया नूतनाविष्कारान् चकार । कार्याणां प्रसंगे एव प्रदत्तं मानचित्र-सम्बन्धिवर्णनमपि अतीव रोचकं विद्यते । सुय्यकृतानामद्भुतकार्याणामुल्लेखो महत्त्वपूर्णो वरीवर्ति । चतुरेण यन्त्रकारेण अत्यन्त-विस्तृतस्य वितस्ताप्रवाह-मार्गस्य संकोचं विधाय, तस्याः, प्रवाहदिशि परिवर्तनं च विधाय कृषिनाशकस्य जालौघस्य भयं निवारितम् । जलौघभयोत्पादकेषु स्थानेषु नदीतलस्य निर्माणं सर्वाधिकमुल्लेखयोग्यमस्ति। इत्थमेव च सुय्येन बुद्धिबलेन-वितस्तायाः सिन्धोश्च संगमस्थले अपि परिवर्तनं विहितम् । सर्वकाले भूमि-सिंचनं सुकरं विधातुं सुय्यः शैलमयं सेतुं बबन्ध । येन च वितस्तायाः जलं नियन्त्रितम्, ततश्च अनेका कुल्यास्तेन निष्कासिताः । सुय्यस्य यन्त्रकार्याणां परिणामेन, अधिका कृषि-योग्या भूमिरवाप्यत अन्नोत्पादने चापि महती वृद्धिः समजनि । दुर्भिक्षाणां जलप्रलयानां च भयमपि निर्ययौ । सिंचन-साधनानां वृद्ध्या धान्योत्पादने अतिवृद्धिरभूत् । येन धान्यमूल्यं न्यूनतामलभत । सुय्यस्य निर्माणेभ्यः पूर्वम् धान्यखारेः मूल्यं शतद्वयं दीन्नारा अभवत्, तच्च केवलं षट्त्रिंशत् दीन्ननारा अजायत । इत्थं च देशवैभवे समृद्धिः समजायत। परिणामे च प्रजानां जीवनं सुखमयं बभूव। यद्यपि सुय्यविषये लिखिता दीर्घकथा बाह्यस्रोतभ्यः प्रमाणिता न भवति तथापि तत्सत्यातायां संशयो न वर्तते । कल्हणस्य स्वाभाविकं वर्णन कस्याश्चित् विख्यातपरम्परायाः स्रोतसः संकेतं करोति। वितस्तासिन्धुसंगमे कृतं परिवर्तनं वितस्तायाः प्रवाहस्य च परिवर्तनं विद्वद्भिः दृष्टम् । सुय्यः नगरमप्येकं निर्ममे सुय्यपुर इति तदेव सम्प्रति सोपुर इति ख्यातं ननु । महापद्म–सरोवरस्य (सम्प्रति वूलर लेक) तटे तन्नगरं निर्मितमासीत् । इदं नगरं, परिहासपुर-समीपे च वितस्तायाः प्रवाहे परिवर्तनं मयापि दृष्टम् कश्मीर-यात्रायाम् ।[3]

शंकरवर्मा :—(883–902 खी०) जीवनस्य चरमे भागे रोगग्रस्तः अवन्तिवर्मा प्राण-परित्यागाय त्रिपुरेश्वरक्षेत्रं ययौ स्ववैष्णवत्वं च प्रकटीकृत्य आषाढशुक्लपक्षस्य तृतीयायां स एकोनषष्ठे वर्षे प्राणान् तत्याज । अथ तस्मिन् प्रशान्ते अनेकेषां चेतसि राज्येच्छा समजनि । अथ कर्णपो नाम महामात्यः सुखवर्मणस्तनूजं यौवराज्ये

---

(2) 5–32 से 36 ।

(3) 5-68 से 121-109 से 112 टि० भा० 1 पृ. 98 ।

अभ्यषेचयत् । अतः तस्य, राज्यस्य उत्तराधिकारिणः शंकरवर्मणश्च वैरं प्रावर्तत । शंकरवर्मा कथंचित् तं युवराजं सुखवर्माणं निर्जित्य सिंहासनमारुरोह । अथ दायादान् पराजित्य, लक्ष्मीं च लब्ध्वा जिष्णुः क्षितीशः शंकरवर्मा दिग्जयाय प्रतस्थे । तस्मिन् समये देशः जन-धन-दृष्ट्या क्षीण आसीत् तथापि तत्सैन्ये पत्तीनां नवलक्षं कश्मीर-द्वारान्निष्क्रान्तं तस्य विजयोद्यमः, कश्मीराणां दक्षिणभागस्य पर्वतप्रदेशेष्वेव सीमितो नासीत् । तस्य विजय-प्रसंगे दार्वाभिसारस्य विजयः उल्लेखनीयो ननु । अयं प्रदेशः पश्चात् वर्तिनां कार्कोट-वंश्यानां राज्यकाले कश्मीरेभ्यः पृथक् अजायत । शंकरवर्मा पुनस्तं विजितवान् । विजयव्यग्रं तमायान्तमाकर्ण्य त्रिगर्तनरेशः पृथ्वीचन्द्रः प्रणतिं विधातुं तदभ्यर्णमगमत् । किन्तु बन्धनभीतः पलायांचक्रे । सिन्धु-मार्गेण गच्छन् नरपतिः शंकरवर्मा, रावीनद्याः पूर्वस्य पर्वतेभ्यः धनादि-संचयमपि कृतवानिति संभावना न दृश्यते । अपि च त्रिगर्ते (सम्प्रति कांगडा-प्रदेशे) यैः राजभिः राज्यं कृतं तन्नामावल्यां पृथ्वीचन्द्रस्य नाम न दृश्यते । शंकरवर्मणः प्रधानं भीषणं च युद्धं गुर्जरनरेशेन अलखानेन सममभूत् । दार्वाभिसारस्य दक्षिणभागे गुर्जरस्य स्थितिरासीत् । अलखानः टक्कदेशं शंकरवर्मणे दत्त्वा स्व-मंडलं ररक्ष । गुर्जरनरेशं पराजित्य अवन्तिवर्मसुतः भोजं पराजितवानिति सूचना कल्हणेन दत्ता किन्तु अस्मिन् विषये विदुषां चेतस्सु संशयो वर्तते । अनेन भोजेन सह कान्यकुब्जस्य भोजस्य, कृता तुलना साम्प्रतं यावन्न प्रमाणितास्ति ।[4]

उद्भाण्डस्य शाहिः ललियः :—राज्ञः अलखानस्य संरक्षकस्य वीरस्य शाहि-ललियस्य विषये अधिकं प्रमाणं प्राप्यते । राजतरंगिण्या उल्लेखानुसारं दरद-तुरुष्क-देशयोर्मध्ये तस्य राज्यमभूत् । उद्भाण्डपुरं तस्य राजधानी आसीत् यत्र राजानः आश्रयं प्रापुः उत्तरापथस्य भूपेषु विपुला तस्य ख्यातिरासीत् । विदुषां मते अयं ललियः शाहिः एव हिन्दुशाहिवंशस्य संस्थापक अवर्तत । अल्बेरूनीमते च यो वंशः काबुलोपत्यकायाः गान्धारस्य च शासने काबुलस्य तुर्कशाहीनामनन्तरमधिकारमकरोत् । उद्भाण्डपुरं यवनानां राज्यकाले गान्धारस्य प्रसिद्ध-राजधान्याः **वैयहंड सम्प्रति अण्ड इत्यनेन अभिन्नमस्ति स्टीनमते** । शंकरवर्मा ललियं तस्य साम्राज्यान्निराकरिष्णुरासीत् अत एव तस्य आतिशयसेवां नांगीचकार । किन्तु ललियः अपि तच्छरणं नाययौ । इत्थं च सिन्धुं प्रति कश्मीरराज्यं नाधिकं विस्तृतमभवत् । अस्य च सूचना शंकरवर्मणः मृत्युसमये कश्मीर-द्वाराणां स्थितिं वीक्ष्यापि प्राप्यते ।[5]

शंकरवर्मणः राज्ये शासन-प्रबन्ध :—शंकरवर्मा अनुचितयाचनाभिः, शरीर-कष्टप्रदानैः रूढ-भारोढि-प्रथाभिश्च स्वकोषस्य धनमवर्धयत् । शनैः शनैः लोभाभ्यासेन स प्रजापीडनपंडितो बभूव । विविधव्यसनैः क्षीणकोषः असौ देवगृहाणां, धर्मसंस्थानां च धनापहरणं कर्तुमारेभे । नगर-ग्राम-गृहेभ्यश्च वित्तापहरणाय अट्टपति-गृहकृत्याभिधे

---

(4) 5–123–से 126, 127, 29, 30, 34, 36, 37, 41 टि० 143 से 147, 50, 51 स्टी० भा० 1 पृ. 99 गुर्जर एव इदानीं गुजरा-वाला अस्ति ।

(5) 5–15 से 155 स्टी० भा० 1 पृ. 99, 100 ।

द्वे कर्मस्थाने स्थापितवान् । तन्माध्यमेन मन्दिरेभ्यः क्रयमूल्यकला-छलेन धूपचन्दन-तैलादि-विक्रयोत्पन्नं द्रविणं समाददे । नूतनाधिकारिणो नियुज्य चतुष्षष्ठिमन्दिराणि वशीचकार । तेषां ग्रामाणां धनमपि जहार । राज्यकर्मचारिणां वेतने अपि न्यूनं धनं दत्त्वा धनसंचयमकार्षीत् । स हि सर्वप्रथमं रूढ़-भारोढि-प्रथां प्रचाल्य भारहाराणां पीडनं चक्रे । अन्यच्च ग्रामकायस्थानां मासिक-वेतने करं निधाय ग्रामान् निर्धनान-कार्षीत् । ग्रामदंडादीन् नूतनान् करान् च प्रजासु आरोप्य गृहकृत्याविभागे धनसचयस्तेन विहितः । अस्मिन् विभागे पंचदिविराः (कायस्थाः) षष्ठः लवटाभिधः शकश्च कोषाध्यक्षत्वेन नियुक्तिं प्रापुः । इत्थं च विविधोपायैः प्रजा निपीड्य शंकरवर्मा स्वकोष-वृद्धिमकार्षीत् तेन प्रचालिता नूतनाः कराः चिराय राज्ञां शासनेषु विद्यमाना अभूवन् । देवमन्दिरेभ्यः धनसंचयप्रकारः अपि पश्चात् प्रवर्तितः अभवत् । रूढ-भारोढिः (वेगार प्रथा) तु अद्यापि च क्वचित् प्रवर्तते ।

कल्हणः शंकरवर्मणः काले विदुषामनादरं कायस्थानां च प्रभावं रोषेण वर्णयति । संभवतः तिरस्कृतानां विदुषां तिरस्कारस्य तैः सह कृतस्यान्यायस्य च सूचनां कविः तद्वंशजेभ्य लब्धवान् । कल्हणः शंकरवर्मणा निर्मितस्य शंकरपुरस्यापि उल्लेखम-कार्षीत् । तत्र स स्वपत्न्या समं शंकरगौरीश-सुगन्धेशौ, शिवमंदिरे स्थापितवान् । तत्र च नायकाख्यः चतुर्विद्य द्विजस्तेन आख्यातृपदे कृतः । निजनगरगौरववर्धनाय स परिहा-सपुरात् सर्वं महार्घम् सारमपजहार । परिहासपुरे प्रवर्तितं वस्त्रनिर्माणकार्यम्, पशूनां विक्रयश्चेति कार्यद्वयं स्वनगरे अपि प्रावर्तयत् । तत्पुरं च तेन पश्चात् पत्तनम् इति ख्यापितम् । तदेव सम्प्रति पट्टन इत्यस्ति तच्च मया दृष्टं कश्मीर-यात्रायाम् ।[6]

सिन्धुं प्रति प्रस्थानम् - शंकरवर्मणः जीवनस्य राज्यस्य च दुःखदमनसानं संजातम् । स्वद्वाराधिपस्य वीरानकाभिधे स्थाने वधमाकर्ण्य कुपितः असौ प्रतिकर्तुम् वीरानकं समुन्मीलितवान् । मदोर्जितनयश्च उत्तरापथं प्रविवेश । सिन्धुकूलाश्रयान् देशांश्च विजित्य नृपतिभिः कृतानतिः स स्वदेशमाजगाम । अथ उरशां प्रविशतस्तस्य औरशैः समं, सैन्यानां निकेतहतोः कलहः अजायत । कश्चित् श्वपाकश्च गिरिशृंग-मारुह्य वेगवाहिना शरेण तस्य गले प्राहरत् । मुमूर्षुर्नृपः कटकप्रत्यावर्तनादेशं दत्त्वा, कर्णीरथमारूढ़ः तस्मात् स्थानात् विनिर्ययौ । मार्गे एव च सप्तसप्ततितमे वत्सरे, फाल्गुने मासे कृष्णसप्तम्यां दिवमगमत् । सैन्यं रक्षन्तः सुखराजादयः तन्मृत्युवृत्तं गोपयन्तः स्वमंडलं प्रति प्रतस्थिरे । षड्भिर्दिनैश्च वोल्यासकाभिधं स्थानं प्राप्य तस्य अन्त्येष्टि-क्रियां चक्रिरे। शंकरवर्मणः ताम्रमुद्राः सम्प्रत्यपि प्राप्यन्ते कश्मीरेषु, श्रीनगरसंग्रहालये मया शंकरवर्मनिर्मितमेकं धातुमयमद्भुतं शंकरचक्रमपि दृष्टम् यत्र दशावताराणां, मूर्तयः वर्तन्ते । अस्य नरपतेः, तदनन्तरं च, कृतशासनानां राज्ञां राज्यं मुद्राभिः प्रमाणितमस्ति । संभवतः कल्हणः अपि सर्वेषां मुद्रा अपश्यत्, मयाप्यनेकेषां मुद्रा श्रीनगर-संग्रहालये विलोकिताः ।[7]

---

(6) 5-165 से 213 ।
(7) 5-214 से 225 ।

गोपालवर्मा—(902–904 खी०) अथ मात्रा सुगन्धया पाल्यमानः गोपालवर्मा वत्सरद्वयं यावत् वसुन्धरां जुगोप। सुगन्धाया उपपतिः प्रभाकरदेव इत्याख्यः मंत्री राज्ये प्रभावातिशयं प्राप। तेन मन्त्रिणा उदभाण्डपुरे शाहिराज्यं व्यजीयत। शासनोल्लंघन-कारिणः शाहेः राज्यं, लल्लियसूनवे तोरमाणाय ददौ, तस्य च कमलुक इत्यभिधां चकार, इदं खलु अपूर्णम् संक्षिप्तं चापि वर्णनमैतिहासिक-दृष्ट्या महत्त्वपूर्णमस्ति। हिन्दुशहिपु कमलू इति अल्बेरूनी-महोदयेन वर्णितः पुरुषः तोरमाण-कमलुक एव विद्यते। स एव जामी उ-ल-हिक्यात् इत्यस्य कथायामुल्लिखितस्य खोरसान-राज्यपालस्य (878-901 ई०) अमरूबिनलैस इत्यस्य समकालीनेन कमलू (राय आफ हिन्दुस्तान) इत्यनेन अभिन्नः साधयितुं शक्यते। कविः विद्रोहिणः शाहेः नाम नोल्लिखितवान्। यस्मिन् च पराजिते कमलुकस्योदयः अभूत्। चेत् स्टीनमहोदयेन प्रतिपादितस्य मतस्य सत्यता स्वीक्रियेत तर्हि वयं एतस्य विलुप्तनाम्नः शाहेः नाम, अल्बेरूनी-महोदयस्य कल्लट-लल्लिय-कमलू इत्येतेषां नामावल्यां प्राप्तुं शक्नुमः। वर्षद्वयं पृथिवीं पालयित्वा गोपालवर्म-नृपतिः अभिचारक्रियया व्यापाद्यत तस्य भ्राता संकटश्च राज्ये अभिषिक्तः स चापि दशभिः दिवसैरेव प्राणान् तत्याज।[8]

सुगन्धा – इत्थं शंकरवर्मणः वंशे क्षयं गते सुगन्धा स्वयं राज्यं शशास। सा वै शंकरवर्मणः अन्तर्वत्न्या पत्न्याः सन्ततौ आशामकरोत्। किन्तु तस्यामुत्पन्नः शिशुः प्रसवानन्तरमेव मृत्युं प्राप। तेन च तन्त्रिणां पदातीनां चोपद्रवकारणात् शासनकार्यम् कठिनं संवृत्तम्। दुर्बला सुगन्धा कथंचित् वर्षद्वयं शासनं कृतवती। अथ सा शूरवर्मणः नप्तारं निर्जितवर्माणं राज्यासने कर्तुमैच्छत्। किन्तु मन्त्रिपरिषदि लब्धप्रभावाः तन्त्रिणस्तस्य दोषानाविष्कृत्य तत्पुत्रं दशवर्षीयं पार्थम् (906 खीष्टाब्दे) नृपं चक्रुः।[9]

पार्थः—पार्थस्य पंचदशवर्षाणां राज्यकाले, देशे तन्त्रिणां प्रभावः सततमवर्धत। पार्थ-संरक्षकः निर्जितवर्मा तेभ्यः उत्कोचरूपे भूरि धनं दत्वा स्वस्थितिं दधौ। राज्याधिकारिणः, अपि तेभ्य उत्कोचं प्रदाय तेषां दुष्कृत्येषु साहाय्यं ददुः। तन्त्रिणां प्रभावादेव भुभूजः तदधिकारिणां च जीविका प्राचलत्। तन्त्रिसहायकेषु मन्त्रिषु शंकरवर्धन-शम्भुवर्धनौ प्रमुखावास्ताम्।[10] अथ राज्यान्निष्कासिता सुगन्धा एकांगसैनिकानां साहाय्येन पुनरपि 914 खीष्टाब्दे राज्ये प्रत्याजगाम राज्येच्छया, किन्तु पार्थानुग्राहकैः एकांगसपत्नैः तन्त्रिभिः सा व्यापाद्यत। अथ च वर्षत्रयानन्तरं भीषणेन दुर्भिक्षेण देशे महान् जनक्षयः अजायत। प्रथमैव खलु इयं दुर्भिक्षघटना विद्यते यत्कृते कल्हणः यथार्थाम् तिथिं ददौ[11]। (वर्षे त्रिनवते)

---

(8) 5-229, 30, 32, 33 स्टी० भा० 1 पृ० 101, 5-240, 242।

(9) 5-243, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53।

(10) 5-264, 65, 66।

(11) 5-257, 259, 262, 271।

निर्जितवर्मा—चक्रवर्मा च—(921–923 खी०) 921 खीष्टाब्दे पार्थः जनकपक्षपातिभिः तन्त्रिभिः नृपासनात् च्यावितः। निर्जितवर्मा च (923-33) राज्यं प्राप। असावपि अष्टानवते वत्सरे स्वशिशुं सुतं चक्रवर्माभिधं राज्ये अभ्यषिच्य क्षीणपुण्यो दिवं ययौ। कंचित्काल मात्रा बप्पटदेव्या ततश्च मातामह्या क्षिल्लिकया पालितः शिशुनृपः चक्रवर्मा दशसमाः शासनमकार्षीत्। अथ नवमे अब्दे 933/4 वर्षे, तन्त्रिसाहाय्येन चक्रवर्माणमुत्पाट्य शूरवर्मा नृपः कृतः। अदुर्वृत्तः अप्यसौ पार्थिवः भूरिधनार्पणं बिना नाभूत् तन्त्रिणां प्रियः। अतः तं राज्यात् च्यावयित्वा तन्त्रिणः पुनरपि पार्थम् नृपासनं प्रापयामासुः। कियत्कालमेव स राज्यं बुभुजे। ततश्च कालापेक्षी चक्रवर्मा प्रभूतधनार्पणस्य वचनं दत्त्वा तन्त्रिणां कृपया पुनः राज्यासनं प्राप (939 खीष्टाब्दे)। किन्तु तस्मिन्नेव वर्षे-धनाभावतया तन्त्रिभ्यो देयं धनमदत्त्वा भयाकुलः पलायांचक्रे। शम्भुवर्धनश्च नृपतिर्बभूव।[12]

शम्भुवर्धनः—(935–936) शम्भुवर्धनः सिंहासनन्तु आरुरोह किन्तु मंडले अशान्तिरवर्धत एव, यतः राज्यात् च्यावितः चक्रवर्मा डामराणां साहाय्यं लब्धुं तन्नायकस्य गृहं प्रविवेश सहायतां च ययाचे। शक्तिशाली डामरप्रमुखः संग्रामः ससैन्यः नृपतिमनुकुर्वन् क्षीरनगरं प्रति प्रतस्थे। 936 खीष्टाब्दे च पद्मपुरे प्रवर्तिते भीषणे संग्रामे तन्त्रिसेनां पराजितवान्। चक्रवर्मास्मिन् रणे स्वपराक्रमं प्रदर्शयामास। सपत्नान् च भूयो भूयः पराजित्य भेरीरवैः पौराणामालोकशब्दैश्च पुनः स्वनगरं प्राविशत्।

अथैकां काम्यां कान्ताकृतिं डोम्बकन्यामसौ स्वान्तःपुरेः आनिनाय। तत्सम्बन्धिनस्तेन उच्चपदेषु नियोजिताः। डोम्बरंगस्यानीता कन्या हंसी महादेवीपदे प्रतिष्ठापिता। ततश्च अहर्निशं रतिकर्मणि निरतस्य, डोम्बेभ्यः पददायकस्य दुश्चरितस्य तस्य पार्थिवस्य नैके डामरा शत्रवः अजायन्त। एकस्यां निशि च, 937 वर्षस्य-ग्रीष्मे, चक्रवर्मा स्वशौचालये तैः डामरैर्निहतः।[13]

उन्मत्तावन्तिः—(937-939) चक्रवर्मणि शुलोकं गते शर्वटादिभिः सचिवैः पार्थसूनुः उन्मत्तावन्तिः नृपासने अभ्यषिच्यत। प्रजानां पाप्मना, असौ पापात् पापतरो बभूव, स्वकीयैः क्रौर्यद्योतकैः कर्मभिः व्यभिचारातिशयैश्च स्वपूर्वानप्यतिचक्राम। दुर्नृपरक्षसस्तस्य पितृकुलमेव भक्ष्यमभवत्। राज्य-लाभाय कृतोद्यमः पर्वतगुप्तो नाम धूर्तः तन्मंत्री, तं राजानं पितृकुलक्षयाय प्रेरितवान्। अथ लुण्ठित-सर्वस्वः तत्पिता पार्थः सकलत्रःश्रीनगरे श्रीजयेन्द्र-विहारे श्रमणैः दत्तभोजनः उवास, उन्मत्तावन्तिः शंकरवर्मादीन् शिशून् अन्यान् भ्रातृंश्च जनकात् दूरं नीत्वा कारागारे चकार। तत्र च बुभुक्षया तान् हन्तुमैच्छत्। एतदन्तरे एव पार्थः अपि राज्ञा आदिष्टैः मन्त्रि-

---

(12) 5-271, 287 से 304।

(13) 5-306, 308, 327, 330 से 340, 347, 348, 387, 389, 390, 411, 413।

सामन्ततन्त्रि-कायस्थैः परिवेष्टितः, विहितनग्नविग्रहश्च क्रौर्येण निहतः। तदन्तरम् क्रूरपापानुकूलेन क्षयरोगेण ग्रस्तः उन्मत्तावन्तिरपि प्रजापुण्यैः सत्वरमेव क्षयं ययौ[14]।

शूरवर्माः—(939 ख्री०) अथ दासिभिः कुतश्चिदानीतः नृपात् प्रजातः अयमिति प्रख्यापितश्च शूरवर्माख्यः शिशुः नृपासने विनिवेशितः, कतिचित् दिनानि यावत् सः राजाभवत्। अत्रान्तरे राज्यं प्राप्तुकामः ससैन्यः सेनापतिः कमलवर्धनः मडवराज्यात् प्रस्थितः। अनायासेनैव च राजसेनां पराजितवान्। शिशुभूपतिश्च पलायांचक्रे। किन्तु मूढः असौ न स्वयं सिंहासनमारुरोह, अपितु द्विजपर्षदमाहूय तां कस्यचित् शूरवीरस्य नृपपदे निर्वाचनं क्रियतामित्यादिदेश। चिरं तत्र विवादः समुपस्थितः, परस्परं च द्विजानां वैमत्येन कश्चिदपि तैः सिंहासने नाभिषिक्तः, कमलवर्धनस्तु तैः सर्वथा तिरस्कृतः प्रताडितश्च। अत्रान्तरे बहवो द्विजाः गोकुले एकत्रा अभवन्। राज्ञः निर्णयं कारयितुं च प्रायोप्रवेशं प्रारेभिरे। अन्ततश्च गोपालवर्मणः कोषाध्यक्षस्य प्रभाकरदेवस्य तनयः यशस्करः द्विजपर्षदा राजा निर्वाचितः।[15]

यशस्करः—(939–948 ख्री.) यशस्करस्य नववर्षाणां राज्यकाले, क्रमेणाचिराच्च नैकराज्ञां परिवर्तनेन समुत्पन्नाः बहुला आपदः निर्गताः। कल्हणः यशस्करस्य प्रतिभया क्रियमाणं शासनं भूरि-भूरि प्रशशंस। तत्प्रसंगे भूपस्य न्यायबुद्धि घटनाद्वयेन कविः प्रशंसते। प्रथम-घटनायां अविक्रीतं सोपानकूपं पुनः वणिजे दापयित्वा नृपः सुन्दरं न्यायं चकार। द्वितीयायां च द्विजादेकस्मात् केनचित् तरुणेन वाक्छलेन अपहृताः अष्टनवतिः मुद्राः पुनः तस्मै ब्राह्मणाय दापयित्वा, द्वे च युवकाय दत्त्वा न्यायमकार्षीत्।[16] दानशौण्डः स नृपतिः आर्यदेशानां छात्राणां कृते मठमेकं विनिर्ममे। किन्तु पूर्वन्तु प्रजामतोषयत् पश्चात् कुपथि प्रावर्तत। अथ उदरव्याधिना ग्रस्तः यशस्करः संग्रामदेवाख्यं स्वात्मजं, नायं मम पुत्र इति उद्घोष्य स्वपितृव्यजं रामदेवात्मजं वर्णाटं राज्ये अभ्यषेच्यत्। किन्तु वर्णाटः राज्यदायिनः रोगग्रस्तस्य राज्ञः कुशलं प्रष्टुमपि नागात्। अस्मिन्नेव समये पर्वगुप्तादयः राज्य-जिहीर्षवो बभूवुः। अतः एकदा वर्णाटो निशि कारायां तैः निबद्धः, प्रातःकाले च राज्यात् निरवास्यत। अथ संग्रामदेवमभिषिच्य तीव्रव्यथो नृपतिः प्राणान् त्यक्तुं निजं मठं ययौ। तत्र च राज्यजिहीर्षुभिः स्वीयैरेव सुहृत्बन्धुभृत्यादिभिः विषं दत्त्वा व्यापादितः। लोक-परम्परानुसारं राज्ञः मृत्युः ब्राह्मणैः प्रयुक्तया अभिचारक्रिययाभूत् किन्तु कल्हणः तया सह निजसम्मतिं न ददाति। इत्थं नवसमाः राज्यं भुक्त्वा यशस्करः चतुर्विंशे हायने, भाद्रपदमासि कृष्णातृतीयायां प्राणान् मुमोच।[17]

---

(14) 5-414, 15, 17, 21 से 31, 34, 43, 48।
(15) 5-445, 46, 51 से 58 63, 64, 65, 77।
(16) 6-14 से 67।
(17) 6-68 से 84, 91, 94, 95, 96, 99. 106 से 114।

संग्रामदेवः – संग्रामदेवः कतिपयमासानेव नृपासनमलंकृतवान् । साम्राज्यं जिहीर्षुः मन्त्री पर्वगुप्तः, यशस्कर-मृत्योरन्तरं प्रबलो भूत्वा सर्वान् नृपपक्षान् व्यापाद्य प्रयुक्तायामभिचारक्रियायाप्यसफलः सन् हिमपातेन निःसंचारे एकस्मिन् दिवसे अकस्मादेव संभृतबलः राजधानीं निरुद्धवान् । प्रासादे च पार्थिवासनात् तं शिशुं निपात्य, जघान शिलाबद्धकण्ठं शवञ्च वितस्तायां क्षिप्तवान् ।[18]

पर्वगुप्तः—(949–950 ख्री०) अथ दिविरात् जातस्य संग्रामगुप्तस्य सूनुः पर्वगुप्तः छलबलेन प्राप्तं राज्यासनं नाधिककालमुपभवतवान् । दुष्कर्मभिः प्रजास्तापयन् दुश्चरितः सः राज्यारोहणात् सार्धैकवर्षानन्तरमेव द्रोहार्जितेन सिंहासनेन व्ययुज्यत ।[19]

क्षेमगुप्तः—(950–958 ख्री०) तदनन्तरं तत्तनयः क्षेमगुप्तः नृपासनं प्राप, अधिकमद्यपानेनासौ दुःश्चरितो बभूव । दुराचारा एवाभूवन् तस्य सेवकाः । तैश्च स सततं दुष्कर्मभ्यः एव प्रेरितः । क्षेमगौरीश्वरस्य निर्माणमेव तस्य केवलं कार्यमासीत् । यदर्थम् च स श्रीजयेन्द्रविहारं निरदाहयत् । महत्त्वशून्यः अपि स नृपतिः लोहरादीनां शासितुः सिंहराजस्य कन्यया दिद्दया सह विवाहं कृत्वा, आर्थिकदृष्टया कश्मीरेतिहासं प्रभावितं चकार ।[20]

अभिमन्युः द्वितीयः—(958–972 ख्री०) लूतारोगेण क्लान्तकलेवरः क्षेमगुप्तः 958 ख्रीष्टाब्दे मृत्युं प्राप । ततश्च तस्यात्मजः अभिमन्युः भूपतिरभूत् । असौ शिशुनृपः दिद्दादेव्या एव अपाल्यत । सा एव शासनकार्यम् चक्रे । राज्ञः प्रतिनिधित्वं कुर्वत्यास्तस्याः शासनमापद्पूर्णम् उपद्रवसंकुलं चाभूत् । पूर्वन्तावत् सा क्षेमगुप्तकालादेव विद्वेषकारणात् फाल्गुन नाम मन्त्रिणं निर्वासनाय बाध्यं चकार । अत्रान्तरे राजप्रासादे पालितौ, दिद्दायाः प्रहारभयात् पलायितौ च महिम-पाटलाख्यौ हिम्मकादिभिः सह मिलित्वा विद्रोहं चक्रतुः । नीतिनिपुणा राज्ञी स्वर्णादिप्रदानेन शत्रूणां संघभेदनं कृत्वा कथंचित् पराजयं निवारितवती ।[21] शत्रुपक्षपातिने यशोधराय कम्पनाधीशपदं सा समर्पयत् । किन्तु एकदा बाह्यसाक्षिभिरज्ञातस्य थक्कनाख्यस्य शाहीशस्योपरि विजयं प्राप्य समागतं तं कम्पनाधीशं, पिशुनैः खलैः प्रेरिता सा निर्वासयितुकामा याष्टीकान् विससर्ज । विदितवृत्तश्चासौ कम्पनाधिपतिः यशोधरः विद्रोहं कृत्वा राज्ञीं प्रासादे पर्यवेष्टयत् । अथ सहायतायै संप्राप्तैः नरवाहन-प्रभृतिभिः कथमपि संरक्षिता कोपाक्रान्ता सा यशोधरं मुकुलं अन्यांश्च सपत्नान् समूलं विच्छेद ।[22]

नन्दिगुप्तः—(972–973 ख्री०) अनया घटनया परितुष्टा दिद्दा कृतज्ञतावशात् नरवाहनं सभान्तरे राजानक इति आहूय तं प्रधानं सभासदं कृतवती । दुर्दैवात्

---

(18) 6-115 से 129 । (19) 6-136 से 145 ।
(20) 6-150 से 170, 173, 176, 177 ।
(21) 6-187, 188, 201 से 204, 211 से 220, 224, 225, 226 ।
(22) 6-228, 230 से 258 ।

दुष्टैरधिकारिभिः प्रेरिता राज्ञी तस्मिन्नपि आशंकामधत्त । तं च तिरस्कर्तुं हन्तुं च इयेष, उदन्तं तमाकर्ण्य विमाननोतप्तः नरवाहनः जीवितं तत्याज । एतदन्तरे एव अविश्रान्तानां क्रूराणां डामराणामुपद्रवाः प्रारब्धाः, तत्भीतया च दिद्दया भूयः अपि वीरः फाल्गुनः निजान्तिकमानीतः । तस्मिन् समये एव अभिमन्युरपि 972 खीष्टाब्दे दिवं ययौ । तत्पुत्रः नन्दिगुप्तश्च नृपासनमारोहत् । ततश्च तनयविरहव्याकुला दिद्दा कियत्कालं धर्मप्रभृतिभिः कार्यैः लक्ष्मीं पवित्रामकार्षीत् । अत्र प्रसंगे कल्हणः दिद्दया तदधिकारिभिश्च निर्मितानां निर्मितीनां वर्णनं करोति । तत्र च दिद्दामठः उल्लेखनीयो ननु । यन्नाम च श्रीनगरे दिदमर इति रूपे सम्प्रत्यपि अवशिष्टमस्ति । धर्मकृत्यैरपि दिद्दाया शासनलिप्सा नैव शान्तिं प्रपेदे । अत एव तया अभिचारक्रियया नन्दिगुप्तः प्राणशून्यः कारितः ।[23]

त्रिभुवनः—(973-975 खी०) अभिचारेणैव च नन्दिगुप्तस्योत्तराधिकारिणं त्रिभुवनमपि सा क्रूरा 975–980 खीष्टाब्दे अहन् । अथ क्रूरया तया चरमः पौत्रो भीमगुप्तः राज्यासने निवेशितः ।

भीमगुप्तः—तस्य पंचवर्षाणां राज्यकाले फाल्गुणः अपि व्यपद्यत । भीमगुप्ते राजनि सत्यपि वस्तुतः सत्ता दिद्दाया एव हस्ते अवर्तत । तदनन्तरं पर्णोत्सग्रामजन्मा महिषपालकः बाणस्य सूनुः तस्याः स्नेहं प्राप्य उत्पति र्बभूव । शनैः शनैः राजकर्मसु प्राप्त-प्रभावः स गिरिवासी तुंगः शक्तिशाली भूत्वा सत्वरमेव प्रगतिं चकार ।[24]

दिद्दा—(980–1003 खी०) तुंगस्य साहाय्ये विश्वस्ता दिद्दा 980 ।1 खीष्टाब्दे भीमगुप्तं बध्वा स्वयमेव सिंहासनमारुह्य समस्तां शक्तिं स्वहस्ते अकार्षीत् । तस्याश्च द्वाविंशतिवर्षाणां राज्यकाले, अधरिताखिलमंत्रिमंडलः तुंगः सर्वाधिकारी बभूव । सभ्रातृकं तुंगं शासने प्राप्तप्रभावं वीक्ष्य पूर्वमन्त्रिणः विरागिणो भूत्वा विप्लवोद्यता अभूवन् । ते हि दिद्दाभ्रातुः सुतं क्रूरपौरुषं, उग्रं विग्रहराजं कश्मीरान् आनिन्युः । स च राज्यविप्लवं विधातुं प्रायोपवेशाय द्विजान् प्रावेशयत् । अथ विप्लुता लोका अपि तुंगजिघांसवः तदन्वेषणं चक्रुः । कूटनीतिकुशला दिद्दा सुमनोन्तकादिभ्यः ब्राह्मणेभ्यः प्रभूतं स्वर्णम् दत्त्वा तत्प्रायोपवेशान् प्रशान्तान् चकार । इत्थं च स्थैर्यम् प्राबल्यं च प्राप्ताः तुंगाद्याः शनैः विहितविप्लवान् कर्दमराजादीन् जघ्नुः । किंच फल्गुणनाशेन दृप्तं उपद्रवोद्यतं-राजपुरीराजं पृथ्वीपालं पराजित्य, अधिकां शक्तिं च प्राप्य तुंगः अधिकाधिकं राज्ञाः स्नेहं प्राप । पृथ्वीपालः तुंगेन दग्धां राजपुरीं वीक्ष्य निर्बलं चात्मानं मन्यमानः तुंगाय करं ददौ । येन तस्य प्रतिष्ठा सततमवर्धत ।[25]

दिद्दायाः राजनीतौ नैपुण्यं, तच्छासने शान्तिं च वीक्ष्यानुमीयते यत् जीवनान्ते सर्वा शक्तिस्तदन्तिकमासीत् । अत एव च सा लोहराधिपतेः, स्वभ्रातुः उदयराजस्य

---

(23) 6-261, 267, 277, 280 से 284, 292, 293, 295 से 311 ।

(24) 6-312, 313, 314, 318 से 321 ।

(25) 6-330 से 353 ।

सूनुं संग्रामराजं युवराजं चक्रे । अनेनैव हेतुना 1003 ख्रीष्टाब्दे तस्यां दिवं प्रयातायामनायासेनैवासौ युवराजः नृपास्पदं प्राप । ततः प्रभृति च कश्मीरेषु लोहरवंशस्य शासनमारब्धम्[26] ।

सप्तम-अष्टम-तरंगयोः राजानः

(प्रथमः लोहर-राजवंशः)

संग्रामराजः—(1003 से 1028 ख्री०) कल्हणस्य कृतिः दूरदर्शिनं बुद्धिमन्तमपि संग्रामराजं शासने दुर्बलं वर्णयति । तस्य भीरुत्वं पौनः पुन्येन कविना निन्दितं, तद्राज्यस्य पूर्वार्धे प्रबलशक्तिस्तुंगः सततमुदयं प्राप । तद्भंगाय च भूपतेः ब्राह्मणमन्त्रिणः प्रायोपवेशाय विप्रान् प्रेरयामासुः । अन्ये अपि जनाः तज्जिघांसवो बभूवुः । तथापि अप्रतिहतशक्तिरसौ निःशंकमतिष्ठत् । सर्वे च द्रोहकारिणः शनैः शनैः नीत्या तेन निहताः निबद्धाश्चेति । तद्विरोधे च समुत्थितो विप्लवः तच्छुभायैवाभूत् । तुंगस्य वर्धमानं वयः अपि नहि तं निर्बलमकार्षीत् । तथा च राजकृत्येषु स अलसो बभूव । अत एव अपकीर्तिहेतुरभूत् । कायस्थं भद्रेश्वरं स्वसहायकं विधाय स स्वयमेव स्वभाग्य-संक्षयमकार्षीत्[1] ।

संग्रामराजस्य राज्यकाले उत्तरभारतस्य राजनीतिक-दशायां महान् आरोहावरोहः समजनि । यश्च भारतेतिहासे परिवर्तनस्य मूलं, प्रधानं च कारणमभूत् । अस्मिन् प्रसंगे गजनीदेशवासिनः महमूदस्य नाम ग्रहीतुं शक्यते । एकादशशताब्देः पूर्वेषु दशाब्देषु, पारेसिन्धुं, पंचनदक्षेत्रे च यवनाक्रमणानां तीव्रः प्रवाहः प्रावहत् । महमूदस्य नेतृत्वे सम्पन्नैः बहुभिराक्रमणैः न खलु चिराय दुष्प्रभावः जनितः नापि भारतस्य कश्मीर-प्रदेशस्य स्वतन्त्रतायै भयदो बभूव । राजतरगिण्यां चित्रिताः सीमिता घटना नाधिकं वृत्तं वर्णयन्ति तदाक्रमणविषयकम्[2] ।

त्रिलोचनशाहेः साहाय्येन प्रस्थानम्—यवनानामाक्रमण-विषयकं रुचिकरं वृत्तं कल्हणः शाहित्रिलोचनपालस्य सहायतायै तुंगनायकत्वे संग्रामराजेन प्रेषितस्य बलस्य प्रस्थानेन सूचयति । हिंदुशाहिवंशस्यान्तिमः स्वतन्त्रः राजकुमारः त्रिलोचनपालः खलु अल्बेरुनी महोदयेन मुहम्मडन-इतिहासकारैश्च सम्यक्ज्ञातो वर्तते । स हि दीर्घम्, भीषणं च समरं कृत्वापि महमूदस्य वंशे अभवत् । तुरुष्कनृपतिः हम्मीरः महमूदादभिन्नः स्वीकृतो ननु इतिहासकारैः, स एव च त्रिलोचनपालस्य शत्रुरभिहितः । स्टीनते हम्मीरः वस्तुतः गजनीदेशस्य सुल्तान-पदवाच्यानां राज्ञामुपाधिरवर्तत ।

कविः त्रिलोचनपाल-सहायतायै तुंगस्य नायकत्वे प्रस्थितस्य मदोद्धतस्य विशालबलस्य विशेषं वर्णनं विदधाति । तुंगः तुरुष्कयुद्धे लब्धानुभवस्य त्रिलोचनपालस्य युद्ध-विषयकमुपदेशं सम्पत्तिं च नागणयत् । हम्मीरेण तुंगबलजिज्ञासायै प्रेषितं सैन्यं, बलगर्वितः असौ तोषीपारे मितप्रायैः सैनिकैरवधीत् । तेन च सरल-

---

(26) 6-354, 355, 365 ।

(1) 7-2, 10; 4, 13 से 28, 37 से 47 ।

(2) स्टी० मा० 1 पृ० 106 ।

विजयेन आहितोत्सेकः रणोत्सुकः तुंगः पुनरपि त्रिलोचनपालस्य तुरुष्काहवाभ्यास-विषयकां सविदं न स्वीचकार। अन्येद्युश्च गर्वितस्तुंगः स्वात्मानं हम्मीरस्य सम्पूर्णबलेनाक्रमितमपश्यत्। अचिरादेव तत्सैन्यं भंगमाययौ केवलं शाहिसैन्यमेव रणे विचरत् ददृशे। कियत्कालं युध्वा शाहिबलमपि पराजयं प्राप। अस्मिन् प्रसंगे कल्हणेन केवलं त्रिलोचनपालस्य पराक्रमः रणकौशलं वीर्यम् च प्रशंसित-मस्ति। एकाकी एव स असंख्यान् द्विषो जघान। तस्मिन् चापि कौशलेन दूरं प्रयाते प्रचण्डाः तुरुष्कशलभाः (टिड्डीदल) देशं व्याप्नुवन्। राज्यात् च्युतः अपि त्रिलोचनपालः निजां गजसेनां संश्रित्य जयश्रियं प्रत्याहर्तुं सयत्नो बभूव। न च तत्र साफल्यं लेभे, शाहिश्रियश्च नामापि निर्नष्टम्[3]।

शाहिराज्यस्य पतनम्—दुर्दैवात् कल्हणः तुंगस्य प्रस्थानवर्षम् न उल्ललेख। तदभावे च हम्मीरस्याक्रमणविषये, राजतरंगिण्या उल्लेखे संशय उत्पद्यते। महमूदस्य पश्चात्काले संजातानामाक्रमणानां विषये यवनैतिहासकाराणां वृत्तानि सम्प्रत्यपि विद्यन्ते। यानि तदाक्रमणस्य वर्षम् तिथिं स्थानं च प्रतिपादयन्ति। 1013 वत्सरे कृतानामाक्रमणानां तत्र वर्तन्ते बहवः उल्लेखाः यानधीत्य प्रतिभाति यत् महमूदस्य कश्मीरद्वारेषु प्रवेशकालः स एव वत्सर आसीत्। तदैव च महमूदस्य सेनानां त्रिलोचनपालस्य सेनाभिः सह समरः समजनि। युद्धस्थलं च संभवतः झेलमनद्याः समीपे अवर्तत। अस्य च पुष्टिः, तोषीनद्या उल्लेखेनापि जायते। तोषी एव संभवतः झेलम-समीपे वितस्तां प्रति प्रवहन्ती तोही इत्यस्ति। युद्धान्तरं बहवः कश्मीरसीमानां सेनानायकाः सामन्ताश्च महमूदाग्रे समर्पणं चक्रुः। मुहमडनस्रोतभ्यः अपि इदं ज्ञायते। अयं च अन्तिम एवावसरः अभूत् पंचनदक्षेत्रे-शाहिमुख्यानां आक्रमणैः सह युद्धस्य। कल्हण इव यवनैतिहासकारा अपि त्रिलोचन-पालस्य अमानुषं वीर्यम् प्रशंसन्ति। पुनरपि च तस्य राज्यप्राप्तेः प्रयत्नः अपि उल्लिखितः खलु यवनेतिहासे।

शाहिवंशस्य विनाशाय वर्णनं कुर्वन् कल्हणः ऐतिहासिक-आधारमाश्रयते। अकस्मादेव संजातः शाहिवंशनाशः समकालिकेषु महन्तं प्रभावमजनयत्। अति-कारुणिक-शब्देषु कविः उक्तवंशनाशमवर्णयत्। अल्बेरूनी-महोदयः विविध-घटनानां साक्षित्वं प्राप्य स्वग्रन्थे शाहिवंशविषये यान् भावान् लिलेख त एव कल्हणस्य चतुर्भिः श्लोकैरपि ज्ञायन्ते। अत एव शाहिवंशवर्णनमसंशयमेव ऐतिहासिक-पृष्टभूमौ स्थितमस्ति[4]।

तुंगस्य हत्या—हम्मीरेण पराजितः हतोत्साहस्तुंगः स्वदेशामगतः राजकार्येषु च प्रमत्तः अभूत्। अत एव राज्ञः अनुयायिनश्च तस्य नाशाय उद्यता अजायन्त। तुंगात। भीतः राजा संग्रामराजः च गूढं तत्साहाय्यं चकार। एकदा च तेनाहूतस्तुंगः

---

(3) 7-47, स्टी० भा० 1 पृ० 107, 7-48 से 58, 66।

(4) 7–53 तथा टि. स्टी. भा. 1 पृ. 107, 7–66 से 69 इण्डिया 2 पृ. 13।

प्रासादं प्रविशन् सपुत्रः नृपानुजीविभिः निर्दयं निहतः । तुंगे निहते के अपि खलप्रायाः प्राप्तप्रभावाः बभूवुः, 1028 ख्रीष्टाब्दे दुर्बलस्य संग्रामराजस्य मृत्युं यावत्तो प्रजाः पीडयामासुः ।[5]

हरिराजः—संग्रामराजस्य पुत्रः हरिराजः द्वाविंशत्यहानि उर्वीम् पालयित्वा क्षयं ययौ, तन्मृत्युप्रसंगे कल्हणः जनश्रुतिमलिखत् यत् स्वभ्रातुः स्वैरणीत्वेन कुपितः हरिराजः मात्रा एवाभिचारक्रियया निहतः । तं च निहत्य सा यावदेव स्वयं राज्याभिषेकं कारयितुमियेष तावदेव तस्या अल्पवयस्कः सुतः अनन्तदेवः हरिराजस्य धात्रेयेण एकांगैश्च राज्ये अभिषिक्तः । अत्रान्तरे संग्रामराजस्य भ्राता लोहराधिपः विग्रहराजः, अनन्तदेवं हत्वा राज्यं वशीकर्तुं, ससैन्यः प्रतस्थे किन्तु राजवान्यान्तिकं प्राप्तः स राजसेनाभिः निहतः ।[6]

अनन्तः—अनन्तस्य राज्यस्य पूर्वभागे (1028–1063 ख्रीष्टाब्दे) शाहिवंश्यौ, कश्मीरेषु प्राप्तशरणौ रुद्रपालदिद्दापालौ, शक्तिमन्तौ, लब्धप्रभावौ च बभूवतुः । ताभ्यां प्रभूत-वेतनदानं सूचयित्वा कविः तयोरुच्चां स्थितिं प्रदर्शयति । रुद्रपालः जालन्धराधिपतेः कांगड़ाराज्ञां नामावल्यां इन्द्रचन्द्रेति वर्णितस्य इन्दुचन्द्रस्य आसमती इति कन्यामुपयेमे। इन्द्रचन्द्रः भूभुजे अनन्ताय स्वयवीयसीं स्वसारं सूर्यमतीं च ददौ ।[7] अत्रान्तरे एव कम्पनाधिपतेः त्रिभुवनस्य नेतृत्वे डामराणां भीषणः उपद्रवः विद्रोहश्च प्रारब्धः किन्तु सत्वरमेव रुधिरप्रवाहिणा भीषणरणेन स शमितः, श्लाघ्यविक्रमः, अनन्तदेवः स्वयमेव त्रिभुवनं प्रजहार असिना । तथैव च राजा रुद्रपालशाहेः साहाय्येन दरन्नृपतिम् अचलमंगलं तत्सहायकान् म्लेच्छांश्च आहवे पराजितवान् । राज्ञः अनन्तदेवस्य समकालीनेन कविना बिल्हणेनापि अनन्तस्यायं विजयः स्वकाव्ये उल्लिखितो वर्तते म्लेच्छान् स शकानाह ।[8]

शाहिकुमारेषु निहतेषु नृपतौ अनन्ते सुभटा इत्यपराभिधानायाः सूर्यमत्याः प्रभावः अवर्धत । असंख्य-अग्रहाराणां पवित्रभवनानां च वर्णनं तस्या उदारहृदयं कारुण्यं च सूचयति । तेष्वपि च सदाशिवस्य मन्दिरं विशेषेणोल्लेखनीयमस्ति । राजराजाख्ये । पुत्रे दिवंगते दम्पती राजप्रासादं परित्यज्य सदाशिवान्तिके एव स्थितिं चक्रतुः । अतः परमपि राज्ञः गर्भेश्वरतया न तद्व्ययप्रवृत्तिः न्यूनाभवत् । नर्मकोविदाः खलाः चपलवचनैस्तमलुण्ठयन् । परिणामस्वरूपे किंचित् काले एव राजा दैशिकेभ्यः वृहद्राशेः ऋणी बभूव । अत्रान्तरे कविः ताम्बूलिकस्य पद्मराजस्योल्लेखमकार्षीत् । यो हि काश्मीराणां पापसूदनतीर्थस्य जलं, विदुषामाश्रयदातारं मालवाधिपं भोजं

---

(5) 7–70, 74 से 89,99,100 से 127 ।

(6) 7–131 से 141 ।

(7) 7–144,150 से 152 ।

(8) 7–154 से 156,167 से 176 विक्रमांकदेव चरितम्–18·38 ।

संप्रेष्य कश्मीराणां प्रातिनिध्यं चकार। प्रियताम्बूलशीलस्य राज्ञः अनन्तस्य प्रियः स एव शनैः शनैः राज्ञो धनं जहार राजचिन्हं चापि बन्धाय (गिरवी इति भाषा) स्ववशे चकार। भोजेन कृतस्य कमटेश्वरे कुण्डयोजनस्य, पापसूदन-तीर्थस्य जलेन स्नानवृत्त-स्योल्लेखः असंशयमेव ऐतिहासिकतथ्येषु आधृतो विद्यते। कश्मीरेभ्यः जलप्रेषण-वृत्तं संकेतयति यत् कश्मीराणां राजनीतिकदशायां विच्छिन्नायां, दक्षिणक्षेत्रे च यवनैः विजिते सत्यपि कश्मीराणां भारतस्यान्यमार्गैः सह संसर्गः व्यवसायश्च सततमवर्तत एव। अयमेव निष्कर्षः चरमयोः तरंगयोः प्रसंगतः प्राप्तैरुल्लेखैरपि पुष्टिं लभते।[9]

अनन्तस्य जययात्राः—आर्थिक-कष्टेभ्यः अनन्तस्य मुक्तिस्तदैवाजायत यदा तस्य राज्ञी सूर्यमती शासनकार्यं स्वहस्ते जग्राह। गौरीश्वर मन्दिरस्य द्वारपालस्य भूते-स्तनयः हलधरः तस्या राज्ये सर्वाधिकारितां लब्ध्वा सुयोग्यो मंत्री शासकश्च सिद्धो बभूव। सत्कार्यैः सत्वरमेव राज्ये समृद्धिः शान्तिश्च वृद्धिमाययौ। अनन्तदेवस्तु जय-यात्राभिः अस्य समृद्धिकालस्य सदुपयोगं कर्तुमैच्छत्। समीपस्थानानि पर्वतीयराज्यानि च कश्मीरायत्तानि अचिकीर्षत्। बिल्हणः स्वविक्रमांकदेव-चरिते चम्पायां, दार्वाभिसारे अन्येषु च केषुचित् पर्वत-प्रदेशेष्वस्यानन्तस्य प्रभुत्वमाह, किन्तु कल्हणः केवलं नैकराज्ञां विजेतरि चम्पायाः सालनृपतौ अनन्तस्य विजयमलिखत् **चम्पायां सालभूपालमुन्मूल्या-नन्त-भूपतिः।** सालस्य सम्पूर्णम् नाम चम्पायाः ताम्रपत्रेषु सालवाहन इति ज्ञायते। अनन्तस्य उरशां बल्लपुरं प्रति च कृतं युद्धप्रस्थानमसफलं दुःखप्रदं हानिप्रदं चाभूत्।[10]

कलशाय अनन्तस्य राज्यत्यागः— (1063–89 खी०) राज्ञी सूर्यमती राज-कार्ये अनन्तं दुर्बलमयोग्य च शासकं मत्वा 1063 खीष्टाब्दे स्वपुत्राय कलशाय राज्यं याचितवती। तया प्रेरितः अनन्तः राज्यं परित्यज्य पुत्रस्याभिषेकं चकार। कश्मीरेषु सुदृढं शासनं शासकं चानेतुं स्वपरिवाराय उच्चस्थितिं चाधिगन्तुं राज्ञी तथाकारयत्। किन्तु कतिपय-दिवसापगमे उभावपि स्वकृत्ये पश्चातापं चक्रतुः। अथ मन्त्रिणा हलधरेण प्रेरितः अनन्तः त्वरयेव राज्यकार्यम् भूयः अपि स्वयमेव सम्पादयितुमुद्यतो बभूव। तत्तनयश्च नाम्नैव नृपपदमलंचकार। अत्रान्तरे अनन्तस्य पितृव्यजः भ्राता लोहरशासकः क्षितिराजः वैराग्यं प्राप। निजात्मजाय च निहितद्वेषः कलशतनयाय उत्कर्षाय लोहरराज्यं दत्वा विबुधैः सार्धम् तीर्थसेवनं विदधे। उत्कर्षस्याभिषेकेण वस्तुतः कश्मीरलोहरप्रदेशयोः राजनीतिक-दृष्ट्या ऐक्यस्य कश्मीरेषु च उत्कर्ष-शासन-स्थापनायाः द्वारं किलोद्घाटितम्।[11]

---

(9) 7– 78 से 196 तुलनांक्रियता 7–485, 897, 1001, 8-1600,1626, 2214 किंच कश्मीरसभायां दैशिक— राजदूतानां मंखेन कृतः उल्लेखः स्टी. भा. 1 पृ. 125।

(10) 7–197,199, 200, 207, 208, 198, 218, 219, 220, 221 स्टी. भा. 2 पृ. 110।

(11) 7–231,32,33, 38,41 से 44,48,51 से 57।

अनन्त-कलशयोर्मध्ये कलहः—(1076 खी०) राज्यासने अभिषिक्तः अपि कलशः पितुः प्रभावातिशयेन न कानिचित् वर्षाणि यावत् वस्तुतः राज्यलक्ष्मीमवाप। अथ प्रकृत्या भावुकः तारुण्यमधिगतः कलशः अचिरादेव दुष्टसहचराणां दुर्मतिदातॄणां च प्रभावे निपतितः। कल्हणः सततं लम्पटतामाचरतां तेषां द्रोहवृत्तिमवर्णयत्।

एकदा तु वाक्कलहे पित्रा प्रताड़ितः भृशं तिरस्कृतश्च दुराचारी कलशः शनैः शनैः स्वपितृभ्यां द्वेषाग्निमवर्धयत् स्वचेतसि। तं च कारायां चिकीर्षुरपि दुर्बलः अनन्तः सुतवत्सलया महिष्या भर्त्सनां प्राप्तः, आत्मजवृत्तैः सन्तप्तश्च नगरं परित्यज्य विजयेश्वरं ययौ। स्वकोषमपि स तत्रैव निनाय। केवलं राजभक्ताः विश्वस्ताः केचित् सेवकाः सैनिकाश्च तमनुचक्रुः। कलशस्तु धनस्य सामग्रीणां चाभावेन पर्याकुलः अपि, खलैः प्रेरितः साहसं लब्ध्वा, पितुः प्रयाणेन स्वतन्त्रक्षेत्रं, प्राप्य, महतीं सेनां संयोजयामास स्वजनकं आक्रमितुम्। किन्तु सूर्यमत्याः प्रयासेन कियत्कालाय पितृपुत्रयोः साक्षात्समरः निवारितः। सा वै युद्धेन आत्मजं पराजित्य, राज्यासनात् तं निपातनोद्यतं स्वभर्तारं तदुद्यमात् न्यवारयत्। अथ अनन्तः कलशस्य ज्येष्ठसुतं हर्षम् विजयेश्वरे आहूय नृपासने अभिषेक्तुमैच्छत्।[12]

अनन्तस्य-आत्मघातः—(1081 खी) कतिचिद्दिनापगमे कलशः पितुः विरोधे, विद्रोहकर्माणि प्रारेभे, विजयेश्वरं चाग्निसात् विधायासौ तत्र सैनिकानामन्येषामनुजीविनां च कृते संरक्षितकोषेभ्यः नैकविधवैभववस्तुभ्यश्च हीनौ चकार स्वपितरौ। अत्र प्रसंगे नगरदाहात् पूर्वम् पश्चात् च कल्हणेन कृतः अनन्तस्य हेमराशेरुल्लेखः रोचको वर्तते। प्राचीन-कश्मीराणां मार्थिकदशाया विषये अन्यत्रापि एतादृक्समृद्धेः सूचना प्राप्यते। अस्या घटनाया अनन्तरं अनन्तस्य स्थितिः सततमनिश्चिता अध्रुवा चाजायत। यदा कलशः पितरं देशत्यागाय बाध्यं कर्तुमियेष, तावदेकषष्ठिवर्षदेशीयः वृद्धः पार्थिवः कटुवचनैः प्रताड़ितः व्यथितश्च सन् क्षुरिकयात्मघातमकार्षीत्।[13]

पर्वतीय-मुख्यानां पर्यत्—कल्हणः अनन्तस्य अन्त्येष्टि-क्रियायाः अतिकरुणामयं हृदयावर्जकं च च वर्णनं विदधे, जातवेदसि ज्वलितायाश्च सतीभूतायाः सूर्यमत्याः मृत्युं प्रशशंस। तदनन्तरं पित्रोः स्वर्गगमनेन राज्ये सम्पूर्ण-प्रभुत्वेन च कलशस्य चरिते कार्येषु च महत्परिवर्तनं समुत्पादितम्। तरुणेन तनयेन हर्षेण सार्धम् कृतसन्धिश्च नृपतिः सुन्दरया सुदृढया च शासनव्यवस्थया देशस्यार्थिकदशां समुद्धर्तुमनारतं प्रयासकरोत्। अथ जनकवत् सत्पथं प्रवर्तितः कलशः प्रजानां पुण्याय सुखाय च बहूनि निर्माण-दान-प्रभृतीनि, कार्याणि चकार। एतदन्तरे एव राजपुर्याम् सहजपालाख्ये नृपे शांति प्रयाते, तदात्मजः संग्रामपालः अभ्यषिच्यत। किन्तु बालभूपतेस्तस्य पितृव्यः राज्यं जिहीर्षुरासीत्। अतः संग्रामपालस्य साहाय्याभिलाषिणी स्वसा, ठक्कुरः जस्यराजश्च भूभृतं कलशं प्रायात्। नृपतिरपि विज्जादिभिः शूरैः समं

---

(12) 7–273 से 277, 354 से 357, 390, 391।

(13) 7–407 से 414, 495 टि. 445, 446, 447।

जयानन्दं सहायतायै प्रेषयामास । अनेन च राजपुर्याम् कश्मीराणां राज्य-प्रसारणे द्वारं खलूद्घाटितम् कलशाय । अथ स्वयोग्यस्य सचिवस्य वामनस्य, कम्पनाधिपतेः कन्दर्पस्य च साहाय्येन कलशः लघुषु-पर्वतीय-प्रदेशेषु स्वप्रभावं प्रसारयितुं राज्य-विस्तारं च विधातुं सफलो बभूव । कलशस्येयं विदेश-नीतिः, उक्तसाफल्येन 1087-88 खीष्टादस्य शीतकाले अतिशय-प्रभावमुत्पाद्य लाभदायिनी बभूव, यद्बलेन पश्चिमस्यां दिशि उरशातः पूर्वस्यामाशायां काष्टवाठं यावत् काश्मीरान् परितो विद्यमानानामष्ट-पर्वत-राज्यानां शासकाः कलशस्य राजधान्यामेकत्रा बभूवुः । तेषु च एकः आसटो नाम चम्पायाः अधीशः अपि अवर्तत, यस्य नाम उत्कीर्णलेखेषु, चम्पायाः राजसु उल्लिखितो वर्तते ।[14]

कलशस्य मृत्युः

हर्षस्य षडयन्त्रः—कलशजीवनस्य चरमवत्सराः, हर्षेण समं प्रवर्धमाने द्वेषे संशये च ययुः । निसर्गतः प्रतिभावान् योग्यः, अतिव्ययप्रवृत्तश्च राजतनयः तरुणो हर्षः पित्रा प्रदत्तेन अल्पधनेन अल्पसम्मानेन च व्यथितः अभवत् । तस्य नैराश्येन लाभं प्राप्नुकामाः दुर्मतयस्तदाश्रिताः अनुजीविनः, तं जनकवधषड्यन्त्राय प्रेरयामासुः । कलशः कथंचिदिमं वृत्तं जज्ञौ पुत्रं च बद्धुमादिदेश । अयं वृत्तान्तः 1088 खीष्टाब्दस्य समाप्तौ समजनि । तदनन्तरं हर्षस्य जीवनम् तस्यैवानुयायिभिः षडयन्त्र-कारिभिः शस्त्रिभिः संकटापन्नं विहितम् । हर्षस्य चरितेन व्यवहारेण भृशं रुष्टः, तथापि तस्मै राज्यं दित्सुरपि कलशः महामात्यानां दुराग्रहात् तं राज्योत्तराधिकारा-दपसारयितुं निर्णयमकार्षीत् । सत्वरमेव च हर्षस्य तरुणं तनयं उत्कर्षम् कश्मीर-सिंहासने अभिषेक्तुं लोहरादानिन्ये । तस्मै राज्यं दत्त्वा,आत्मानं च आसन्नमृत्युमनुभूय प्राणान् मोक्तुं मार्तण्डशरणं ययौ तत्र च बद्धस्य हर्षस्य दर्शनोत्सुकः अपि असफलः सन् मार्गशीर्षमासे 1089 खीष्टाब्दे द्युलोकं जगाम ।[15]

उत्कर्षः—राज्ये अभिशिक्तः उत्कर्षः न खलु हर्षम् बन्धनात् मोक्तुं देशान्निर्वासयितुं वादिदेश । हर्षस्तु नीतिनैपुण्येन बन्धने पतितः अपि स्वानुजम् अर्धभ्रातरं विजयमल्लं स्वस्मिन् विश्वस्तमकार्षीत् । असावपि च उत्कर्षस्य दुर्व्यवहारेण कुपितः सन् बन्धनमुक्तो हर्षस्य सहायकः बभूव । निजप्रभावेन दुर्वृत्तेन अत्याचारेण च नूतनो नरपतिः उत्कर्षः स्वसचिवानां प्रजानां चापि विश्वासं सहानुभूतिं च लोपितवान् । अनेन च वर्धितोत्साहो विजयमल्लः विद्रोहं विधाय राजधान्यामेव नृपतिमाक्रमितवान् । भीरुः दुर्बलश्च उत्कर्षः हर्षम् कारायामेव हन्तुमियेष किन्तु तस्य प्रज्ञया नीत्या च हत्याप्रयत्नो नैव सफलो बभूव । कल्हणः विस्तरेण प्रतिपादयति यत् कथं हर्षः स्वनीतिचातुर्येण प्रहरिषु द्वारपालेषु च विजयं प्राप, कथं च कारागारान्मुक्तिं लेभे ।

---

(14) 7-461 से 481, 506 से 513, 523 से 536, 587 से 590 स्टी. भा. 2 पृ. 111 ।

(15) 7-617, 653 से 658, 703, 709, 713 से 723 ।

अथ शनैः शनैः हर्षदेवो नृपासनमधिचकार, कारायां निपातितः उत्कर्षस्तु तिरस्कृतमात्मानं मन्यमानः स्वीयमात्मघातं चकार। तस्य राज्यकालः केवलं चतुर्विंशतिदिवसपरिमितः अभवत्। चतुर्विंशतिवर्षदेशीय एव चासौ दिवं ययौ।[16]

हर्षः (1089–1101 खी०)—यौवने एव अधिगतराज्यस्य हर्षदेवस्य पूर्वजीवनं, आपद्ग्रस्तं व्यतीतम्। कश्मीराणां पश्चात्वर्तिषु हिन्दुनृपतिषु सर्वाधिकं महत्वपूर्णः स वर्तते। तस्य गुणाः विद्याः, चरित्रस्य विचित्राणि अन्योन्यविरुद्धानि च तत्त्वानि समकालीनं लोकं प्रभावितं चक्रुः। अस्मिन् विषये कवेः विस्तृतं वर्णनमसंशयमेव, हर्षामात्यात् पितुश्चम्पकात् प्राप्ते वृत्ते आधृतं यथार्थम् च प्रतिभाति।

हर्षस्य चरितम्–कल्हणेन हर्षः शूरप्रवरः, आकृत्या सुन्दरः, बलिष्ठः महोत्साहः नीतिनिपुणः, विविधविद्यापारंगतः, ललितकलाकुशलः, घृतसंगीतस्नेहश्च चित्रितो वर्तते। यानि बहूनि गीतानि स अलिखत् तानि कविकाले अपि समोदं गीयन्ते स्म। कविः पंचपद्येषु हर्षस्य परस्पर-विरुद्धानां गुणानां कार्याणां च वर्णनं व्यदधात्। स प्राह हर्षभूपतेः चर्चाकथा, सर्वविधोत्साहोदरक्षेत्रं, सर्वोल्लासदूतिका, सकलसुव्यवस्था-जननी, समग्रनीतिव्यपोहकृच्चासीत्। सा कथा उद्रिक्तशासनस्फूर्तिः, उद्रिक्ताज्ञाक्षयभूमिः, उद्रिक्तत्यागसंपत् उद्रिक्तहरणग्रहा, कारुण्योत्सेकसुभगा, हिंसोत्सेकभयंकरी, सत्कार्योत्सेकललिता, पापोत्सेककलंकिता, चास्ति। धीमतां कृते स्पृहणीया, वर्ज्या च सर्वतः वन्द्यापि निन्द्या च, निश्चोद्यापि उपहास्या, काम्यापि च शोच्या। आशास्यापि (वांछनीया) अपकीर्त्या, स्मार्यापि मानसात् परिहरणीया, खल्वभूत्। इत्थं च विविध-विरुद्ध-गुणसन्निवेशः हर्षचरिते अवर्ततेति सम्यक् प्रतिभाति। तस्मिन् क्रौर्यम् कारुण्यं च, त्यागलोभश्च, स्वार्थबुद्धिः परार्थभावना च, विचारचातुर्यम् विचारशून्यता चाभूत्। येश्च हर्षेतिहासः हृदयावर्जकः अजायत विदुषां कृते। आधुनिको मनोवैज्ञानिकः कल्हणप्रतिपादितं हर्ष चरितमधीत्य अनायासेन नृपतेः, अस्थिरस्य मस्तिष्कस्य, अस्वस्थतायाः अस्थिरदशायाश्च कल्पनां कर्तुम् शक्नोति। मस्तिष्कस्य च सैवावस्थातज्जीवनान्ते रोगरूपे प्रकटीबभूव।[17]

हर्ष-शासनस्य पूर्वभागः—नृपासनमलंकृत्य हर्षः शासनारम्भे पितृवत् धैर्यम् क्षमां च हृदि वहन् स्वसेवकान् नियम्य सुव्यवस्थाव्यतिक्रमं च रक्षन् पितुः मन्त्रिभ्य एवाधिकारान् समर्पयत्। अस्या एव नीतेः हेतुः हृदि अंकुरित-द्वेषेण खलप्रेरणारचितषडयन्त्रेण विजयमल्लेन विरोधे विद्रोहे प्रारब्धे अपि न काप्यापदुपजगाम। पलायितः विजयमल्लः पर्वतानतिक्रम्य, दरददेशे लब्धाश्रयः तत्र, बलं प्राप्य पुनरपि हर्षमाक्रमितुं प्रस्थितः किन्तु अध्वन्येव हिमवृष्ट्या कालकवलितो बभूव।

---

(16) 7–737 से 764, 776 से 814, 861।

(17) स्टी. टा. भा 1 पृ. 26, 7–837 से 841, 941, 942, 869 से 873।

अनया घटनया च, द्वैराज्यशंकाचिन्तितस्य निरस्तकंटकस्य हर्षमहीभुजः स्थितिः सुदृढाजायत ।

अथ निर्मत्सरः धीरो हर्षः सुशासनेन कश्मीरमंडलं तथैव रमणीयमकार्षीत् यथा वसन्तर्तुः उपवनम् । पूर्वराज्ञां काले निरुद्धं, प्रसाधनं, विविधालंकारप्रयोगं राजोचितवेषं पुनरपि स्वदेशे प्रावर्तयत् । वस्त्रालंकारादि-विषये स्वाधीना लोकास्तदा-स्थाने सततं रेजुः । सुकविबान्धव हर्षनृपतिमाकर्ण्य, कलशराज्ये कश्मीरेभ्यो विनिर्गतः चालुक्यनृपतेः पर्माडिभूभृतः सभाश्रितः, विद्यापतिरित्युपाधिभूषितः, सम्मानितः अपि बिल्हणः हर्षस्य वैभवं श्रुत्वा स्वाश्रयदातुर्वैभवं वंचनामात्रं मेने । निजमातृभूमेः त्यागाय च पश्चातापं चकार ।

प्रसाधनेषु दाक्षिणात्यभंगेः (पद्धतेः) कर्णाटटकस्य हर्षेण कृतस्यानुकरणस्य च उल्लेखः हर्षेण प्रवर्तितां कर्णाटटंकतुल्यां मुद्रां वीक्ष्यैव कल्हणेन कृतः । कविना कृतं हर्ष-राजसभायाः राजकार्याणां वर्णनं तन्महिमा च नैकतत्त्वेषु, अन्यकविभिः प्रवर्तितायां परम्परायामाश्रितमस्ति । किन्तु एतैः वर्णनैः स्वर्णरजतमुद्राणां प्रवर्तनेनायं निष्कर्षः अस्माभिरधिगन्तुं शक्यते यत् राज्यस्य पूर्वकाले प्रजासु देशे च असाधारणी ऋद्धिः समृद्धिश्चाभूत् ।[18]

राजपुर्या विरोधे प्रस्थानम्ः—अस्मिन् समृद्धिकाले हर्षः कश्मीरेभ्यो बहिरपि स्वप्रभुत्वस्थापने साफल्यं लेभे । पूर्वन्तु उत्कर्षेण कश्मीरेषु संयोजितस्य लोहरस्य मार्गेण राजा द्वाराधिप कन्दर्पम् राजपुर्या अधीशं संग्रामपालं जेतुं ससैन्यं प्रेषयामास । भीषणे रणे काश्मीराणां सैनिकानां शतद्वयं खशानां च चत्वारिंशतानि उर्वीमशेरत, कन्दर्पश्चान्ते राजपुरीं विजित्य तस्या नृपं हर्षाय करदायकं विधाय स्वभुवमाययौ । तत्र च हर्षम् परितःस्थिताः पिशुनाः खलाः कन्दर्पस्यावमानाय नृपं भूयोभूयः प्रेरयामासुः ।[19]

हर्षस्य विरोधे षडयन्त्रः—अथ समये व्यतिक्रामति, राज्येच्छुभिः हर्षस्य विरोधे षडयन्त्रा प्रारब्धाः । प्रथमस्तेषु राज्याकांक्षी तन्वंगतनयः धम्मटः पार्थिवं हन्तुमुद्यतः अभवत्, किन्तु राजद्रोहकलंकात् भीरुः स कलशात् कय्याभिधानायां वेश्यायां (रखेल इति भाव) समुत्पन्नं हर्षानुजं जयराजं, भूभुजं हन्तुं प्रेरितवान् । अनारतं स षडयन्त्रसर्जने तत्परो न्यवसत् । अस्मिन् समये विदितवृत्तान्तः भूपतिरपि सशंकः सावधानश्च तिष्ठन् तयोर्द्रोहकारिणोः निपाताय सततं चिन्तापरो बभूव । नीतिज्ञः नरपतिः धम्मटमेव जयराजबन्धनायादिदेश । असावपि मन्दधीः, राजा मां न द्रोहकारी मन्येत इति विचिन्त्य तं बबन्ध । अथ क्रौर्येण 109् ख्रीष्टाब्दे जयराजं निहत्य

---

(18) 7–886, 889 से 910, 919, 921 से 929, 935 से 937' 943 से 950 ।

(19) 7–967, 968, 799, 991 ।

भूभृत्, घम्मटं, तस्य वीरान् पंचपुत्रांश्चापि जघान। ततश्च गुप्तरीत्या पार्थिवः उत्कर्षस्य ज्येष्ठपुत्रं विजयमल्लस्य च तनयं परेतपतेः पथः पथिकमकार्षीत्।[20]

हर्षेण-सुरसदनसंपदपहरणम्—सेनासु, विविधविलासेषु च निर्मर्यादितव्ययः हर्षः शनैः-शनैः आर्थिककष्टान्याप्नोत्। तेभ्यश्चात्मानं मोक्तुकामः स सुरसदनानां सम्पदपहरणे धियं चकार। कल्हणः सम्यक् प्रतिपादयति यत् केन प्रकारेण केन दुर्बुद्धिना खलेन लोष्ठधरेण भीमशाहेः मन्दिरस्योल्लेखं कृत्वा राजा तद्धनं हर्तुं प्रेरितः तेन प्रेरितः नृपतिः सुरसदनस्य मणिस्वर्ण-निर्भरं कोषं जहार। महतीं धनराशिं ततः प्राप्य, अन्यमन्दिरेष्वपि अगणितं वित्तं भविष्यतीत्यनुमीय, अन्येषामपि देव-मन्दिराणां स्वर्णादिप्राप्तीच्छया प्रतिमापहरणे रत्नधनापहरणे च संलग्नो बभूव। उदयराजं च देवोत्पाटननायकं चकार। कल्हणः सूचयति यत् देवमूर्तीनां विनाशाय तदुपरि शकृत् मूत्राद्यपातयन्नृपः। स्वर्णरजतादिघटिताः मूर्तीः अध्वनि निपात्य थूत्कारछन्नाः गुल्फदामभिराकृष्टाः सत्यः नीयन्ते स्म। किन्तु द्वौ देवौ तस्याधृष्यौ आस्ताम्। राजधान्यां श्रीरणस्वामी अन्येषु पत्तनेषु च श्रीमार्तण्ड एव अस्पृष्टः अवशिष्यत। प्रायः प्रत्येकस्मिन् पुरे ग्रामे च स्थितः प्रासादस्तेन प्रतिमाशून्यः कृतः। कल्हणः राज्ञः एतादृशीं लुण्ठनप्रवृत्तिं वीक्ष्य हर्षाय तुरुष्कसंज्ञां ददौ। तस्य सेनायां प्राप्तप्रभावाणां अधिगतनृपस्नेहानां तुरुष्काणामुल्लेखमप्यकार्षीत्।[21]

हर्षस्य-दुश्शासनम्—अनेन अधर्माचरेणेन अनीत्या च स्वर्णरत्नादिसंचयं कृत्वापि अनारतं संवर्धितलोभः हर्षः नूतनानां राजस्वानां (महसूल इति भाषा) नगरशुल्कानां (चुंगी इति) चारोपणे कृतसंकल्पः अभवत्। यथा कथंचित् च प्रजा निपीड्य धनसंग्रहाय धीस्तस्मिन्नजायत। तत्कृते नूतना विभागाः अधिकारिणश्च नियुक्ता बभूवुः। जनधनहरणसक्तः स पुरीषस्यापि नायकं चकार करग्रहणाय। अनेन दुश्शासनेन प्रदेशे असंतोषः दुर्गतिश्च क्रमेणावर्धत, तथापि दैवोपहतस्य हर्षस्य मूर्खता-भरितानि कार्याणि निरन्तरं वृद्धिं ययुः। कविना उद्धृतानि विचारशून्यानि कृत्यानि हर्षे दुष्टानां निर्लज्जानां चाटुकाराणां पाखण्डानां जनानां प्रभुत्वं सूचयन्ति, तस्य चासीमकामवासनामपि च प्रदर्शयन्ति। अत्र प्रसंगे कर्णाटस्य पर्माडिभूपतेः राज्ञीं चन्दलां प्रति तदनुरागः विशेषमुल्लेखनीयो गर्हणीयश्च विद्यते। अपि च स्वस्वसाभिः पितृविधवाभिश्च सह कृतास्तस्य संभोगास्तत्कामुकताया निन्दनीयमुत्कर्षं तद्दुश्चरित्रं अधःपातं च द्योतयन्ति।[22]

हर्षस्य प्रयाणानि—स्वराज्यस्य मध्यकाले हर्षः कानिचित् युद्ध-प्रयाणानि चकार। प्रथमं प्रयाणं तस्यैव नेतृत्वे तत्सेनाः राजपुरीविजयाय चक्रुः, किन्तु राजा

---

(20) 7–1013, 1915, 1020, 1021, 1026, 1030 से 038, 1048, 1049, 1065 से 1069।

(21) 7–1089 से 1096, 1149।

(22) 7–1100 से 1107, 1115 से 1138, 1147, 1148।

पराजितो बभूव । ततश्च दरदसीमायां दुग्धघ्यातदुर्गं जेतुं कृतमाक्रमणं पूर्वतः अप्यधिकं हृदयद्रावकं पराजयं ददौ। अथ दरदोपरि कृते आक्रमणे राजसेना हिमवृष्टिभिः प्रत्यावर्तनाय बाध्या कृता । अत्रान्तरे एव मल्लतनयौ उच्चल-सुस्सलावपि स्ववीर्यम् प्रदर्श्य पुरतः समागतौ प्रसिद्धौ च बभूवतुः ।[23]

अन्तः आपदः—1099 खीष्टाब्दे हर्षराज्ये नूतना आपदः अपतन् । दुष्टा लुण्ठकाः समस्त-मंडले लुंठनकार्यनिरता आसन् । अपि च अस्मिन्नेव सवत्सरे भीषण-पयः पूरात् भयावहो दुर्भिक्षः उज्जगाम । येन कष्टसहस्राणि मडले निपातितानि । इमामापदं वीक्ष्य डामरैः लवन्यैश्चापि स्वोपद्रवाः प्रवर्धिताः ।[24]

उच्चल-सुस्सलयोः पलायनम्—अत्रान्तरे राज्ञः चेतसि राज्यस्योत्तराधिकार-याचकौ उच्चल-सुस्सलौ प्रति संदेहः समुत्पन्नः । उभयोश्च हत्यार्थं स विचारमकरोत् । तदाकर्ण्य च 1100 खीष्टाब्दस्य वसन्तर्तौ उभावपि भ्रातरौ डामराणां साहाय्येन एकस्यां निशि श्रीनगरात् पलायितौ । ज्येष्ठः उच्चलः राजपुर्याम् संग्रामपालस्य शरणं प्राप । सुस्सलश्च कलिंजर-पर्वतीयप्रदेशानां नायकस्य कल्हस्याश्रयं लेभे । अथ द्रोहिणो डामराः, राज्याधिकारयाचनार्थं उत्तेजयितुं, उच्चलेन सम सन्धिमकार्षुः । उच्चलः राजवंशादेव समजनि इत्यस्माभिः राजतरंगिण्या-व्याख्यान-प्रसंगे विलोकितम् ।[25]

उच्चलस्य-आक्रमणम्—(1101 खी०) डामरैः सह कृतसन्धिः उच्चलः विजयाय कश्मीरान् प्रतस्थे 1101 खीष्टाब्दे । मार्गे च राज्ञे कृतद्वेषाः अनेके डामराः सर्वदिग्भ्यः तदन्तिकमाययुः सहायतार्थं । अथ क्रमराज्यस्य डामरनायकानामपि उच्चलः सहायतां प्राप । तदनन्तरं स परिहासपुर-शासकस्य विरोधे सफलं प्रयाणम-कार्षीत् । अत्रान्तरे राजा हर्ष आपदमापतन्तीमनुभूय, उच्चलोपरि आक्रमणं चकार, विजयं च लेभे । कथंचित् स पलायनं कृत्वात्मानं ररक्ष, तस्य बहवः अनुयायिनश्च, परिहासपुरे, तन्मन्दिरेषु च प्राणान् तत्यजुः ।[26]

सुस्सलस्य प्रयाणम्—पलायितः उच्चलः यावत् पुनरपि क्रमराज्यस्य डामरान् पुनः एकत्रीकर्तुं तत्परः अभवत् । तावत् मधवराज्ये सुस्सलस्य अकस्मादाक्रमणेन राज्ञः शक्तिः विचलिता बभूव । स खलु कल्हस्य सहायतां लब्ध्वा शूरपुर-समीपे राज-सैन्यं साजधानीं प्रति पलायनाय बाध्यं चकार । अत्रान्तरे उच्चलस्य नेतृत्वे डामरा अपि लौहरं प्रति प्रतस्थिरे । यत्र ते राजसेनासु सर्वतः विजयं प्रापुः । येन च राजधानीं प्रति गमनमार्गः निष्कंटकः सरलश्चाभूत् । तत्र च प्रस्थितः उच्चलः हिरण्यपुर-ब्राह्म-णैरभिषिक्तः ।[27]

परितः हर्षम् राजद्रोहः—यदा च प्रत्यर्थि-बलानि श्रीनगरं परितः परिवेष्टन-पराण्यासन्, हर्षस्य मंत्रिपरिषदि संशयः असन्तोषश्च समुद्ययौ । महामात्या भूभृतं

---

(23) 7–1151, 71 ।
(24) 7–1226, 27, 1171 टि. ।
(25) 7–2248, 82 ।
(26) 7–1290 से 1339 ।
(27) 7–1348, 1359 से 85 ।

लोहराचले गमन-सम्मतिं ददुः । या च भूपतिना अस्वीकृता । स्वतनयं भोजं च स पुनराहूतवान् । शनैः शनैः हर्षस्य अधिकारिष्वपि विरोधः असन्तोषश्चावर्धत । अस्यां विपदि हर्षः शान्तमनसा नगर एव कृतनिवासे उच्चल-सुस्सलयोः पितरि मल्ले संदिहानस्तमाक्रम्य जघान । भर्तरि निहते तत्पत्नी नन्दापि, अग्नौ निपत्य सती बभूव ।[28]

श्रीनगरे-हर्षस्योपरि आक्रमणम्—इदं खलु जघन्यकृत्यं 1101 वर्षे भाद्रपदमासस्य नवमतिथौ समजनि । तच्च वृत्तमाकर्ण्य कुपितौ उच्चल-सुस्सलौ, स्वप्रयासं तीव्रं चक्रतुः । आक्रमणधिया दक्षिणपूर्वात् समागच्छन् सुस्सलः विजयेश्वरे राजबलं पराजित्य तन्नायकं चन्द्रराजं बबन्ध । उत्कंठितश्च स्वात्मने राजछत्रग्रहणाय श्रीनगरं प्राधावत् । वितस्तातटे दक्षिणाशया नगरे कृतं तदाक्रमणं विफलीकृत्य हर्षस्य वीरपुत्रो भोजो यावद् विश्रमन्नेव बभूव तावत्, उच्चलः उत्तरदिशा नगरमाक्रमितवानिति स शुश्राव । नगर-रक्षकस्य नागस्य छलेन, साहाय्येन च, जनकचन्द्रनेतृत्वे डामराः राजप्रासादस्य मार्गे विद्यमानं सेतुं वशीचक्रुः । अचिरादेव तैः भवनेष्वग्निः प्रज्वालिता प्रासादः अपि अग्निज्वालाभिः परिवेष्टितः ।[29]

हर्षस्य पलायनम्-हत्या च—नगरे समुत्पन्नां विपदं विलोक्य भोजः कैश्चिदनुयायिभिः सह पलायांचक्रे । हर्षः अपि तदनुकरणमकार्षीत् । एकस्यां निशि च वर्षति मेघे पलायाम्बभूव । केचिदेव राजभक्तास्तमनुचक्रुः । तेष्वेव कल्हणस्य पिता चम्पकः अप्यासीत् । कल्हणः दैवोपहतस्य राज्ञः पलायनं विस्तरेण कारुण्येन च वर्णयति । श्रीनगरात् पलायनं विधाय हर्षः तदन्तिकमेव एकस्मिन् स्थाने कस्यचित् नीचजातेः जनस्य गृहे शरणं प्राप । अन्येद्युरेव स स्वसूनोः भोजस्य हत्यावृत्तं शुश्राव । तत्रैव द्वितीया निशा तेन अभुक्त्वा एव नीता । अथ भोजनान्वेषणाय प्रयागो निर्गतः, किन्तु उच्चलः कथचित् स्वगूढचरैः हर्षस्य प्रच्छन्नरूपे निवासं जज्ञौ, सैनिकाश्च तेन तं हन्तुं प्रेषिताः । ते च तत्कुटीरं परितः आक्रम्य चिराय-युद्ध्यतः राज्ञः, प्रयागस्य च हत्यां चक्रुः । इत्थं च 1101 खीष्टाब्दे भाद्रपदमासि, द्विचत्वारिंशत् वर्षदेशीयो नृपतिः दिवं ययौ । तस्य छिन्नं शिरः, उच्चलं पुरतः समानीतं, अग्निसात् कृतं च तत्तेन । हर्षस्य पलायन-विषयकं दुःखजनकं विस्तृतं वर्णनं यथार्थतामावहति । संभवतः चम्पकमुखात् श्रुत्वा कविस्तदुल्लिलेख [30]

उच्चलः–(1101-11 खी) हर्षम् पराजित्य उच्चलः कश्मीरसिंहासनं तु प्राप, किन्तु निष्कंटकः विगतक्लेशश्च स नाभूत् । यतः सिंहासन-प्राप्त्यै तत्सहायका डामरनायकाः मंडलस्य वास्तविक-शासका इव तेन समं व्यवहारं चक्रुः । तस्यानुजः महत्त्वाकांक्षी सुस्सलश्च तद्विरोधोद्यत आसीत् । तस्य च विरोधप्रशमनाय उच्चलः तस्मै

---

(28) 7–1386 से 1453, 1469 से 94 ।

(29) 7–1498–1537 ।

(30) 7–1547 से 65,70, 86, 97 से 1623, 50 से 77, 1717, 20 टि.

लोहरप्रदेशाधिपत्यं ददौ। नीत्या च डामरनायकेषु परस्परं द्वेषं, संशयं, विरोधं च समुत्पाद्य एकैकशस्तेषां बधमकारयत्। देशाद्वा निष्कासितवान्। सुदृढां चात्मनः स्थितिमवगत्य अवशिष्टडामरान् निः शस्त्रान् कृत्वात्मसमर्पणाय बाध्यानकार्षीत्।[31]

उच्चल-चरितम्—राजतरंगिणी उच्चलं, सच्चरितं, शूरं, कुशलं, नीतिनिपुणं च शासकं वर्णयति। सामान्य-प्रजाभिः समं महानासीत्तस्य स्नेहः, कायस्थ प्रभृतिभिः नीचजातिभिः समं स स्वसम्बन्धं, डामरेभ्यः निज-रक्षायै संभवतः चकार। उच्चलस्य न्यायबुद्धिः प्रशंसिता खलु। अपि च राज्ञः गुणैः सह तस्य, इतरगुणेषु द्वेषः, सर्वकार्येषु त्वरा, अविचिन्त्य भाषणादिश्चेति दोषानपि कविराविष्करोति।[32]

उत्तराधिकारिणां-उद्गमनम्-विद्रोहाः च—कतिपय-दिवसापगमे एव सुस्सलः स्वभ्रातरं उच्चलं राज्यासनादपसारयितुं, लोहरात् तस्मिन् आक्रमणमकार्षीत्। सावधानः उच्चलः रणक्षेत्रे तं पराजिग्ये। पलायितः सुस्सलः दरदसीमायां शरणं प्राप्य कथंचित् क्लेशेन निज-पर्वतीयक्षेत्रं लोहरं प्राप। अथ राज्यस्य उत्तराधिकार-याचकः अपरः दुर्जयो विद्रोही, भोजस्य पुत्रो भिक्षुचरः समुद्ययौ। मालवनरेशः नरवर्मा तमपालयत्। अस्मिन् प्रसंगे मालवेषु कृताधिपत्येषु परमारराजकुमारेषु नरवर्मण उल्लेखः आश्चर्यजनकः खलु, अन्यत्र चापि स पुष्टो वरीवर्ति।[33]

उच्चल-विरोधे-षडयन्त्रः—सुस्सलः जयसिंह-नामानं सुतं लेभे। तज्जन्मना च उभयोः भ्रात्रोः विद्वेषः न्यूनतां गतः। तेन च कश्मीरमंडले शान्तिः संजाता। अत्रान्तरे एव नगरपालेन छुड्ढेन तद्भ्रातृभिश्च उच्चलस्य विरोधे भीषण एकः षडयन्त्रः विरचितः, षडयन्त्रकारिणः राज्ञा निष्कासितैरधिकारिभिः सह मिलित्वा हृदयद्रावकं षड्चक्रं चक्रुः भूपतेः हत्यायै। साफल्यं च तत्र प्रापुः। ते वै एकस्यां निशि निःशस्त्रैः कैश्चिदनुयायिभिः परिवृत्तं अन्तःपुरं प्रति गच्छन्तं उच्चलमाक्रमन्त। भूपतिस्तु शौर्येण चिरादयुध्यत, किन्तु नैकशस्त्रिभिः षडयन्त्रकर्तृभिः स 1111 ख्रीष्टाब्दे दिसम्बरस्याष्टम-तिथौ निर्दयं निहतः।[34]

रड्ढ-शंखराजः—(1111 ख्री०) तदन्तरं तस्मिन्नेव निशीथे छुड्ढस्य भ्राता रड्ढः शंखराजनाम आदाय रुधिरलिप्तं सिंहासनमारुरोह। किन्तु प्रत्यूषं यावदेव तत्र तस्थौ। अथ उच्चलस्यानुकम्पया साहाय्येन च लब्धप्रभावः लोहरमंडलस्य शक्तिशाली डामरनायकः गर्गचन्द्रः रड्ढं तदनुचरांश्च निहत्य उच्चलहत्यायै प्रतिशोधं गृहीतवान्।

सल्हणः (1111-12 ख्री०)—उच्चल-भार्याया अन्त्येष्टि-क्रियां सम्पाद्य, गर्गचन्द्रः अन्यं कमपि योग्यमनासाद्य उच्चलस्य अर्धभ्रातरं सल्हणं राजसिंहासने

---

(31) 8–8, 39।
(32) 8–46, 85, 123 से 58, 162।
(33) 8–191, 208, 28 टि. 55, 38।
(34) 8–256, 303।

अभिषिक्तवान् इतस्तु सुस्सलः अपि स्वभ्रातुः वधवृत्तमाकर्ण्य स्वाधिकारं प्राप्तुं त्वरया कश्मीरान् प्रतस्थे। किन्तु हुष्कपुरसमीपे एव, गर्गचन्द्र-बलानि रणोन्मुखान्यवाप्तवान्। अल्पसैन्य सुस्सलः प्रतिरोधे असमर्थमात्मानं मन्यमानः वितस्ताघाटीं प्रति पलायांचक्रे। वारानकं च ग्राम संप्राप्य, सकष्टं च हिमाच्छन्नगिरीन्नुल्लंघमानः कथंचित् लोहरं पुनः प्राप्नोत्।[35] मूर्खः असहायश्च सल्हणः गर्गचन्द्रस्य कठपुत्तलिकामात्र नाम्ना च नृपतिरासीत्। तस्मै नृपपददाता गर्ग एव वस्तुतः मंडले प्रभाव-शाली, शासकश्चासीत्। सल्हणः स्वभ्रात्रा लोठनेन समं मनोरंजने निरतः अभवत्। अवसरं प्रतीक्षमाणा विरोधिनः परितः गर्गचन्द्रमाक्रमन्त। किन्तु तच्छक्ति-विघाते असफलाः समजायन्त। अथ गर्गः सुस्सलेन समं सन्धित्सुरभवत्। सुस्सलस्तु नेममवसरं तत्याज। वराहमूल्यमार्गेण कश्मीरघाटीं प्रविवेश। सल्हणेन च प्रेषितां चमूं स्वपक्षे प्राप। गर्गचन्द्रस्य द्वे कन्यके, स्वात्मनः सूनोः जयसिंहस्य च भार्यात्वेन स्वीकृत्य, सुस्सलः राजधानीं वशीचकार सल्हणं च प्रसादे एव निगृहीतुं ययौ। इत्थं तस्य राज्यं चतुर्षु एव मासेषु समाप्तिं ययौ।[36]

सुस्सलः (1112–20 खी॰)--सुस्सलस्य चरितं कल्हणेन उच्चलवदेव वर्णितम्। तस्य राज्यलाभाय कृताः असफलाः संघर्षास्तं, अविमृश्यकारिणं, क्रूरं च चक्रुः। असंशयमेव लोहरे सः प्राप्तप्रभावः अभवत्, अजस्रं डामरैः जनितासु अन्तरापत्सु एव स राज्यकार्यम् चकार।

श्रीनगरे प्रवेशस्य एकमासानन्तरमेव सुस्सलो लोहरात् बहिः प्रान्तेषु लब्धप्रभावस्य गर्गचन्द्रस्य भीषणं विरोधं विद्रोहं च सोढुम् बाध्यः अभवत्। संघर्षानन्तरं च राजा गर्गम् समर्पणाय परवशमकार्षीत्। ततश्चासौ सल्हणलोठनयुक्तं लोहरदुर्गम्-प्रति प्रतस्थे तदन्तिकं च पर्वतीयनायकैः सह सन्धिमकरोत्। अथ सुस्सलेन पूर्वम् निष्कासिताः सहस्रमंगल-प्रभृतयः, चिनावघाटी-दिशः अवस्कन्दं विधाय राजानं राज्याच्च्यावयितुं प्रयासमकुर्वन्। किन्तु भिक्षाचररूपे राज्याधिकारिणि, सुस्सल-विरोधे समुत्थिते तेषां प्रयासो महत्त्वशून्यो बभूव। अथ पूर्वमुल्लिखितस्य मालवभूपतेः नरवर्मणः सभायां प्राप्तशरणः तरुणः राजकुमारः भिक्षाचरः, तीर्थयात्रा-प्रसंगेन समायातैः चम्पा-वल्लापुर-गिरिव्रजनायकैः सह अमिलत्। तेषामन्योन्यं सन्धिः सम्पन्ना। किन्तु तेषां कश्मीर-प्रयाण-योजना, जातेः आन्तरिकलहेषु सबाधाभवत् कियत्कालाय च भिक्षाचरः, कश्मीर-सिंहासन-प्राप्तिरूपां निजेच्छां मनस्येवाच्छादयत्।[37]

गर्गचन्द्र-विरोधे-प्रयाणम्—अस्मिन् च स्वल्पे शान्तिकाले सुस्सलः सुशासन-व्यवस्थायै नूतनानि स्रोतांस्याविष्कृत्य प्रयासमकरोत्। कायस्थं गौरकं स प्रधानामात्यं

---

(35) 8–342, 71, 79 से 415, 43, 5–214 टि.।
(36) 8–415, 50 से 80।
(37) 8–482, 502, 34, 37, 49।

चकार । 1117 ख्रीष्टाब्दे सुस्सलः गर्गचन्द्रशक्ति-भंगायात्मानं सक्षमं मेने । पूर्वन्तावत् स गर्गविरोधिनं मल्लकोष्ठाभिधानं लोहर-डामरनायकं, उत्तेजितवान् । अथ नैकाभिद्रवानन्तरं गर्गचन्द्रः आत्मसमर्पणं विधातुं बाध्यो बभूव । कतिचित् मासानन्तरं लोहर-प्रान्ते मल्लकोष्ठे अप्रतिहतशक्तौ संजाते, गर्गचन्द्रः पुनरपि, सुस्सलराजसभाँ ययौ, यत्र स त्रिभिः सुतैः सम्बन्धिभिश्च सह राज्ञा कारागारे निपातितः 1118 ख्रीष्टाब्दे च निहतः ।[38]

डामराणामुत्कर्षः—तस्मिन्नेव वर्षे सुस्सलः राजपुरीप्रधानं सोमपालं जेतुं ययौ । आक्रमणे च सफलः अपि तत्सपत्नं भ्रातरं तत्राभिषेक्तुं न शशाक । सप्तमासावधि सोमपालराज्यमुपभुज्य च 1119 ख्रीष्टाब्दावसाने कश्मीर-प्रत्यावर्तनाय बाध्यः अभवत् । अथ असन्मति-प्रदातृभिः प्रेरितैः, विविध-कर-पीड़ितैः लोहरजनैः विद्रोह उद्घोषितः । राजा तु डामरनायकान् कारायां चकार । तथा च सम्पादिते न खलु अशान्तिः समुत्पन्ना लोकेषु । पृथ्वीहरनामा एको वीरडामरः घांटी-पूर्वभाग-सीमान्तनायकानां संवमेकमकार्षीत् । 1120 ख्रीष्टाब्दस्य वसन्ताच्च विद्रोहिणाँ डामराणामुत्कर्षः सामान्यः अजायत । तदातंकपीडितैः द्विजैः प्रायोपवेशाः प्रारब्धा, सुस्सलस्य सेना अपि विद्रोहिभिः डामरैःपौनःपुन्येन पराजिताः । कुपितो राजा, राजधान्यामन्यमाक्रमणमनुमीय पूर्वम् स्वाधीनान् डामरान् कारायां चकार । अथ मल्लकोष्ठः गिरिमार्गेण भिक्षाचरं कश्मीरेष्वानयत् । नीतिज्ञो यश्च सर्वान् उपद्रवकर्तॄन् एकसूत्रे विधाय विद्रोहमधिक प्रभावजनकमकार्षीत् । ततः परं समस्तमंडले भीषणो विप्लवः समारब्धः ।

अत्रान्तरे पृथ्वीहरस्य भीमावस्कन्दात् त्रस्तो भूपतिः सुरक्षार्थै सकुटुम्बां देवीं लोहरदुर्गम् प्रेषितवान् । श्रावणमासे भिक्षाचरो मल्लकोष्ठममिलत् । सिन्धु-घाट्याम् अचिरेण च विद्रोहिसैनिकैः वृत्तं निर्माय श्रीनगरं परिवेष्टितम् । उभयोः सेनयोः घोरं जन्यमजनि । पार्थिवश्च साहसेन राजधानीं ररक्ष । वीरा डामरा स्वपराक्रमेण राजसैन्यं न पराजेतुमशक्नुवन् । अन्ये च एकस्मिन् रणे अपि पंचाशदुत्तरशतद्वयं विद्रोहिणः भूमिं चुचुम्बुः ।

सुस्सलः अपि अनारतं रणेन दुर्बलो जातः, तद्दुर्बलतां, राज्ये चाशान्तिमनुभूय ब्राह्मणाः प्रायोपवेशतत्परा बभूवः । सेनानायका अपि विश्वासघात-संलग्ना अदृश्यन्त । विद्रोहिणश्चापि विप्लवकांक्षिणः अजायन्त । अन्ततो गत्वा स्वीयैरेव नगरस्थैः सैनिकैः सुस्सलः स्वात्मरक्षार्थै बाध्यः कृतः । 1120 ख्रीष्टाब्दस्य च मार्गशीर्षमासस्य षट् तिथौ स कैश्चित् विश्वस्तपरिजनैः परिवृतः श्रीनगरं तत्याज, मार्गे प्राप्तान् नैकसपत्नान् पराजित्य च कथंचित् लोहरं प्राप । गते च तस्मिन् अधिकारिणः, डामराश्च भिक्षाचरं नृपं चक्रुः ।[39]

---

(38) 8–560, 81 से 601, 605 ।
(39) 8–661, 77, 97 से 717, 23, 49, 68, 807 से 827 ।

भिक्षाचरः—निसर्गतःकामुकः, राजकर्मणि शून्यानुभवो, भिक्षाचरः राजसिंहासनमारुह्य राज्यसुखान्युपभोक्तुं तत्परः अभवत्। विषयभोग-संलग्ने च तस्मिन् डामराणां प्रभावः अपि सततं प्रवर्धमानः अदृश्यत। समस्तः अपि लोकः तत्करुणामकामयत। राज्ये तु राज्यसत्ता वस्तुतो विरोधिसचिवानां करे अवर्तत। अथ डामरनायकयोः राज्यलुब्धकयोः पृथ्वीहरमल्लकोष्ठयोः अन्योन्यं वर्धमानो द्वेषः परिणामे कलहे परिवर्तितः। तेन च समस्तमंडले शासनकार्येषु संशयः प्रादुरभूत्। व्यापारः सबाधो रुद्धगतिश्च बभूव। दीन्नाराः शून्यप्रचारा अभवन्। एतदन्तरे एव नृपतिः स्वप्रधानामात्यं बिम्बं राजपुर्यध्वना सुस्सलं जेतुं लोहरं प्राहिणोत्। अत्रान्तरे राजपुरीशः ससैन्यः सोमपालः, एकं च विशालं तुरुष्कबलं सल्लारविस्मयनायकत्वे तत्सहायतायै समाययौ। 1121 ख्रीष्टाब्दे वैशाखमासे, लोहरस्य दक्षिणे भागे सुस्सुलः पर्णोत्सलुण्ठकानमिलत् समूलं च तान् चिच्छेद। परित्यक्त-बिम्बश्च, काश्मीर-सैनिकैः प्राप्तसहायः असौ अचिरादेव कश्मीर-विजयाय प्रतस्थे। भिक्षाचर-शासनादसन्तुष्टाभिः तत्रत्याभिः प्रजाभिस्तु सः सोत्कंठं प्रातीक्ष्यत। द्विजपर्षदः पुरोहित-सहचराः नृपविरोधे प्रायोपवेशान्यारेभिरे वराकं च तमधिचक्रुः। हुष्कपुरात् त्वरया प्रस्थितः भिक्षाचरेण चाप्रतिरुद्धः पुनरपि प्रायेण षण्मासानन्तरं 1121 ख्रीष्टवत्सरस्य ज्येष्ठमासे राजधानीं प्राविशत्।[1]

सुस्सलस्य पुनः सिंहासनारोहणम्—(1121–28 ख्री०) बहिष्कृतो भिक्षाचरः पृथ्वीहरस्य संरक्षणे सोमपालसीमां प्रतस्थे तत्र च पुष्यनाडाख्ये स्थाने स्थितिं चकार। कतिपय-दिवसापगमे तस्मात् स्थानात् स नूतनं विद्रोहमघोषयत्। सुस्सलेनाविजितानां केषांचित् डामराणां साहाय्यं लब्ध्वा राजसेनायामाक्रमणमकार्षीत्। विजयेश्वरे च तां पराजिग्ये। विजितैः डामरैः विजयेश्वररणात् पलायितानां शरणं चक्रधराख्यं विख्यात-मन्दिरं दग्धम्। अनेन दुष्कृत्येन भिक्षाचरस्य दुर्भाग्यमधःपतनं च प्रारब्धम्।[2]

भिक्षाचरेण समं समरः—वृत्तेनानेन प्रारब्धेषु युद्धेषु भिक्षाचरः स्वीयां रणचातुरीं प्रादर्शयत्। किन्तु दैवात् बहुशः अरीन् विजित्यापि, न खलु निर्णायकं सुपरिणाममवाप। स्वार्थान्धास्तदधीनाः सहचराश्च डामराः सततं प्रवर्तमाने गृहकलहे एव स्वलाभमनुभूय तत्कृते प्रायतन्त। डामराणामियं स्वार्थश्रीः सुस्सलायार्थकरी बभूव। स च भिक्षाचरं शीतकाले पुनरपि पुष्यनाडं प्रति पलायनाय बाध्यमकरोत् तं च पराजित्य सुस्सलः दुष्टेभ्यः कपटमानसेभ्यः सचिवेभ्यः सेनानायकेभ्यश्चात्मानं मोक्तुं तान् तत्पदेभ्य अपसार्य दैशिकानधिकारीन् नियुयुजे। अथ कियत्कालमतिवाह्य 1122 ख्रीष्टाब्दस्यारम्भे निजानुयायिभिरनुकृतो भिक्षाचरः प्रत्यावर्तत। विजयेश्वरान्तिके परिमितं लाभं प्राप्यापि सुस्सलः श्रीनगरं प्रति पलायितवान्। अध्वनि च गम्भीरासरितस्तटे, महतीं हानिं प्राप्नोत्।

---

(1) 8–849 से 85, 93, 94, 98, 99, 94 :
(2) 8–969 से 995।

तदनन्तरमेव सपत्नैः श्रीनगरं परिवेष्टितम्। तत्र च स्थितः सुस्सलः पंचनद-प्रदेशात् कश्मीराणां दक्षिणे समायातानां राजपूतवंशीयानां स्वानुयायिनां भक्तेरुत्साहस्य च कारणात् स्वप्राणरक्षामकार्षीत्। अथ डामरगणैः दक्षिणपूर्वदिग्भ्यां कृतेन भीषणेनाक्रमेण गोपाद्रिगिरौ भिक्षाचरः पराजयं प्राप।

अनेन डामराणां शक्तिर्न क्षीणाभवत्। किन्तु सुस्सलः सुरक्षायै कार्यम् समरं च विधातुं बाध्यो बभूव। इत्थं चावशिष्टो वत्सरः कलहेष्वेव व्यतीयाय।[3]

श्रीनगरे आक्रमणम् दुर्भिक्षश्च:—(1123 ख्री०) आगमी 1123 ख्रीष्टाब्दः प्रदेशे महतीः विपद आनिनाय। वसन्ततौ डामरसैन्येन पुनरपि एकत्रीभूय ससाहसं श्रीनगरं परिवेष्टितम्। महासमरस्तदा प्रावर्तत। डामराणां त्रासस्तु अजस्रमवर्धत। तैः ज्वालितेन प्रचंडेनाग्निना समस्तमपि नगरमेकपदे ज्वालाभिर्वेष्टितम्। अस्यां च शोचनीयायामापदि प्राप्तविजयः निराकृतडामरः अपि सुस्सलः स्वात्मानमन्यया महत्यापदा ग्रस्तं ददर्श। अग्निना समस्ता अपि, नागराणां कृते संगृहीतधान्याः अन्नभंडारा भस्मसात् कृताः। डामराणामुपद्रवात् मार्गाच्छादनात् नवान्नविलुण्ठनाच्च घोरो दुर्भिक्षः समाययौ। बहवः प्राणिनः प्राणान् तत्यजुः। दुःखदेन प्रजानाशेन पीडितः परितप्तः, स्वप्रियाया राज्ञा माधमंजयश्च प्राणत्यागेन विषण्णो नृपतिः सन्यास-विचारभकार्षीत्। ज्येष्ठतनयं जयसिंहं च लोहराचलात् समानीय, 1123 ख्रीष्टसंवत्सरे आषाढमासस्य प्रथमदिवसे राज्ये अभ्यषेचयत्। किन्तु दैवविमोहितः स सुस्सलः लोकपरम्परानिर्वाहायैव केवलं पुत्रं नृपतिं चकार, राज्याधिकारस्तु वस्तुतः तस्यैव हस्ते अभवत्। अत्रान्तरे सिंहासनमारूढे जयसिंहे अशेषा अप्युपद्रवा दुर्भिक्षाश्च शमं ययुः। अथ समग्रप्रान्तेषु प्राप्त-प्रभावस्य सुस्सलस्य मनसि पुत्रायाविश्वासः, वैरि-संश्रिते च निरन्तरं विश्वासः प्रादुरभूत्। किंचित्कालानन्तरं स भीषणमाहवं विधाय नैकसपत्नान् नामशेषानकार्षीत्। भिक्षाचरः अपि निराश्रितः सन् पलायांचक्रे शमालायां च स्थितिं चकार।[4]

उत्सल-षडयन्त्रः—सुस्सलः स्वदुर्जयशत्रोः भिक्षाचरस्य संहारधिया, उत्पलेन समं गुप्तसन्धिं विदधौ। स वस्तुतो देवसरसस्थितस्य सुस्सलद्रोहिणः शक्तिमतः टिक्कस्य गूढचरः सहयोगी चावर्तत। राज्ञा अधिगत-सम्मानः, कोषाध्यपदे नियुक्तश्चोत्पलः भिक्षाचरस्य वधाय वचनमदात्। वस्तुतस्तु स एव भिक्षाचराय राज्ञः अभिप्रायं निवेद्य सुस्सलस्यैव वधायावसरान्वेषी बभूव। भूपस्तु तं वैरिणमेव स्वघनिष्टसुहृदममन्यत। पार्श्ववर्तिनः अनुजान् चापि दूरीचकार। सेवकैः रक्षकैश्चानावृत्तः सः उत्पलप्रभृतीन् षडयन्त्रकर्तृन् ससम्मानं गृहीतवान्। अथैकस्मिन् प्रासादे, फाल्गुनमासस्यामावस्यायां 1128 ख्रीष्टाब्दे अनायासेनैव तैः द्रोहकारिभिः स नृशंसं

---

(3) 8–1028, 32, 40 से 48, 62, 63, 83 से 87, 1104।

(4) 8–1154, 69, 70, 1206 टि. 7, 27 से 46, 56 से 64।

निहतः। संख्यायां न्यूना अपि उत्पलपरिकरा राजसैन्यं विद्रुतं भग्नाशं च विलोक्य निहतस्य सुस्सलस्य शरीरं शिरश्च नीत्वा सहजमेव पलायांचक्रिरे।[5]

जयसिंहः—राजतरंगिण्याः सूक्ष्माध्ययनेन प्रतीयते यत् पितृवधसमये जयसिंहः राजधान्यामेव पितुः प्रासादात् दूरस्थे प्रासादे अवर्तत। जनकवध-विषण्णश्चात्मानम-सुरक्षितं विचिन्त्य गर्गचन्द्रस्योत्तराधिकारिणं पंचचन्द्रं लोहरात् सहायतार्थं आहूतवान्।

इतस्तु वधादन्येद्युरेव भिक्षाचरः श्रीनगरजयाय प्रस्थितः। किन्तु भीषणेन हिमपातेन मार्गे एव तस्य रोधः अकारि। अत्रान्तर एव पंचचन्द्रः जयसिंहान्तिकमा-जगाम। अकस्मादेव च भिक्षुचरसैन्येषु कृतेनाक्रमणेन तस्य सैन्यव्यवस्था तेन विच्छिन्ना। तत्पलायनेन च राजा दृढमूलः सन् राजधानी सर्वथा स्ववशे चकार।

किंच सुस्सलस्य दूरस्था आप्ता अधिकारिणः अपि स्वामिवधमाकर्ण्य तत्तनय-सहायतार्थं ससैन्या राजधानीं प्रतस्थिरे मार्गे च विहितोपरोधान् डामरान् पराजित्य नगरं च प्राप्य राज्ञः स्थितिं बद्धमूलां चक्रुः।

हिमपाते समाप्ते भिक्षाचरः पुनरपि संगृहीतैः डामरैरनुयातः श्रीनगरं प्रययौ युद्धधिया, किन्तु सुस्सल-सेनानायकेषु मूर्धन्यः सुज्जिः गम्भीराया नद्यास्तटे भीषण रणं कृत्वा महत्तत्सैन्यं चिच्छेद। अवशिष्टा भिक्षुसैनिका पलायितवन्तः। सद्य एव राजसैन्यमपरमपि विजयं प्राप। जयसिंहस्य प्रधान-परामर्शदाता लक्ष्मकः अनेकान् प्राप्तप्रभावान् डामरान् सत्कारलोभं प्रदर्श्य स्वामिपादेष्वानिनाय। अथ सर्वतः पराजितो भिक्षुचरः कश्मीरेभ्यो निर्ययौ।

सुस्सलवधानन्तरं जयसिंहः स्वात्मानं सुव्यवस्थित-काश्मीरराज्यस्य नरपतिं चकार। किन्तु राजान इव प्रभावशलिन उपद्रवनिरता डामरा अशान्ता एवातिष्ठन्। भूभृतः प्रजानां च साधनस्रोतांसि आगन्तृभिः संघर्षैः कलहैश्च प्रायेण व्याकुलयन्ति स्म।[6]

काश्मीराणां दशाः—जयसिंह-चरितमुपवर्णयितुकामः कल्हणः साधु सविश्वासं च प्रत्यपादयत् यत् शासकरूपे तच्चरितस्य प्रगतिकार्याणां चोल्लेखात् पूर्वम् राज्या-रम्भकाले राज्यस्य सर्वविधदशानामध्ययनमनिवार्यम् ननु। सुस्सल-समये संजाता क्रान्तिर्मल्लस्य परिवारं सिंहासनारूढं कृतवती। लघवः महन्तश्च क्षेत्रपतयः (जमींदार इति भाषा) स्वतन्त्रतां प्रापुः। तेन च भूपतेः शक्तिः शासनाधिकारश्च किंचित् क्षीणतां नीतः। डामराणां, दुर्गेषु परिणतानि (कौट्टिकृतानि) उपवेशन इति नाम्नो-ल्लिखितानि वेश्मानि मध्ययुगस्य अग्रहारिणां (जागीरदार इति भाषा) पर्वतकोट्टानीव बभूवुः। कामं प्रत्येकमग्रहारी ग्रामयुगलस्यैवाधिपतिरवर्तत, तथापि तत्रोत्पन्नश्चोपद्रवः पार्थिवेन केवल सैन्यबलेनैव शमयितुमशक्यत। इयमवस्था च कल्हणानन्तरमपि

(5) 8–45 से 70, 87 से 1348।
(6) 8–1349 से 83, 92 से 96, 1402 से 25, 97 से 1516, 23 से 25, 44 से 47।

शतशो वर्षाणि यावत् मुगलकाले अपि प्रवातिष्ठत् । आंग्लानां शासनकाले अपि सैव स्थितिरासीत् । सुस्सलनृपतेः षोडशवर्षाणां शासन-समयः एतेषां भूस्वामिनां (जमींदारेति भाषा) शक्तिनैव शक्तिभंगस्य साफल्ये व्यतीयाय तथापि सुस्सलस्य सुदृढ़ा शक्तिः समूलं तन्नाशाय न खलु प्राभवत् । जयसिंहः वस्तुतः प्रवर्तमानस्य द्रोहिविद्रोहस्य मध्ये पित्रा प्रदत्तमुत्तराधिकारं प्राप्य राज्यासनमारुरोह ।[7]

जयसिंहस्य नीतिः—जयसिंहः भीषणावस्थानामपशकुनेष्वपि स्थायित्वमाप्नोत् । सप्तविंशति-वर्षाणि च स्वशासनं सुरक्षितं चकारेत्यत्र प्रधानं हेतुः तच्चरितेन समं संयुक्ता नीतिरस्ति । वयं पश्यामः यत् नैकविध-संघर्षेषु जयसिंहः छलबहुलां नीतिमादधे । कविः बहुशः नृपतेः शौर्यकर्माणि प्रशशंस । सहैव च स्वाधिकार-रक्षणाय षडयन्त्रनिर्माणे व्यूहरचनायां च तस्याद्भुतकौशलं कपटनीतिं च पौनः पुन्येनावर्णयत् । एतैः गुणैः समं वयं राजनि दृढ़तां धीरतां वा, सपदि सुदृढ़-निर्णयानुसन्धान-प्रवृत्तिं वा नाधिकं प्राप्नुमः । अनेनैव निमित्तेन नैककर्मसु राजा लाभं वीक्ष्यापि तत्प्रापणे न साफल्यं लेभे । नापि तस्य गम्भीर-राजनीतिकोद्देश्यं पुरतः समाययौ ।

भिक्षाचरस्य प्रत्यागमनम्—जयसिंह-शासनस्यारम्भकाले लक्ष्मकः प्रधानाधिकारी बभूव । स वै कतिचिन्मासेभ्यो डामराणामुपद्रवाभावतया राज्ये शान्तिस्थापने साफल्यं प्राप । अस्मिन्नेव शान्ति-काले सुस्सलहतक उत्पलो निगृहीतो निहतश्च । तस्यैव वत्सरस्य शरदर्तौ नवा-नवा विपदाः प्रादुर्भूताः । राज्यगृध्नु भिक्षाचरश्च दक्षिणदिशस्त्वरयाभियानं कर्तुं भूयः प्रत्यावर्तत ।

वीरवरेण सेनाधिपेन सुज्जिना प्रयुक्तैरुपायैरुपद्रवाउपद्रविणश्च शमं ययुः । भिक्षाचरश्च पुनः प्रधावितः । किंचित् कालानन्तरं सुज्जिरपि विद्वेषिणः लक्ष्मकस्यान्येषां च राजसभाधिकारिणां प्रभावेन, क्रियमाणमात्मनस्तिरस्कारमनुभूय देशान्निष्चक्राम । अथ च भिक्षाचरेण, अन्यै विद्रोहिभिश्च जयसिंहनिपातनाय निबद्धया योजनया केचित् प्रच्छन्नचराः राजसभां प्राप्नुवन् ।[8]

भिक्षाचरस्य हत्या—(1130 ख्री०) संघर्षयाधीरो भिक्षुचरः राज्ञे कृतद्वेषैरनुकृतः कश्मीर-सीमां प्रति प्रतस्थे । स्वानुयायिनां डामराणां च विद्रोहावसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ । अत्रान्तरे राज्ञा जयसिंहेन प्रेषितानीकिनी तं खशनरेशेनाधिकृते दक्षिणदिग्भागे बालशाला-गिरौ पलायितुं बाध्यमकार्षीत् । तत्र चापि राज्यसैन्यैः परिवारितः आक्रान्तश्च, अन्ततः 1130 ख्रीष्टाब्दस्य वसन्ततौं स लक्ष्मकप्रेरितैः खशैःडामरैश्च निर्दयं निहतः । शूरवीरो भिक्षाचरः खशडामरैराक्रमितः अपि एकाकी सोत्साहं सशौर्यम् युद्धमकरोत् । स्ववीर्यमेव प्रदर्शयन् च तत्रैव प्राणान् तत्याज । स षष्ठाब्दासितज्येष्ठदशम्यां नृपतिर्हतः ।[9]

---

(7) 8–1548 से 83 ।
(8) 8–1584 से 87 अथ भिक्षाचरो गृध्नुर्भूयोऽप्युपाययौ । 1625 से 60 ।
(9) 8–1662 से 66, 1702 से 75 ।

लोहराचले-विद्रोह;—महामात्याः मृतस्य भिक्षाचरस्य मुंडं विजयक्षेत्रस्थितस्य राज्ञः संमुखे आनिन्युः। तमवलोक्य प्रमुदितः पार्थिवः निःसपत्नं निष्कंटकं च राज्यं मत्वा, यावत् क्षपामात्रमेव निनाय तावन्नूतनाः लोठनस्योद्गमनं शुश्राव। लेखहारमुखात्। नवः शत्रुरयं लोठनो नाम भ्राता सल्हणेन समं सुस्सलेन पूर्वम् बन्दीकृतो बभूव। सल्हणे च मृते एकाक्येव कारागारे अतिष्ठत्। किन्तु एकस्यां निशि लोहराचल-दुर्गस्याधिकारिणां षडयन्त्रेण विश्वस्ताधिकारिणां चाभावादसौ कारागारात् मुक्तिं प्राप। सपद्येव चाभिषिक्तो लोहरस्य सुस्सलकोषं हस्तगतं चकार।[10]

लोहरे अधिकारः—(1130 ख्री०) जयसिंहः सपत्नाधिकृतं सुदृढदुर्गम्, तन्माध्यमेन च जायमानामापदमनुभूय लक्ष्मकनेतृत्वे विशालं बलं लोहरग्रहणाय प्रेषितवान्। राजसैनिका दुर्गम् परितः पर्यवारयन् तथापि नहि कश्चिल्लाभः समजनि। अथ भीषणेन ग्रीष्मसंतापेन, राजपुरीतश्च सबलं सुज्जेरागमनेन लक्ष्मकः ससैन्यः कश्मीरान् प्रति प्रस्थानाय बाध्यः अभवत्। कल्हणेन सविनोदं वर्णिते कातरता-विभीषिकाणां कश्मीरिकाणामेतस्मिन् विद्रवे लक्ष्मकः शत्रोः कारागारे निक्षिप्तः। पलायिता बहवो भटा मार्गे एव ग्रीष्मेण मृताः। केचिच्च कश्मीरान् प्रापुः। लक्ष्मकः अपि प्रभूतधनराशिं वितीर्य कथंचित् कारागारत् विमुक्तः सन् कश्मीरान् ययौ राज्ञश्च प्रधान-परामर्शदातृपदे कार्यभारेभे।[11]

लोहरशासको लोठनः मल्लकार्जुनाभिषेकः च—इत्थं च लोहरे कृतस्थितिः लोठनः सुज्जिं सचिवमकार्षीत्। कतिपयदिनानि च तत्साहाय्येन लोहरवशीकरणाय जयसिंहेन प्रयुक्तैः षडयन्त्रैः सुरक्षितः सन् सुस्थिरां स्थितिं दधौ। किन्तु अग्रिमे एव फाल्गुने (1131 ख्री०) जयसिंह-पितृव्यजस्य मल्लार्जुनस्य पक्षे स्वीयैरेव कृतेन षडयन्त्रेण लोठनो राज्यात् च्यावितः मल्लार्जुनश्चाभिषिक्तः। **मल्लार्जुनः कोट्टराज्ये संहतेरभ्यषिच्यत**। स खलु दुर्बलः अस्थिरबुद्धिशासकश्च प्रमाणितः अभवत्। लोहरे च सुस्सलभूभृतार्जितं विशालकोषराशिमतिमात्रं वृथैव व्ययीचकार। तच्चाशेषोदन्त-माकर्ण्य जयसिंहः तज्जयाय महत्सैन्यं चित्ररथसेनापत्ये प्रास्थापयत्। मल्लार्जुनस्तु तदागमवृत्तेन भीत एव करदातृत्वमंगीचकार। अथापि तत्पितृव्यजस्य पौनः पुन्येन कृतैराक्रमणैः तत्स्थितिः संकटापन्ना बभूव। इतः तु प्रच्यावितो लोठनो डामरनायकस्य कोष्ठेश्वरस्य साहाय्यं प्राप। राज्ञः तत्पितृव्यजस्य च मध्ये प्रवर्तमानेन कलहेन लब्धलाभः स लोहराचले स्वस्थितिं दृढामकरोत्। राजा जयसिंहः तस्य प्रभावमाकर्ण्य तं विजित्य च लोहरदुर्गवशीकरणाय भूयः अपि प्राप्तसाचिव्य सुज्जिं ससैन्यं प्रेषयामास। मल्लार्जुनः लोहरकोट्टात् राजपुरी-सीमां पलायांचक्रे।[12]

---

(10) 8–1779 से 96।

(11) 8–1865 से 73, 79 से 94, 1918।

(12) 8–1924, 34 से 38, 41 से 43, 47 से 49, 63, 68, 87, 88, 89 से 2024।

सुज्जेः हत्या—(1133 ई०) सुज्जिः स्वशौर्येण लोहरन्तु विजिग्ये किन्तु नाधिक कालं यावत राज्ञः कृपापात्रं प्रशंसापात्रं चातिष्ठत् । सुज्जये धृतद्वेषाणां केषांचित् सभासदानां कर्णेजपत्वेन स भूपतेरप्यविश्वासपात्रं बभूव । नृपो गुप्तषडयन्त्रेण तं हन्तुमियेष । तज्ज्ञात्वा सुज्जिः रक्षणोपायतत्परः अभूत् । अत्रान्तरे एव राज्ञा नियुक्तेनैकेनाधिकारिणा स नृशंस निहतः । केचित् सुज्जिसम्बन्धिनस्तन्मित्राणि च भूभृतो विरोधमकार्षुस्ते अपि च तथैव हताः । सुज्जिहन्त्रकाय भूपेन नगराधिकारिपदं वितीर्णम् । षडयन्त्रे सहायकः संजपालश्च प्रधानसेनापतिः कारितः ।[13]

मल्लार्जुनस्याक्रमणं तन्निग्रहश्च—जयसिंहस्तथाविधैरेव साधनैः बलिमं डामरं कोष्ठेश्वरं हत्वा ततः अपि मुक्तिमियेष । किन्तु तद्धत्यायाः प्रयासो विफलीबभूव । तथापि स्वल्पेनैव संघर्षेण कोष्ठेश्वरो रणक्षेत्रत्यागाय बाध्यो बभूव । कुरुक्षेत्रयात्रायाः समये च स नरपतिसपत्न मल्लार्जुनं प्राप्नोत् । उभावपि कश्मीरप्रदेशे विद्रोहं चिकीर्षू आस्ताम् । तदर्थम् च एकस्य दुर्गस्य पार्श्वस्थे विशालस्थाने तावधिकारं चक्रतुः । संजपालस्तु राजसैनिकमुखैस्तयोः सैन्यगतिविधिमाकर्ण्य यवनकैः सह तत्प्रतिरोधसज्जामारेभे । तज्ज्ञात्वा कोष्ठेश्वरः पुनरपि पार्थिवेन समं सन्धिमकार्षीत् । मल्लार्जुनश्च दक्षिणदिशि पलायितवान् । पलायनपरश्चासौ लोहरस्य सावर्णिकग्रामे एकेन जागिकाख्येन ठक्कुरेण निरुद्ध । चकितो भग्नाशो भीतश्च मल्लार्जुन आत्मसमर्पणकरोत् । 1135 खीष्टाब्दस्य शरदर्तौ च श्रीनगरे स कारायां निपातितः ।

तदनन्तरं जयसिंहः प्रस्थानोपायैः प्रदर्शितपराक्रमः कोष्ठेश्वरं तस्य भ्रातरं चतुष्कं चापि जग्राह, जघास च, किंच कल्याणपुरवासिनं विजयाख्यं डामरं निहत्य ततः अपि मुक्तिं प्राप । अत्रानन्तरे जयसिंहस्य प्रभावशाली सचिवश्चित्ररथः अपि द्युलोकं जगाम । तस्योत्तराधिकारी शृंगारश्च तत्पदं प्राप्य श्रीभोगभागितां ययौ । शृंगारस्य शासनप्रणाली प्रभावकारिण्यभूत् अत एव तदनन्तरमागतेषु संवत्सरेषु निःसपत्नाः कश्मीररप्रजाः सर्वविध-सौख्यानि प्रापुः ।[14]

जयसिंहस्य पवित्राणि निर्माणकार्याणि—कल्हणः समसूचयत्यदस्मिन् निरुपद्रवे शान्तिकाले जयसिंहः तस्य महामात्याश्च विविधानि पवित्राणि निर्माणकार्याणि चक्रुः । कविः पौनः पुन्येन भग्नावशेषाणां मठानां च समुद्धाराय राजानं प्रशशंस । प्रायेण संघर्ष-पीडिते सीमितसाधने अपि देशे नूतनानां मन्दिरप्रभृति-भवनानां प्रतिष्ठापनं वस्तुतो वन्दनीयमेवाभूत् । तच्च कविरपि स्वलेखिन्या प्रकटीचकार । राज्ञः अमात्यै र्निमितानां निर्माणानामुल्लेखा अन्यग्रन्थेषु नैव दृश्यन्ते तत्तेषां राजतरंगिण्यामुल्लेखो वर्णन-मात्रमेव प्रतिभाति[15]

---

(13) 8-2029 से 2152, 63 ।

(14) 8-2220 टि० 63, 64, 69 से 71, 78, 89, 81, 2312 से 18, 53, 55 ।

(15) 8-2400 से 2444, स्टी० भा० 1 पृ० 126 ।

विदेशैः सहसम्बन्धः – जयसिंह-राज्यस्य समृद्धकाले कविः यैः विदेशैः दूरस्थराज्यैः समं नृपस्य सम्बन्धमाह तत्पुष्टिः ताम्रपात्रैः शिलालेखैश्चापि जायते। कविना मंखेन वर्णितायाः जयसिंह-मन्त्रिष्वन्यतमेन लंकारेण समायोजितायाः सभाया वर्णनेनापि विदेशिभिः समं सम्बन्धः प्रमाणितो जायते। सभायां समुपस्थितेषु, कान्यकुब्जनरेशस्य गोविन्दचन्द्रस्य राजदूतस्य, कोंकणदेशस्य सल्हाणराजकुमारस्य अपरादित्यस्य चोल्लेखो विद्यते। उभावपि इमौ शासकौ शिलालेखैः ज्ञातौ स्तः।[16]

दरदानां विरोधे आक्रमणम्—1144 ख्रीष्टाब्दे भृंगारः अपि ययौ। तन्मृत्योः पूर्वम् जयसिंह-राज्यस्य समीपवर्तिनः दरददेशस्य नृपतौ यशोधरे स्वर्गगते, समुत्थितेन उपद्रवेण लाभं प्राप्य, स्वराज्य-विस्तारमैच्छत् राजा। दरददेशजयाय कृतेनासफलप्रयासेन विड्डसीह इत्याख्यो नूतनो दरदशासकः उपद्रवाय समुत्पादितः।[17]

लोठनस्योद्गमनं विस्फोटश्च—अथ दारदैः प्रेरितः पुरातनो विप्लवकारी षडयन्त्रकर्ता च लोठनः 1143 ख्रीष्टाब्दे कर्णाटजनपदे शक्तिशालिना डामरेण. अलंकारचक्रेण समं सन्धिमकार्षीत्। दरदनृपतेः सम्बन्धी सः लोठनः दरदां सहायतां प्राप्य पुनरपि साक्षात् विद्रोहाय समुत्थितः। शनैः शनैः किशन-गंगाघाट्यां समस्ते अपि कश्मीरप्रदेशे विद्रोहा उपद्रवाश्च समारब्धाः। तदवलोक्य च जयसिंहस्तच्छमने कृतसंकल्पो बभूव। सेनापतिमुदयं च विद्रोहशमनाय विद्रोहि-निग्रहाय च प्रैषयत्।

शिरः शील-दुर्ग-परिवेष्टनम् लोठननिग्रहश्चः–जयसिंहस्यार्धभ्राता (पितृव्यजेन) सल्हणतनयेन भोजेन समं, लोठनः राजसैन्ये समागते, सिन्धुमधुमत्योः मध्यस्थितस्य, अलंकारचक्रस्य शिरः शीलाभिधे पर्वतकोट्टे आश्रयं जग्राह। अस्मिन् सुदृढे कोट्टे लोठनस्तदनुयायिनश्च राजसैन्यैः कौशलेन पर्यवार्यन्त। इदं खलु चिरस्मरणीयं साहस-संकुल परिवेष्टनं कल्हणेन सविस्तरं वर्णितम्। कष्टप्रदे ऋतौ नैकविधा आपद उत्तीर्य उदयद्वितीयो धन्यः अपि अरिदलदलनं विधाय परितो दुर्गं परिवेष्टितवान्। दुर्गाधीशः अलंकारचक्रः लोठनकारणादात्मानमेवासुरक्षितं मेने। इतस्तु कोट्ट-वेष्टनं-सततमवर्धत शनैः शनैः दुर्गे जलस्य भोजनस्य च न्यूनता समुत्पन्ना। राजसैनिकैरशेषा अपि जला-गमनोपाया वृथा कृताः, समग्रमार्गाश्चावरुद्धाः। विद्रोहिषु सर्वाधिकं बलशाली कार्य-व्यग्रश्च भोजः कथंचित् पलायन-प्रयासमकार्षीत्, किन्तु सर्वतो दुर्गं परिभ्रमतां भटाना सावधानतया न साफल्यं लेभे। पुनश्चदुर्गशरणमेव ययौ। अथ दुर्गपरिवेष्टनेन-परितप्तः समस्तकृत्येषु विहितविघ्नः दुर्गाध्यक्षः अलकारचक्रः लोठनं विग्रहराजं च विक्रीय कोट्टवेष्टनमपसारयितुमियेष। भोजं तु स भविष्यकाले स्वलाभायैव स्वसमीपस्थं चकार। इत्थं च लोठन-विग्रहराजौ (1144 ख्री०) फाल्गुन-मासे जयसिंहस्याधीनौ संजातौ।[18]

भोजस्तु अलंकार-चक्रस्य कष्टकरं मनोभावं विदित्वा तस्य दुर्गात् पलायांचक्रे क्लेशदायिनीं च यात्रां परिसमाप्य हेमन्ततौ हिमाच्छन्नानि गिरिशिखराण्युल्लंघ्य

---

(16) 8–2453। (17) 8–2454 से 67।
(18) 8–2481 से 90।

सुरक्षित एव दरदसीमां संप्राप्तः तत्र च राजोजितोपायैः साभिनन्दनं विढूडसीहेन स सत्कृतः। अथ जयसिंहस्यैकः भूतपूर्वः अधिकारी राजवदनं भोजस्याग्रे राज्ञो विरोधे स्वात्मनः पक्षे च विद्रोहं कर्तुं प्रस्तावमकरोत्। स चापि सामोदं तं स्वीचकार। अचिरेण एव त्रिल्लकचतुष्क-प्रभृतयो डामरा अपि विद्रोहतत्परा बभूवुः।[19]

भोजस्य-अभियानम्—एकतस्तु भूभृतः अमात्याः विद्रोहशमनाय प्रयासमकार्षुः, अपरतस्तु विप्लवकारिणः समस्ते अपि प्रदेशे, अव्यवस्था-समुत्पादने संलग्ना बभूवुः। डामरैःम्लेच्छनायकैश्चानुकृतो भोज उत्तरदिशो राजकिरीटमाजगाम। राजवदनस्तु आक्रमणोद्यत-सेनाप्रस्थान-मार्ग-दर्शकः आसीत्। सत्वरमेव चमूः महापद्ममहाजलाशयं (सम्प्रति बूलर झील) प्राप। अथान्यथा-परामर्शजनित-दारदाक्रमणेन भ्रान्तिर्जनिता। यदा च राजवदनस्य सपत्नैः नागैस्तस्य विरोधे विद्रोहः प्रारब्धः, तदा भोजस्यनुकारिणः योद्धारः निजजन्मस्थलान् पर्वतान् परावर्तिताः। भोजं च भूयः अपि डामरस्यालंकार-चक्रस्य हस्ते ददुः। इदमखिलं वृत्तं 1144 ख्रीष्टाब्दे शरदतौ समजनि।

राजवदनस्यांशिकविजयेन त्रिल्लके अन्येषु डामरेषु च द्वेषाग्निः प्रादीप्यत। भिन्नजातिं तं ते नाविश्वसन्, नापि स्वनायकममन्यन्त। ते वै सुस्सलपरामर्शदातुः पृथ्वीहरस्यात्मजं लोठकं, राजविद्रोहे नायकं चक्रुः। स च दक्षिणदिश आक्रम्य जयसिंहस्य महतीं हानिमजनयत्। किन्तु राजभक्तस्य महामात्यस्य रिल्हणस्य प्रयासेन डामराः पराजिताः, दारदाश्च पलायितप्राया अभूवन्।[20]

राजवदन-षडयन्त्रः—विजयेष्वेतेषु संपन्नेष्वपि नहि जयसिंह-राज्यं निः-सपत्नमजायत। राजवदनः अन्ये च विप्लवकारिणो डामरा पुनरपि अशान्तिवर्धनाय, राजोपरि विजयाय च प्रयतमाना आसन्। राजवदनः स्वकूटानि न समापयामास। छल-कपटनीत्या च राजभृत्येषु भेदं जनयितुमारेभे। शनैः शनैः सः भोजमपि स्वपक्षं कृत्वा क्रमराज्यस्य समीपवर्तिनि खशदुर्गे समस्थापयत्। इत्थं भोजे समागते राजवदनः राजानं दुर्धर्षसाधनानां प्रयोगे असमर्थमकार्षीत्। 1144-45 ख्रीष्टाब्दस्य शिशिर-कालः, जयसिंह-राजयदनयोरन्योन्यं कुटिलनीति-प्रयोगेष्वेव व्यतीयाय। भोजस्तु उभयथा लाभं प्राप्नोत्। अत्रान्तरे, अधिकं बलशाली राजवदनः स्वभूतपूर्वस्य परामर्शदातुः नागस्यापि सहायतां लेभे। किन्तु अचिरादेव नागः राज्ञः कारायां निपतितः, निहतश्च। तेन च प्रकुपितास्तत्सम्बन्धिनो डामरा राजवदनपक्षमाययुः। अनेन च भीतो भोजः अपि स्वात्मरक्षार्थं सावधानः सन्, प्रच्छन्नरूपेण नृपेण समं सन्धित्सुरभवत्।[21]

भोजस्य-समर्पणम्—कल्हणस्य कथा विस्तरेण जयसिंह-भोजयोः सन्धिविषय-मवर्णयत्। राजपुत्रो भोजो निष्कारणमेव, भूपतेः कूटनीतौ विश्वासं कर्तुं न प्राभवत्। अतः सः तस्य प्रधानमहिषीं कल्हणिकां, उभयोर्मध्ये मध्यस्थतामचरितुमियेष। राज्ञी

---

(19) 8–2494 तथा टि० 2641, 2704 से 14, 18 से 32।

(20) 8–2761, 92 से 2899, 2909 से 14।

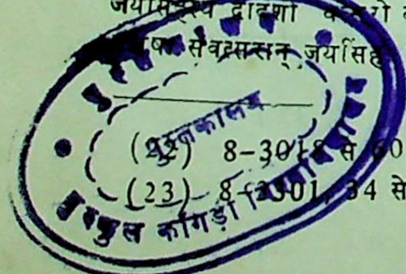
(21) 8–2915 से 17, 62 से 70, 87।

च तां प्रार्थनामंगीकृत्य, आत्मसमर्पणं कर्तुकामं भोजं समाजयितुं उत्तर-पश्चिमदिशि स्थितं तारमूलकं प्रतस्थे । परिपन्थिनो डामरास्तु नृपभोजयोः संधिं तिरस्कार-कारिणीं मत्वा तद्विरोधं चक्रुः विघ्नोत्पादनाय च बद्धपरिकरा बभूवुः । राजवदनं परितः स्थितास्ते नयविद्रोह-तत्पराः सन्तः समयं प्रतीक्षन्ते स्म । यदा च राजसेना भोजं सत्कर्तुं त्वरया प्रस्थिता डामरवासस्थलं च प्रपेदे, युद्धमनिवार्यं संजातम् । पार्थिवस्य सचिवाः आत्मरक्षायै अकम्पन्त । अत्रान्तरे पलायनं विधाय भोजः 1145 ख्रीष्ट-संवत्सरे स्वयमेव जयसिंह-शिविरमाजगाम । सघर्षश्च कथंचिन्निरुद्धः । राजा तु स्वसम्बन्धिनं दुर्धर्षं भोजं ससम्मानं राजधान्यां सभाजितवान् । तस्मै राजनारीं, नृपोचित-वेषमासनं सदनं च प्रादात् । भोजे राजनि च सन्धिबद्धे सति, डामराणा-मुपद्रवाः प्रशमिताः, उद्गमनप्रयासः अपि भग्नः । बलशाली त्रिल्लको ननु विद्रोहं विधाय पूर्वन्तु संघर्षे किंचित् साफल्यं लब्धवानपि परिणामे यमसदनमेवागमत् । विद्रोहाय कृतसंकल्पः असौ तावत् ससाहसं सशौर्यं संघर्षमकार्षीत् यावन्न राजानुचरैः परेतपतेः पथः पथिकः कृतः । अथान्ये अपि उपद्रविणः शनैः शनैः निहताः ।[22]

डामराणां पराजयः, शान्तिस्थापना च—क्रमशो नृपः बहून् डामरनायका-नपि यमपुरीं संप्रेष्य, अवशिष्टे राज्यकाले सुखं शान्तिं च प्राप । अस्मिन्नेव समये पार्थिवः स्वशिशुं गुल्हणं लोहरे अभ्यषेचयत् । श्रीमान् लोहरराज्येऽथ क्ष्मावृषा सोऽभ्यषेचयत् । तस्य मुद्राः सम्प्रत्यपि सुरक्षिताः सन्ति । अथ कविः केषांचित् राजभक्तानां सेवकानां स्वर्गगमनवृत्तं निबध्नाति । अस्मिन्नेव निरुपद्रवे समये कविः जयसिंहेन सम्पादितानां धर्मकार्याणां तन्निर्मितीनां, तदनुचरैरधिकारिभिश्च कृतानां पवित्रभव-नानां वर्णनं चकार । अत्रैव च स्वसमयवर्तिनो मंखस्याप्युल्लेखमकार्षीत् । वर्णनेन प्रतिभाति यत् मंखेन सह तस्य सम्बन्धः अभूत् । कविना वर्णितानि उद्यान-सेतु-मंदिर-विहार-मठप्रभृतीनि तद्दृष्टानि प्रतीयन्ते ।[23]

जयसिंहस्य परिवारः—राजतरंगिण्या उपसंहार-श्लोकेषु कल्हणः जयसिंह-राज्ञाः रड्डादेव्याः तयोश्च चतुर्णां पुत्राणां वर्णनं व्यदधौ । शिशवश्च ते गुल्हण-जयापीड-ललितादित्य-यशस्कर-नामानि दधुः । जयसिंहस्य सुतासु मेनिलाभिधा राजपुर्याः युवकं प्रधानं भूपालमुपयेमे । राज्यश्री-तनयायाः पतिः समीपवर्ति-पर्वतेष्वेकस्य निवासी आसीत् । उरगा-हजाराप्रभृतिषु प्रदेशेषु आक्रमणं विधाय स चात्मानं प्रसिद्धं चकार ।

उपसंहारः—एतावन्मात्रमेवेतिवृत्तं कश्मीरेतिहासात् कविना लिखितं स्व-कृतौ । राजतरंगिण्याः समाप्ति-समये (1149–50 ख्रीष्टाब्दे) राज्यं कुर्वतः जयसिंहस्य द्वादशो [illegible] बभूव जोनराजस्य कृतिना वयं जानीमो यत् एतदनन्तरं [illegible] सैवमसत् जयसिंहो राज्यासनमलंचकार ।

(22) 8–3018 से 60, 63 से 3179, 3208 से 3315 ।
(23) 8–3301, 34 से 37, 41 से 70 ।

R813,SUB-M
104043

